

**ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
«КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАЛУЄВ АНТОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.59:902 (477)

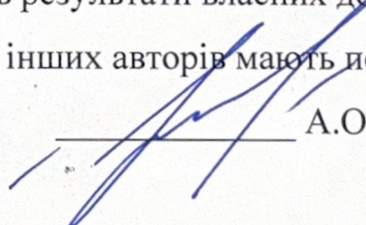
ДИСЕРТАЦІЯ

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕЗАКОННЕ ПРОВЕДЕННЯ
ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ**

у галузі знань 08 «Право»
за спеціальністю 081 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

А.О. Валуєв

Науковий керівник:
Данченко Тетяна Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Валуєв А. О. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Приватний заклад вищої освіти «Київський міжнародний університет». Київ, 2026.

У дисертації здійснено комплексне теоретико-прикладне дослідження кримінально-правової охорони археологічної спадщини в Україні з акцентом на відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Робота поєднує положення кримінального права, міжнародного права, кримінології, порівняльного правознавства та спеціального законодавства у сфері охорони культурної й археологічної спадщини, що дало змогу розкрити багаторівневу природу відповідного правового регулювання. Актуальність теми зумовлена не лише стійкою латентністю посягань на археологічну спадщину, функціонуванням тіньового ринку археологічних предметів і зростанням ролі цифрових каналів їх збуту, а й потребою переосмислення самої моделі кримінально-правової охорони в умовах воєнного стану, коли питання збереження археологічного контексту, фіксації втрат і блокування незаконного обігу культурних цінностей набувають особливої ваги.

Дисертацію структуровано у три розділи, в яких послідовно досліджено теоретико-правові засади відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини, кримінально-правову характеристику незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також зарубіжний досвід відповідальності та профілактики відповідних посягань. У роботі використано значний нормативний, доктринальний і емпіричний матеріал: акти міжнародного права, національне кримінальне й спеціальне законодавство, матеріали судової практики, офіційні повідомлення

правоохоронних та культуроохоронних органів, а також результати аналізу сучасних ризиків, пов'язаних із незаконним обігом археологічних предметів.

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, охарактеризовано методологічну основу, розкрито наукову новизну одержаних результатів, їх теоретичне та практичне значення, наведено дані про апробацію результатів дисертації та особистий внесок здобувача. Методологія дослідження поєднала історико-правовий, формально-догматичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, кримінологічний та герменевтичний підходи, що забезпечило цілісне розкриття проблематики кримінально-правової охорони археологічної спадщини.

У *Першому розділі* дисертації досліджено теоретико-правові засади відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини. Встановлено, що кримінально-правова охорона археологічної спадщини на українських теренах формувалася не одномоментно, а шляхом поступового переходу від сакралізованого захисту релігійних святинь і церковних цінностей до визнання культурної, а згодом і археологічної спадщини самостійною соціальною цінністю. У межах історико-правового аналізу виокремлено чотири періоди розвитку відповідного законодавства: період становлення стародавньої державності на українських землях, імперський період, радянський період та новітній період, який після 2022 р. набув виразної воєнно-адаптаційної специфіки. Доведено, що загальна закономірність еволюції правового регулювання полягає у зміні самого предмета охорони: від речі або святини як матеріального об'єкта – до охорони історико-культурного та інформаційного змісту, акумульованого в археологічному об'єкті.

У цьому ж розділі узагальнено міжнародно-правові підстави криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини. Показано, що міжнародно-правова основа відповідного захисту має багаторівневий характер і формується сукупністю універсальних та регіональних актів, які регулюють охорону культурних цінностей у разі збройного конфлікту, запобігання незаконному переміщенню, повернення викрадених чи нелегально вивезених

предметів, забезпечення наукового контролю за розкопками та збереження археологічної спадщини за місцем її знаходження. Аргументовано, що міжнародні стандарти повинні розглядатися не лише як ціннісний орієнтир, а як безпосередньо значущий критерій модернізації національного кримінального, митного, адміністративного та спеціального законодавства України у сфері охорони археологічної спадщини.

Окрему увагу в першому розділі приділено уточненню категоріального апарату та предметно-об'єктних меж охорони археологічної спадщини. Запропоновано трирівневу класифікацію об'єктів археологічної спадщини, яка охоплює відомі, передбачувані та невідомі об'єкти. Такий підхід дав змогу виявити суттєву прогалину чинної моделі кримінально-правового захисту, яка повноцінно охоплює лише відомі об'єкти, що мають належно оформлений правовий статус. Доведено, що передбачувані та невідомі об'єкти, попри їх потенційну історико-культурну цінність, залишаються поза належним превентивним захистом, що посилює криміногенні ризики у сфері охорони археологічної спадщини та обумовлює потребу в розвитку ризик-орієнтованої моделі захисту.

У Другому розділі дисертації здійснено системну кримінально-правову характеристику незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Обґрунтовано, що центральним елементом цієї характеристики є не будь-яке фізичне втручання в культурний шар, а порушення спеціального дозвільно-охоронного режиму археологічних робіт. Саме такий підхід дав змогу конкретизувати соціальну сутність діяння, чіткіше окреслити його суспільну небезпеку та сформулювати критерії відмежування ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів кримінальних правопорушень.

У межах аналізу об'єкта кримінального правопорушення доведено, що незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини має двооб'єктний характер. Основним безпосереднім об'єктом виступають суспільні відносини щодо забезпечення встановленого правового режиму

проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт, включаючи вимоги щодо допуску, методики, фіксації, збереження та передачі результатів археологічних досліджень. Додатковим обов'язковим об'єктом є майнові відносини щодо об'єктів археологічної спадщини, їх частин та предметів, що з них походять. Показано також, що об'єкт археологічної спадщини у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, виконує подвійну функцію – одночасно є предметом посягання і місцем його вчинення, що має принципове значення для правильної кваліфікації.

Об'єктивну сторону аналізованого кримінального правопорушення охарактеризовано як діяння у формі активної поведінки – незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Аргументовано, що склад ч. 1 ст. 298 КК України є формальним: для визнання кримінального правопорушення закінченим достатньо встановлення самого факту протиправного втручання в охоронюваний правовий режим без обов'язкового доведення матеріальних наслідків у вигляді знищення чи пошкодження об'єкта. Незаконність відповідних робіт визначено як комплексну ознаку, що охоплює відсутність дозволу або відкритого листа, нереєстрацію належно виданого дозволу, сплив строку його дії, порушення умов щодо місця, меж, строків, методики, складу виконавців, неправомірну передачу права на виконання робіт іншій особі, а також невиконання обов'язку передачі знайдених предметів, польової документації та звітності на державне зберігання.

Важливе місце у другому розділі посідає аналіз доказових індикаторів незаконності. Обґрунтовано значення таких критеріїв, як відсутність або недійсність дозвільних документів, розбіжності між фактичним місцем проведення робіт і межами охоронної зони, невідповідність застосованої методики вимогам профільного законодавства, сліди порушення процедури фіксації археологічного контексту, цифрові сліди збуту предметів на маркетплейсах, а також порушення належного «ланцюжка зберігання» польової

документації. На цій основі окреслено критерії відмежування досліджуваного кримінального правопорушення від адміністративних проступків і суміжних складів за предметом, спрямованістю діяння та моментом його закінчення.

У частині характеристики суб'єкта й суб'єктивної сторони доведено, що базовий склад аналізованого кримінального правопорушення вчиняється загальним суб'єктом – осудною фізичною особою, яка досягла шістнадцятирічного віку, а типовою формою вини є умисел, переважно прямий. Особа усвідомлює охоронний статус об'єкта, незаконний характер власного втручання та бажає або свідомо допускає порушення встановленого режиму археологічних робіт. Окремо розмежовано юридичну помилку щодо дозволеності робіт та фактичну помилку щодо статусу ділянки, з урахуванням того, що за наявності доступної офіційної інформації про межі охорони їх вплив на вину є обмеженим. Виокремлено також спеціального суб'єкта – службову особу, яка використовує службове становище для організації або здійснення незаконних дій у сфері археологічних робіт, та обґрунтовано доцільність посилення кримінально-правової реакції на такий різновид посягання.

У *Третьому розділі* досліджено зарубіжний досвід відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини та профілактику незаконного проведення пошукових робіт. Проведений порівняльно-правовий аналіз законодавства й практик Австрії, Іспанії, Італії, Польщі та Франції засвідчив, що у межах континентальної правової традиції сформувалася внутрішньо узгоджена багаторівнева модель охорони археологічної спадщини, у якій дозвільні, наглядові, адміністративно-деліктні та кримінально-правові засоби функціонують як єдиний охоронний механізм. Встановлено, що найбільш результативною є превентивно-репресивна модель, побудована на персоніфікованому допуску до археологічних робіт, обов'язку оперативного повідомлення про випадкові знахідки, спеціальному контролю за використанням металошукачів та інших технічних засобів пошуку, нагляді за обігом і

транскордонним переміщенням археологічних предметів, а також застосуванні конфіскаційних, компенсаційних і відновлювальних заходів.

На основі вивченого зарубіжного досвіду сформовано ризик-орієнтований профілактичний каркас протидії незаконним пошуковим роботам на об'єктах археологічної спадщини. У межах просторово-правового блоку запропоновано стандартизоване маркування пам'яток за допомогою інформаційних щитів, знака «Блакитний щит», QR-кодів, ГІС-визначення меж та публікації відкритих шарів охоронних зон. У регуляторно-контрольному блоці обґрунтовано потребу запровадження чітких легальних дефініцій, дозвільного або заборонного режиму використання пошукової техніки в охоронних зонах, реєстрації техніки та її продажів, геозонування, заборони обігу археологічних предметів без підтвердженого провенансу, ліцензування професійних учасників ринку, а також механізмів KYC/KYB, і процедур «notice-and-takedown» на онлайн-платформах.

У третьому розділі також детально розкрито правоохоронний, судовий, комунікаційно-освітній та нормативний напрями профілактики. Обґрунтовано значення ризик-орієнтованого патрулювання, стандартизованих протоколів огляду місця події на археологічних об'єктах, цифрового моніторингу маркетплейсів і тематичних онлайн-спільнот, а також міжвідомчих тренінгів за участю археологів-практиків. Показано потребу в уніфікації методики обчислення шкоди з урахуванням втрати археологічного контексту та у формуванні сталої позитивної судової практики. Нормативний блок охоплює пропозиції щодо ратифікації Конвенції УНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені культурні цінності, оновлення Закону України «Про охорону археологічної спадщини», розширення кола спеціалізованих експертних установ, уточнення положень цивільного законодавства щодо археологічного скарбу, запровадження державного обліку предметів археологічного походження недержавної форми власності та доповнення санкції ст. 298 КК України положенням про конфіскацію майна (знарядь і транспортних засобів, використаних для вчинення кримінального правопорушення).

Самостійний акцент зроблено на митно-правових і фіскально-репараційних запобіжниках. Аргументовано доцільність інституціалізації обов'язку «due diligence» для аукціонів, дилерів та онлайн-платформ, запровадження презумпції конфіскації предметів без підтвердженого провенансу, розширення повноважень митних органів на тимчасове вилучення та зберігання відповідних предметів до остаточного встановлення правомірності їх походження, а також налагодження міжвідомчого обміну даними між митницею, правоохоронними органами та органами охорони культурної спадщини. Розкрито і фіскально-репараційний контур запропонованої моделі, який передбачає спрямування істотної частки стягнень до спеціального фонду консервації, реставрації та репатріації, можливість солідарного стягнення «еквівалента відновлення» з організаторів і співучасників, а також пріоритетне фінансування аварійних консерваційних робіт і наукової документації.

У *Висновках* узагальнено результати комплексного дослідження кримінально-правової охорони археологічної спадщини в Україні. Сформульовано положення, що стосуються історичної еволюції відповідальності за посягання на археологічну спадщину, міжнародно-правових підстав її криміналізації, правової природи археологічного об'єкта як предмета посягання і місця вчинення кримінального правопорушення, конструкції складу незаконного проведення пошукових робіт, а також особливостей суб'єкта, суб'єктивної сторони і сучасної профілактичної моделі протидії. Обґрунтовано науково та практично значущі пропозиції щодо вдосконалення Кримінального кодексу України, цивільного законодавства, митного регулювання та спеціального законодавства у сфері охорони культурної й археологічної спадщини.

Дисертаційне дослідження є вагомим внеском у розвиток вітчизняної науки кримінального права, кримінології та правового забезпечення охорони культурної спадщини. Теоретичні положення та практичні рекомендації, викладені у роботі, можуть бути використані у нормотворчій діяльності, у

правозастосовній практиці судів, органів досудового розслідування, прокуратури, митних і культуроохоронних органів, у діяльності музеїв та експертних установ, а також у навчальному процесі при викладанні дисциплін кримінально-правового та пам'яткоохоронного циклу.

З урахуванням євроінтеграційного курсу України, потреби гармонізації національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами, а також викликів, пов'язаних із воєнним станом і цифровізацією незаконного обігу культурних цінностей, результати дисертації становлять істотну наукову й практичну цінність для подальшого вдосконалення системи кримінально-правової охорони археологічної спадщини українського народу.

Ключові слова: археологічна спадщина; незаконні пошукові роботи; об'єкт археологічної спадщини; предмет кримінального правопорушення; криміналізація; культурна спадщина; склад кримінального правопорушення; кримінально-правова охорона; міжнародне право; кримінальна відповідальність; корупція; документування злочинів; кримінально-правова характеристика; покарання; злочин.

SUMMARY

Valuiev A. O. Criminal liability for illegal search operations at archaeological heritage sites. – Qualification scientific work on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 «Law». – Private institution of higher education «Kyiv International University». Kyiv, 2026.

This dissertation presents a comprehensive theoretical and applied study of the criminal law protection of archaeological heritage in Ukraine, with a focus on liability for the unlawful conduct of archaeological surveys, excavations, and other ground or underwater works at archaeological heritage sites. The work combines provisions of criminal law, international law, criminology, comparative law, and special legislation in the field of cultural and archaeological heritage protection, which made it possible to reveal the multi-level nature of the relevant legal regulation. The relevance of the topic stems not only from the persistent latent nature of encroachments on archaeological heritage, the operation of the black market for archaeological artifacts, and the growing role of digital channels in their distribution, but also from the need to rethink the very model of criminal law protection under martial law, when issues of preserving the archaeological context, recording losses, and blocking the illegal circulation of cultural property take on particular importance.

The dissertation is structured into three chapters, which sequentially examine the theoretical and legal foundations of liability for encroachments on objects of archaeological heritage, the criminal-law characterization of the illegal conduct of search operations at an archaeological heritage site, as well as foreign experience regarding liability and the prevention of such encroachments. The work draws on a significant body of normative, doctrinal, and empirical material: international law instruments, national criminal and special legislation, case law, official reports from law enforcement and cultural heritage protection agencies, as well as the results of an analysis of contemporary risks associated with the illicit trade in archaeological objects.

The Introduction justifies the relevance of the topic, defines the purpose, objectives, object, and subject of the study, describes the methodological framework, highlights the scientific novelty of the findings, their theoretical and practical significance, and provides information on the application of the dissertation's findings and the candidate's personal contribution. The research methodology combined historical-legal, formal-dogmatic, comparative-legal, systemic-structural, criminological, and hermeneutic approaches, which ensured a comprehensive examination of the issues surrounding the criminal-legal protection of archaeological heritage.

The first chapter of the dissertation examines the theoretical and legal foundations of liability for encroachment upon objects of archaeological heritage. It has been established that the criminal-legal protection of archaeological heritage in Ukraine did not emerge all at once, but through a gradual transition from the sacralized protection of religious shrines and church valuables to the recognition of cultural, and later archaeological, heritage as an independent social value. Within the framework of historical-legal analysis, four periods of development of the relevant legislation have been identified: the period of the formation of ancient statehood on Ukrainian lands, the imperial period, the Soviet period, and the modern period, which after 2022 acquired a distinct military-adaptive character. It is demonstrated that the general pattern of the evolution of legal regulation lies in the change in the very subject of protection: from an artifact or shrine as a material object to the protection of the historical, cultural, and informational content accumulated in an archaeological site.

This section also summarizes the international legal grounds for criminalizing attacks on archaeological heritage sites. It is demonstrated that the international legal framework for such protection is multi-layered and consists of a combination of universal and regional instruments that regulate the protection of cultural property in the event of armed conflict, the prevention of illicit movement, the return of stolen or illegally removed objects, ensuring scientific supervision of excavations, and the preservation of archaeological heritage in situ. It is argued that international standards

should be viewed not only as a value benchmark but as a directly significant criterion for modernizing Ukraine's national criminal, customs, administrative, and special legislation in the field of archaeological heritage protection.

The first chapter devotes special attention to clarifying the conceptual framework and the subject-object boundaries of archaeological heritage protection. A three-tier classification of archaeological heritage sites is proposed, encompassing known, presumed, and unknown sites. This approach has revealed a significant gap in the current model of criminal law protection, which fully covers only known sites with a properly established legal status. It has been demonstrated that presumed and unknown objects, despite their potential historical and cultural value, remain outside the scope of adequate preventive protection, which exacerbates crime-related risks in the field of archaeological heritage protection and necessitates the development of a risk-oriented protection model.

Chapter Two of the dissertation provides a systematic criminal law analysis of the illegal conduct of archaeological surveys, excavations, and other land-based or underwater works at archaeological heritage sites. It is argued that the central element of this characterization is not any physical interference with the cultural layer, but rather a violation of the special licensing and protection regime governing archaeological work. It is precisely this approach that made it possible to specify the social essence of the act, more clearly define its social danger, and establish criteria for distinguishing Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine from related criminal offenses.

Within the framework of the analysis of the object of the criminal offense, it has been proven that the illegal conduct of exploratory work at an archaeological heritage site has a dual-object nature. The primary direct object consists of social relations regarding the enforcement of the established legal regime for conducting archaeological surveys, excavations, and other land-based or underwater works, including requirements for authorization, methodology, documentation, preservation, and dissemination of the results of archaeological research. An additional mandatory object is property relations concerning archaeological heritage sites, their parts, and

objects derived from them. It is also demonstrated that an object of archaeological heritage, as part of the criminal offense provided for in Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine, performs a dual function – it is simultaneously the subject of the offense and the location where it is committed, which is of fundamental importance for proper classification.

The objective aspect of the criminal offense under consideration is characterized as an act in the form of active conduct – the unlawful conduct of archaeological surveys, excavations, or other ground or underwater works at an archaeological heritage site. It is argued that the composition of Part 1 of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine is formal: to recognize the criminal offense as completed, it is sufficient to establish the very fact of unlawful interference with the protected legal regime without the mandatory proof of material consequences in the form of destruction or damage to the object. The illegality of the relevant work is defined as a comprehensive element encompassing the absence of a permit or an open letter, failure to register a duly issued permit, expiration of its validity period, violation of conditions regarding the location, boundaries, timeframes, methodology, and composition of the performers; unlawful transfer of the right to perform the work to another person; as well as failure to fulfill the obligation to transfer found objects, field documentation, and reports to state custody.

An important place in the second chapter is occupied by the analysis of evidentiary indicators of illegality. The significance of such criteria as the absence or invalidity of permits, discrepancies between the actual site of work and the boundaries of the protected zone, non-compliance of the applied methodology with the requirements of relevant legislation, evidence of violations of the procedure for documenting the archaeological context, digital traces of the sale of items on marketplaces, as well as violations of the proper “chain of custody” for field documentation. On this basis, criteria are outlined for distinguishing the criminal offense under investigation from administrative offenses and related offenses based on the subject matter, the nature of the act, and the moment of its completion.

Regarding the characteristics of the subject and the subjective aspect, it has been established that the basic form of the criminal offense under analysis is committed by a general subject – a sane natural person who has reached the age of sixteen – and the typical form of guilt is intent, predominantly direct. The person is aware of the protected status of the object, the unlawful nature of their own interference, and either intends or knowingly permits a violation of the established regime for archaeological work. A distinction is made between a legal error regarding the permissibility of the work and a factual error regarding the status of the site, taking into account that, where official information regarding the boundaries of protection is available, its impact on culpability is limited. A special category of perpetrator is also identified – a public official who uses their official position to organize or carry out illegal actions in the field of archaeological work – and the necessity of strengthening the criminal-law response to this type of offense is substantiated.

Chapter Three examines international experience regarding liability for damage to archaeological heritage sites and the prevention of illegal excavation activities. A comparative legal analysis of the legislation and practices of Austria, Spain, Italy, Poland, and France has shown that, within the continental legal tradition, a internally consistent, multi-level model of archaeological heritage protection has emerged, in which permissive, supervisory, administrative-tort, and criminal law measures function as a single protective mechanism. It has been established that the most effective model is the preventive-repressive model, based on personalized authorization for archaeological work, the obligation to promptly report accidental finds, special control over the use of metal detectors and other technical search devices, supervision of the circulation and cross-border movement of archaeological objects, as well as the application of confiscation, compensation, and restoration measures.

Based on the studied foreign experience, a risk-oriented preventive framework has been developed to counteract illegal search operations at archaeological heritage sites. Within the spatial-legal framework, standardized marking of monuments is

proposed using information signs, the “Blue Shield” emblem, QR codes, GIS-based boundary delineation, and the publication of open layers of protected zones. In the regulatory and control section, the need is justified for the introduction of clear legal definitions, a permissive or prohibitive regime for the use of excavation equipment in protected zones, registration of equipment and its sales, geozoning, a ban on the circulation of archaeological objects without confirmed provenance, licensing of professional market participants, as well as KYC/KYB mechanisms and “notice-and-takedown” procedures on online platforms.

The third chapter also details the law enforcement, judicial, communication-educational, and regulatory aspects of prevention. It justifies the importance of risk-oriented patrols, standardized protocols for inspecting sites at archaeological locations, digital monitoring of marketplaces and thematic online communities, as well as interagency training sessions involving practicing archaeologists. The need for unifying the methodology for calculating damages, taking into account the loss of archaeological context, and for establishing consistent positive judicial practice is demonstrated. The regulatory section includes proposals regarding the ratification of the UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Property, the amendment of the Law of Ukraine “On the Protection of Archaeological Heritage”, expanding the range of specialized expert institutions, clarifying the provisions of civil legislation regarding archaeological treasures, introducing state registration of objects of archaeological origin in non-state ownership, and supplementing the sanctions of Article 298 of the Criminal Code of Ukraine with a provision on the confiscation of tools and vehicles used to commit a criminal offense.

Particular emphasis is placed on customs-legal and fiscal-reparatory safeguards. The feasibility of institutionalizing a “due diligence” obligation for auctions, dealers, and online platforms, the introduction of a presumption of confiscation for items without confirmed provenance, the expansion of customs authorities’ powers to temporarily seize and store such items until the legitimacy of their origin is definitively established, as well as the establishment of interagency data exchange between customs, law enforcement, and cultural heritage protection

agencies. The fiscal and reparations framework of the proposed model is also outlined, which provides for directing a significant portion of the proceeds to a special fund for conservation, restoration, and repatriation, the possibility of joint and several recovery of the “restoration equivalent” from organizers and accomplices, as well as priority funding for emergency conservation work and scientific documentation.

In the Conclusions, the results of the comprehensive study of the criminal law protection of archaeological heritage in Ukraine are summarized. The dissertation formulates provisions concerning the historical evolution of liability for encroachments on archaeological heritage, the international legal foundations for its criminalization, the legal nature of an archaeological object as both the object of encroachment and the place where the criminal offense is committed, the structure of the offense of unlawful conduct of exploratory works, as well as the characteristics of the subject, the subjective aspect, and the modern preventive model of counteraction. Scientifically and practically significant proposals are substantiated for improving the Criminal Code of Ukraine, civil legislation, customs regulation, and special legislation in the field of protection of cultural and archaeological heritage.

The dissertation research constitutes a significant contribution to the development of the national science of criminal law, criminology, and the legal framework for the protection of cultural heritage. The theoretical provisions and practical recommendations set out in the dissertation may be used in law-making activities, in the law enforcement practice of courts, pre-trial investigation bodies, the prosecutor’s office, customs authorities, and cultural heritage protection bodies, in the work of museums and expert institutions, as well as in the educational process when teaching disciplines within the criminal law and cultural heritage protection cycles.

Given Ukraine’s course toward European integration, the need to harmonize national legislation with international and European standards, as well as the challenges associated with martial law and the digitalization of the illicit circulation of cultural property, the results of the dissertation are of substantial scholarly and

practical value for the further improvement of the system of criminal law protection of the archaeological heritage of the Ukrainian people.

Keywords: archaeological heritage; illegal search works; archaeological heritage object; subject of criminal offense; criminalization; cultural heritage; elements of criminal offense; criminal legal protection; international law; criminal liability; corruption; documentation of crimes; criminal legal characteristics; punishment; crime.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Валуєв А. О. Археологічна спадщина як предмет злочинного посягання. *Економіка, фінанси, право*, 2023. № 2. С. 53 – 58.
2. Валуєв А. О. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини: радянський період (1917 р. – 1991 р.). *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 1. С. 480 – 486.
3. Валуєв А. О. Суб'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО»*, 2025. Випуск 91. Частина 4. С. 27 – 35.
4. Данченко Т. В., Валуєв А. О. Детермінанти злочинних посягань на предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок. *Наукові перспективи*, 2026. № 3(69). С. 919 – 938.

Наукові праці які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Валуєв А. О. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини: імперський період (XVI ст. – 1917 р.). *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (2 лютого 2024 р.)*. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 81 – 88.
2. Валуєв А. О. Суб'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. *Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche: Raccolta di articoli scientifici «ΛΟΓΟΣ» con gli atti della VII Conferenza scientifica e pratica internazionale (6 giugno 2025)*. Bologna-Vinnytsia: Associazione Italiana di Storia Urbana & UKRLOGOS Group LLC, 2025. С. 123 – 130.

3. Валуєв А. О. Співвідношення категорій «суб'єкт кримінального правопорушення» та «особа злочинця». *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права (8 жовтня 2025 р.)*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2025. С. 171 – 174.

4. Валуєв А. О. Поняття та зміст категорії «об'єкт кримінального правопорушення». *Modern Challenges in Economic and Technological Innovation: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity (15-17 October 2025)*. Italy: Bologna, 2025. С. 219 – 223.

5. Валуєв А. О. Іспанський досвід відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінального права і процесу та шляхи їх вирішення» (12 грудня 2025 р.)*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2025.

6. Валуєв А. О. Напрями профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. *Збірник матеріалів XXXI Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки в умовах полікультурного глобалізованого суспільства» (26-27 березня 2026 року)*. К.: КиМУ, 2026. Т.1. С. 273 – 279.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	22
ВСТУП.....	24
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ОБ’ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ.....	40
1.1. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об’єкти археологічної спадщини.....	40
1.2. Міжнародно-правові підстави криміналізації посягань на об’єкти археологічної спадщини.....	71
1.3. Археологічна спадщина як предмет кримінального правопорушення.....	92
Висновки до першого розділу.....	111
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРОВАВА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ’ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ.....	115
2.1. Об’єкт незаконного проведення пошукових робіт на об’єкті археологічної спадщини.....	115
2.2. Об’єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об’єкті археологічної спадщини.....	130
2.3. Суб’єкт незаконного проведення пошукових робіт на об’єкті археологічної спадщини.....	145
2.4. Суб’єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об’єкті археологічної спадщини.....	157
Висновки до другого розділу.....	172
РОЗДІЛ 3. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ПОСЯГАНЬ НА ОБ’ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ.....	175
3.1. Зарубіжний досвід відповідальності за посягання на об’єкти археологічної спадщини.....	175

3.2. Профілактика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини.....	197
Висновки до третього розділу.....	217
ВИСНОВКИ.....	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГІС – геоінформаційна система

ЄС – Європейський Союз

КК України – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

МКСК – Міністерство культури та стратегічних комунікацій України

НАН України – Національна академія наук України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК України – Цивільний кодекс України

BDA – Bundesdenkmalamt (Федеральне відомство у справах охорони пам'яток, Австрія)

DMSG – Denkmalschutzgesetz (Федеральний закон про охорону пам'яток, Австрія)

ETS – European Treaty Series (Серія європейських договорів Ради Європи)

ICCROM (IKKPOM) – International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей)

KYC – Know Your Customer (Знай свого клієнта)

KYB – Know Your Business (Знай свій бізнес-контрагент)

NFOZ – Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków (Національний фонд охорони пам'яток, Польща)

PAS – Portable Antiquities Scheme (Схема обліку переносних археологічних знахідок, Англія та Уельс)

PHE – Ley del Patrimonio Histórico Español (Закон про історичну спадщину Іспанії)

QR-код – код швидкого реагування

UNESCO (ЮНЕСКО) – United Nations Educational, Scientific and Cultural

Organization (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури)

UNIDROIT – International Institute for the Unification of Private Law

(Міжнародний інститут з уніфікації приватного права)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена суспільною значущістю культурної та археологічної спадщини для України. Об'єкти археологічної спадщини становлять органічну частину культурної пам'яті та національної ідентичності, виконують пізнавальну, виховну й інтегративну функції, а їх збереження є необхідною передумовою сталого розвитку культурного простору держави. В умовах урбанізаційного тиску, цифровізації торгівлі, використання спеціальних засобів пошуку (металошукачів, геосканерів тощо) та формування тіньових каналів збуту артефактів ризику руйнування археологічного культурного шару, втрати інформаційного (наукового) контексту й незаконного обігу предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини істотно посилюються.

Археологічні цінності в сучасній економіці дедалі частіше набувають товарної форми, стаючи об'єктом капіталізації та сегментом кримінального ринку. Це зумовлює зростання незаконних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини з подальшою фальсифікацією (імітацією) провенансу знайдених предметів та їх продажем. Така діяльність завдає невідвортної шкоди: разом із вилученими предметами, що походять із об'єктів археологічної спадщини втрачаються стратиграфія, просторові координати та інші контекстні дані, що й утворюють їх основну наукову цінність. Отже, забезпечення охорони археологічної спадщини українського народу в національному вимірі зумовлює необхідність формування дієвих кримінально-правових механізмів, спрямованих на збереження епістемної (наукової) цінності, відтворюваності та накопичення археологічного знання в інтересах суспільства.

Для України проблематика захисту археологічної спадщини лише загострюється у зв'язку з курсом на європейську інтеграцію: постає обов'язок імплементації нормативно-правових актів Європейського Союзу у сфері протидії незаконному обігу археологічних цінностей, запровадження дієвого

контролю експортно-імпортних операцій і процедури належної перевірки (due diligence) походження артефактів. Водночас національна правозастосовна практика стикається з високою латентністю правопорушень у сфері охорони археологічної спадщини, недостатньою результативністю фіксації умислу та розміру шкоди, а також викликами цифрового середовища, де формуються канали онлайн-збуту артефактів. Це актуалізує потребу оновлення та уточнення комплексної системи протидії посяганням на археологічну спадщину – від матеріальних і процесуальних норм кримінального права до превентивно-контрольних механізмів – зокрема: чіткої регламентації відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт; розширення конфіскаційних наслідків; стандартизації доказування втрати інформаційного (археологічного) контексту як самостійної шкоди; а також блокування каналів тіньового обігу.

Транснаціональний характер посягань на об'єкти археологічної спадщини й пов'язаних із ними культурних та археологічних цінностей зумовлює функціонування стійких організованих груп та злочинних організацій із розподілом ролей на «конвеєрній» основі: від нелегального «польового» видобутку до логістики, фальсифікації провенансу, «відмивання» походження археологічних предметів та їх подальшого збуту через офлайн- і онлайн-майданчики. Для України це має особливе значення з огляду на транскордонні потоки, близькість до ринків ЄС та використання змішаних маршрутів (автомобільний і залізничний транспорт, поштові відправлення), а також цифрових каналів торгівлі, де мінімізуються перевірки та ускладнюється ідентифікація походження артефактів. Кримінальні практики у цій сфері дедалі «інтелектуалізуються» та ускладнюються: застосовуються дрібнопартійні схеми вивезення, фрагментація колекцій, фальсифікація та «легалізація» супровідних документів, залучення номінальних посередників і декларування «побутових» цілей переміщення, що маскує реальне походження артефактів і ускладнює їх ідентифікацію. Наслідком є не лише матеріальні втрати, а й деградація культурної пам'яті, девальвація цінності археологічного контексту у

суспільній свідомості, послаблення ідентифікаційних і інтеграційних механізмів спільноти. Руйнування археологічного культурного шару підриває довіру до публічних інституцій, живить тіньові ринки, посилює організовану злочинність і корупційні практики, створюючи мультиплікативний криміногенний ефект. В українських реаліях, з урахуванням євроінтеграційного курсу країни та міжнародних зобов'язань у сфері охорони археологічної спадщини, наукові дослідження, присвячені криміналізації та вдосконаленню відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, набувають особливої й дедалі зростаючої актуальності.

Ступінь наукової розробленості теми. У межах науки кримінального права триває стійкий інтерес до проблематики охорони археологічної спадщини, однак саме аспект кримінальної відповідальності за незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини досі не отримав достатньо цілісного висвітлення. Вагомою базою для цього дослідження є праці В.І. Акуленка, Р.В. Асейкіна, В.В. Базелюк, О.М. Бандурки, О.С. Бісюк, Ю.А. Волкової, К.Ю. Гаврилової, Є.П. Гайворонського, В.Д. Гулкевича, К.В. Гулякова, Т.В. Данченко, В.Ю. Докучаєвої, Т.Г. Каткової, В.В. Кузнецова, Н.І. Кудерської, Є.І. Кузьменка, Т.В. Курило, О.М. Литвинова, В.А. Ломако, Т.В. Мазур, П.С. Матишевського, О.І. Мельничука, М.О. Міщенко, В.О. Навроцького, Б.М. Одайника, І.Г. Поплавського, І.В. Пивовара, С.С. Птухи, О.С. Сотули, А.І. Суббота, О.В. Ткаченко, О.В. Усенко, А.О. Фальковського, М.І. Хавронюка, В.Х. Хачатуряна та ін., проте предмет нашої роботи зосереджений на вузлових, ще не розв'язаних питаннях застосування ст. 298 КК України саме у частині незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Недостатня розробленість системи об'єктивних і суб'єктивних ознак відповідного посягання, нечіткість базових дефініцій, прогалини у співвідношенні кримінально-правових і адміністративно-деліктних приписів

формують відчутний науково-практичний розрив – між задекларованими охоронними цілями та реальними можливостями правозастосування, між доктринальними підходами й потребами слідчо-судової практики. Його подолання потребує спеціального комплексного дослідження, орієнтованого на всебічну оцінку правової ефективності чинної конструкції ч. 1 ст. 298 КК України, теоретичне обґрунтування напрямів її вдосконалення і вироблення методичних підходів до застосування цієї статті в протидії незаконним пошуковим роботам на об'єктах археологічної спадщини. Саме окреслені обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України від 21.11.2002 р. № 228-IV, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015, Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2023 року, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 07.09.2011 р. № 942, Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки, затвердженій Постановою загальних зборів НАПрН України від 26.03.2021 р. № 12-21 та відповідає вимогам Примірного переліку та опису предметних напрямів досліджень в межах спеціальності 081 Право, затвердженого Наказом Міністерства освіти та науки України від 28.12.2018 р. № 1477.

Дисертацію виконано в межах наукових тем Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та права «Тенденції розвитку сучасної правової науки в умовах інтеграційних процесів: теоретичні та практичні аспекти» (номер державної реєстрації 0120U100413) та «Сучасні виклики міжнародно-правових відносин і роль України у формуванні світового правопорядку» (номер державної реєстрації 0122U000743).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексна кримінально-правова розробка загальних проблем кримінальної відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкти археологічної спадщини; формування на цій основі науково обґрунтованих пропозицій щодо підвищення ефективності застосування кримінального законодавства. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні *завдання*:

- простежити генезис становлення та розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини, виокремити основні етапи її еволюції та з'ясувати історико-правові передумови формування сучасної моделі кримінально-правової охорони археологічної спадщини;

- з'ясувати міжнародно-правові підстави криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини, розкрити зміст основних міжнародних актів у цій сфері та визначити їх значення для розвитку національного законодавства;

- дослідити сутність археологічної спадщини як предмета кримінального правопорушення, визначити її юридично значущі ознаки, особливості правового режиму та місце в системі об'єктів кримінально-правової охорони;

- визначити особливості об'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, уточнити його кримінально-правову природу та значення для відмежування цього кримінального правопорушення від суміжних складів;

- охарактеризувати зміст та основні ознаки об'єктивної сторони незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, встановити форми прояву відповідного діяння, критерії його незаконності та особливості кваліфікації;

- встановити кримінально-правові ознаки суб'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, з'ясувати його загальні характеристики та окреслити проблемні аспекти визначення спеціального суб'єкта у цій сфері;

- розкрити зміст і специфіку суб'єктивної сторони незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, зокрема форму вини, мотиви та мету вчинення цього кримінального правопорушення;

- узагальнити зарубіжний досвід кримінальної відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини, виявити найбільш ефективні підходи до правового регулювання та оцінити можливість їх використання у вітчизняному правопорядку;

- обґрунтувати систему профілактичних заходів протидії незаконному проведенню пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, визначити напрями її вдосконалення з урахуванням сучасних викликів правозастосування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері охорони археологічної спадщини України.

Предметом дослідження є кримінально-правова характеристика незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкти археологічної спадщини, а також проблеми правозастосування та релевантний зарубіжний досвід.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають загальні та спеціальні методи наукового пізнання, використані в комплексі: діалектичний метод забезпечив пізнання явищ у їх розвитку та взаємозв'язку, що дозволило послідовно сформулювати узагальнення, висновки й пропозиції на всіх етапах дослідження (розділи 1, 2, 3); історико-правовий метод використано для реконструкції генезису відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини (п. 1.1.); порівняльно-правовий метод дав змогу зіставити норми національного законодавства з міжнародними актами та зарубіжними моделями правового регулювання у сфері охорони археологічної спадщини (п.п. 1.2., 3.1., окремі положення п. 3.2.); формально-юридичний метод застосовано для тлумачення, систематизації та аналізу диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України, виявлення прогалин, колізій і суперечностей, а також для обґрунтування напрямів її вдосконалення (розділ 2); логіко-семантичний метод спрямовано на уточнення та уніфікацію понятійного

апарату, а також усунення термінологічної невизначеності (розділи 1, 2); структурно-функціональний метод використано для з'ясування внутрішньої побудови археологічної спадщини як об'єкта кримінально-правової охорони та для обґрунтування системи профілактичних заходів протидії незаконному проведенню пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини (п.п. 1.3., 3.2.); соціологічний метод (контент-аналіз) застосовувався під час вивчення емпіричних джерел, зокрема даних офіційної кримінально-правової статистики, матеріалів судової практики, повідомлень правоохоронних органів, а також відкритих інтернет-ресурсів, тематичних форумів і онлайн-платформ, пов'язаних з обігом предметів археологічного походження. Застосування цього методу дало змогу виявити основні проблеми практичного застосування ст. 298 КК України, встановити суперечності між нормативною моделлю кримінально-правової охорони археологічної спадщини та фактичним станом її забезпечення, а також окреслити сучасні тенденції поширення незаконних пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини (п.п. 1.3., 2.2., 3.2.); методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції забезпечили внутрішню узгодженість аргументації й практичну спрямованість висновків, що у своїй сукупності зумовило належний рівень наукової обґрунтованості одержаних результатів (розділи 1, 2, 3).

Нормативну базу дисертаційного дослідження становить сукупність актів національного законодавства, які регулюють суспільні відносини у сфері охорони культурної та археологічної спадщини, визначають підстави й межі кримінально-правової охорони відповідних об'єктів, а також встановлюють порядок притягнення до юридичної відповідальності за посягання на них. У дослідженні використано положення Конституції України, Кримінального кодексу України, Цивільного кодексу України, Митного кодексу України, а також спеціального законодавства у сфері охорони культурної спадщини, зокрема Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про музеї та музейну справу», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», «Про судову експертизу» та

інших нормативно-правових актів, що конкретизують правовий режим об'єктів археологічної спадщини, порядок проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт, а також механізми їх охорони. Нормативну основу дослідження доповнюють підзаконні акти Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади та відомчі акти, які визначають дозвільні процедури, порядок ведення обліку, зберігання, експертизи та охорони предметів, що походять з об'єктів археологічної спадщини. Особливу увагу приділено міжнародно-правовим актам, що закріплюють стандарти захисту культурної та археологічної спадщини, зокрема Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. та протоколам до неї, Конвенції про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 р., Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Європейській конвенції про охорону археологічної спадщини 1992 р., а також іншим міжнародним документам, що мають значення для гармонізації національного законодавства України з європейськими та міжнародними стандартами охорони археологічної спадщини.

Емпіричну базу дослідження становлять узагальнені матеріали правозастосовної практики у справах про посягання на об'єкти археологічної спадщини, офіційні статистичні дані, інформаційно-аналітичні матеріали органів державної влади, а також відкриті джерела, що відображають сучасний стан незаконного обігу предметів археологічного походження. Використання емпіричного матеріалу дало змогу простежити реальний стан застосування ст. 298 КК України, виявити основні тенденції, типові проблеми кваліфікації та доказування, а також з'ясувати суперечності між нормативною моделлю кримінально-правової охорони археологічної спадщини та фактичним станом її забезпечення. До емпіричних джерел віднесено матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень, статистичні дані Офісу Генерального прокурора, аналітичні та інформаційні повідомлення Національної поліції України, органів

прокуратури, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, а також відомості з офіційних сайтів органів охорони культурної спадщини. Окрему групу емпіричних матеріалів становили відкриті інтернет-ресурси, тематичні форуми, онлайн-аукціони та цифрові платформи, пов'язані з обігом предметів археологічного походження, аналіз яких дозволив виявити сучасні форми функціонування тіньового ринку археологічних цінностей, механізми їх збуту та легалізації. Сукупність зазначених емпіричних джерел забезпечила фактичне підґрунтя для обґрунтування теоретичних положень дисертації, дозволила зіставити законодавче регулювання з реальною практикою його застосування та сформуванню об'єктивного уявлення про сучасний стан кримінально-правової охорони археологічної спадщини в Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у комплексному дослідженні відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини, з особливим акцентом на кримінально-правовій характеристиці цього посягання, проблемах правозастосування ст. 298 КК України, а також на формуванні сучасної моделі профілактики незаконних пошукових робіт у сфері охорони археологічної спадщини. У межах дисертаційного дослідження на доктринальному рівні обґрунтовано авторське бачення правової природи незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, розкрито зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак, особливості предмета та механізму вчинення, а також визначено напрями вдосконалення кримінально-правових, організаційно-превентивних і міжгалузевих засобів охорони археологічної спадщини в Україні. За результатами дослідження було сформульовано та обґрунтовано ряд нових теоретичних положень і висновків, що виносяться на публічний захист дисертації, зокрема:

уперше:

— здійснено комплексне кримінально-правове дослідження відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини, з

урахуванням особливостей правового режиму археологічної спадщини, специфіки предмета посягання та сучасних викликів правозастосування;

- запропоновано цілісну періодизацію становлення та розвитку кримінально-правової охорони культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини на українських теренах, у межах якої виокремлено період існування стародавньої державності на українських територіях, імперський, радянський і новітній періоди;

- обґрунтовано подвійний кримінально-правовий статус об'єкта археологічної спадщини у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, як предмета кримінального правопорушення і водночас місця його вчинення, що дозволило конкретизувати значення просторової ознаки для кваліфікації відповідного посягання;

- сформовано інтегральну модель превентивно-репресивного контуру охорони археологічної спадщини, яка охоплює дозвільний режим, персоніфікований нагляд, обов'язок повідомлення про знахідки, адміністративно-деліктні запобіжники та кримінально-правові заборони, синтезовані на основі досвіду Франції, Італії, Австрії, Польщі та Іспанії;

- запропоновано концептуальні підходи до формування ризик-орієнтованої моделі профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, що поєднує просторове маркування об'єктів, контроль за спеціальними засобами пошуку, цифровий моніторинг каналів збуту, міжвідомчу координацію та комунікаційно-просвітницькі механізми.

удосконалено:

- об'єктну модель кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, шляхом визначення основного безпосереднього об'єкта як суспільних відносин щодо забезпечення спеціального дозвільно-охоронного режиму археологічних робіт, а додаткового обов'язкового об'єкта – як майнових відносин щодо об'єктів археологічної спадщини, їх частин та предметів, що з них походять;

– доктринальне розуміння формального характеру складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, через системне тлумачення законодавчого терміна «проведення» та бланкетного змісту цієї норми;

– систему критеріїв незаконності археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, до яких віднесено відсутність дозволу, його нереєстрацію, вплив строку дії, порушення умов дозволу, передання права на проведення робіт іншій особі, а також невиконання обов'язку передачі знайдених предметів і польової документації;

– підхід до кваліфікації об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, шляхом виокремлення структурованого предмета доказування, який охоплює тип фактично вчиненої дії, її вчинення саме на об'єкті археологічної спадщини та встановлення незаконності такого втручання;

– положення щодо кримінально-правової характеристики суб'єкта незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, зокрема в частині обґрунтування доцільності посилення відповідальності у випадках використання особою службового становища та пов'язаних із цим можливостей;

– підходи до врахування воєнного контексту у правозастосуванні ст. 298 КК України, зокрема в частині визначення особливостей охорони археологічної спадщини в умовах воєнного стану, на тимчасово окупованих територіях та в ситуаціях обмеженого доступу до об'єктів археологічної спадщини.

дістали подальшого розвитку:

– теоретичні підходи до розуміння археологічної спадщини як предмета кримінального правопорушення, її юридично значущих ознак, особливостей правового режиму та місця в системі об'єктів кримінально-правової охорони;

– наукові підходи до інтеграції міжнародно-правових стандартів у практику кваліфікації незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті

археологічної спадщини, зокрема в частині використання міжнародних критеріїв оцінки шкоди, автентичності та культурної цінності;

- положення щодо особливостей суб'єктивної сторони незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, зокрема в частині обґрунтування типовості прямого умислу та корисливого мотиву при факультативному характері мети;

- концептуальні підходи до формування спеціального відновлювального механізму реагування на посягання на археологічну спадщину, в основі якого лежить ідея «еквівалента відновлення» археологічного контексту як особливого майнового наслідку заподіяння шкоди археологічній спадщині; обґрунтовано доцільність солідарного стягнення відповідних сум з організаторів і співучасників кримінально протиправного посягання, а також спрямування таких коштів до спеціального цільового фонду консервації, реставрації та наукової фіксації об'єктів археологічної спадщини;

- наукові підходи до формування цілісної нормативно-технологічної архітектури контролю за використанням спеціальних засобів пошуку та обігом предметів археологічного походження, включаючи реєстрово-дозвільні механізми, геозонування використання металошукачів, процедури належної перевірки походження предметів та інструменти реагування щодо цифрових платформ;

- положення щодо врахування міжнародно-правових механізмів захисту культурної та археологічної спадщини в умовах збройного конфлікту, зокрема положень Гаазької конвенції 1954 р. та пов'язаних із нею протоколів, для поглиблення аргументації щодо кримінально-правової охорони археологічної спадщини в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідній діяльності – для подальшого розвитку доктрини кримінально-правової охорони археологічної спадщини, зокрема при

дослідженні складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, а також для відмежування незаконних пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини від суміжних кримінальних правопорушень;

– *у нормотворчій діяльності* – під час підготовки проєктів законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення кримінального, адміністративного та митного законодавства у сфері охорони археологічної спадщини, зокрема щодо уточнення дефініцій, гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, запровадження вимог належної обачності в обігу предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, ліцензування ризикової діяльності, а також закріплення відновлювальних платежів і спеціальної конфіскації;

– *у правозастосовній практиці* – органами досудового розслідування, прокуратури, судами, органами охорони культурної спадщини та іншими уповноваженими суб'єктами, зокрема при стандартизації доказування посягань на об'єкти археологічної спадщини, уніфікації протоколів огляду місця події, призначенні та проведенні спеціальних експертиз, визначенні підстав і меж спеціальної конфіскації знарядь та предметів кримінального правопорушення, а також при виробленні сталої практики кваліфікації за ч. 1 ст. 298 КК України;

– *в освітньому процесі* – як навчально-методичний матеріал під час викладання навчальних дисциплін «Кримінально-виконавче право», «Кваліфікація кримінальних правопорушень і призначення покарання», «Порівняльне кримінальне право і процес», а також при підготовці кейсів, методичних рекомендацій і програм підвищення кваліфікації для правоохоронців, експертів та фахівців установ культурної спадщини (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження № 314 від 12 березня 2026 року).

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному здійсненні комплексного кримінально-правового дослідження відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини. Усі наукові положення,

висновки та пропозиції, сформульовані в дисертації, розроблені автором особисто на основі аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів України та зарубіжних держав, матеріалів судової практики, статистичних та аналітичних даних правоохоронних органів, а також міжнародного досвіду охорони археологічної спадщини.

Здобувачем самостійно здійснено систематизацію та тлумачення ключових понять, пов'язаних із кримінально-правовою охороною археологічної спадщини, сформульовано авторське бачення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, узагальнено зарубіжний досвід відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини та запропоновано науково обґрунтовані напрями вдосконалення законодавчого регулювання й правозастосовної практики у цій сфері. Використання ідей, наукових результатів і текстів інших авторів супроводжується обов'язковими посиланнями на відповідні джерела.

За результатами проведеного дослідження опубліковано 10 наукових праць, з яких 4 статті – у наукових виданнях за обраною спеціальністю, включених до Переліку наукових фахових видань України, та 6 тез доповідей, опублікованих у збірниках матеріалів всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференцій.

Апробація матеріалів дисертації здійснювалася шляхом участі здобувача у наукових і науково-практичних конференціях, у межах яких обговорювалися ключові положення дослідження, зокрема щодо міжнародно-правових підстав криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини, кримінально-правової характеристики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, проблем правозастосування ст. 298 КК України, зарубіжного досвіду відповідальності за посягання на археологічну спадщину, а також профілактики незаконного обігу предметів археологічного походження.

Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри публічно-правових дисциплін Київського міжнародного університету, а також

були оприлюднені й пройшли апробацію на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах, зокрема: VI Міжнародній науковій конференції «Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень» (2 лютого 2024 р., Вінниця); VII Conferenza scientifica e pratica internazionale «Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche» (6 giugno 2025, Bologna-Vinnytsia); Всеукраїнському науково-практичному круглому столі, присвяченому 30-річчю Навчально-наукового інституту права «Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану» (8 жовтня 2025 р., Ірпінь); 1st International Scientific and Practical Conference «Modern Challenges in Economic and Technological Innovation» (15-17 October 2025, Bologna); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права і процесу та шляхи їх вирішення» (12 грудня 2025 р., Ірпінь); Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки в умовах полікультурного глобалізованого суспільства» (26-27 березня 2026 р., Київ).

Положення та висновки дисертації пройшли апробацію також через оприлюднення результатів дослідження у наукових публікаціях, що відповідають вимогам до фахових видань у галузі права: Археологічна спадщина як предмет злочинного посягання. Економіка, фінанси, право, 2023. № 2. С. 53 – 58; Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини: радянський період (1917 р. – 1991 р.). Аналітично-порівняльне правознавство, 2024. № 1. С. 480 – 486; Суб'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО», 2025. Випуск 91. Частина 4. С. 27 – 35; Детермінанти злочинних посягань на предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок. Наукові перспективи, 2026. № 3(69). С. 919 – 938. Окремі результати дослідження були використані під час підготовки наукових і навчально-

методичних матеріалів, а також у межах освітнього процесу та подальшої науково-дослідної роботи за відповідною проблематикою.

Структура та обсяг дисертації. Структура даної роботи обумовлена метою та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків після розділів, загального висновку та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок. Основний текст викладено на 204 сторінках. Список використаних джерел налічує 170 найменувань, з них 24 – іноземними мовами, і займає 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСЯГАННЯ НА ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

1.1. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини

Захист об'єктів археологічної спадщини в межах кримінального права є ключовим аспектом їхнього збереження для сьогоденних і наступних поколінь українців. Аналізуючи це питання з точки зору порівняльного права, можна виявити головні тенденції та засадничі принципи кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти археологічної спадщини в національному законодавстві. Цікавим є той факт, що у вітчизняній кримінально-правовій теорії існує розмаїття думок щодо започаткування такого регулювання на українських теренах. Деякі дослідники стверджують, що перші кримінальні правопорушення, які посягають на культурні цінності, були відомі ще в період давньоруського кримінального права, інші вважають, що захист культурної спадщини розпочався з законодавства часів Петра I, в той час як треті виділяють законодавче використання терміна «археологічна спадщина» як відправну точку розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини. Кожна з цих позицій має свої підстави на існування. Їх різноманіття, на нашу думку, пов'язане з особливостями розвитку уявлень про ці об'єкти, їхнє значення та роль у житті суспільства і держави. Ми вважаємо, що розвиток відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини можна простежити на прикладі захисту предметів, що мають культурну цінність.

Наш аналіз варто розпочати з нагадування, що впродовж багатьох століть археологічна спадщина не виокремлювалась із загальної культурної спадщини, яка охоронялась ще за часів Київської Русі. Однак, навіть в цей історичний період самотійна кримінальна відповідальність за руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини була відсутня. Її виникнення пов'язане з визнанням цінності предметів, що мають релігійне значення, а

також із початком формування кримінально-правової охорони таких предметів, особливо в контексті їхнього захисту від крадіжок і псування. Цей захист був невід’ємною частиною еволюції кримінального права, особливо щодо цінностей, які надалі стали володіти історичною значущістю, шануватись і перетворилися на культурну спадщину українського народу. Згодом сфера кримінально-правової охорони розширилася, включивши в себе «об’єкти археологічної спадщини», в якості окремої категорії. Це розширення було викликано зростаючим усвідомленням унікальності та незамінності об’єктів археологічної спадщини, їхньої важливості для розуміння української історії та культури.

Аналіз збережених збірників правових норм Київської Русі (таких, як Руська Правда в різних редакціях) показав, що вони не містили складів кримінальних правопорушень, що виокремлюють в якості правового захисту предмети, що мають релігійне значення. У період існування Київської Русі кримінальні правопорушення проти релігії регламентувалися церковним законодавством (Церковними Статутами) і були віддані на відкуп церкви.

Перші згадки про такі діяння, що розцінювалися з погляду церковного права як кримінальні правопорушення, можна зустріти в Статуті Володимира Святославича (кінець X ст. – початок XI ст.), який став першим нормативним актом, що визначив статус і повноваження церковної влади в Київській Русі, після прийняття нею християнства. Що цілком обґрунтовано, бо згідно з Повістю минулих літ – давньоруським літописом, створеним у Києві в 1110-х роках, саме князь Володимир Святославич поклав початок збиранню культових реліквій на Русі. Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мошці святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь], двох мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мармурові

є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва [79]. Намагаючись закріпити в країні християнство як державну релігію, князь Володимир цілком передбачувано бажав уберегти привезені ним реліквії, прищепивши населенню, що було насильно «висмикнуте з лона язичництва», розуміння їхньої важливості та цінності, через запровадження в тогочасне законодавче поле відповідальності за їхню крадіжку. В ст. 9 «Статуту святого князя Володимира, що хрестив руську землю, про церковні суди», містилася церковна підсудність, зокрема за вчинення крадіжки з храму або церкви (церковна татьба): «... церковная татба, мертвеци сволочать, крест посекуть или на стенах режють, скот или псы, или поткы без великы нуживъ ведст, или ино что неподобно церкви подееть ...» [121, с. 149]. В результаті саме з цього церковного акта у вітчизняному праві бере свій початок кримінально-правова охорона, спрямована на охорону цінностей, що мають релігійний характер, що ми, з певною часткою допущення, можемо віднести до посягання на культурні цінності.

Церковна татьба включала крадіжку з церкви в найширшому її розумінні, не обмежуючись тільки священним або освяченим майном, що мало релігійну цінність. Відповідальність за це діяння було закріплено не тільки в Статуті Володимира Святославича, а й інших удільних князів. Але, підкреслимо, що воно не знайшло свого відображення в Статуті князя Ярослава Володимировича про церковні суди, незважаючи на те, що законодавча діяльність Великого князя київського Ярослава була сконцентрована на підтвердженні та розвитку положень Статуту Володимира Святославича.

Після Другої релігійної реформи князя Володимира (Хрещення Русі) все більше проявляється яскраво виражена турбота і шанобливе ставлення до старовинних ікон, які для народу почали уособлювати глибоке духовне значення. Ці ікони не тільки слугували еталонами майстерності для іконописців того часу, а й сприймалися як святині, що мають особливу благодатну силу. У церковних джерелах того часу містилися чіткі вказівки щодо збереження цих духовних скарбів. Так, Церковне правило митрополита Іоанна до Якова

Чорноризця, датоване 70-80-ми роками XI ст., передбачало: «Святую трапезу древяну сущу, и честные кресты и] иконы, аще ветхи будут, постраивать, а не отврещи; аще отнюдь ветхи будут, и божественные иконы никакоже имеющие вписаных образ святых, [в] местах оградных или иных честных, где ни человек, ни ино что животин пометаемо скверно нечисто, погребуться со всяким хранением. Луче бо воздержать сих и постраивать, да не явимся обидячи сих божственных и честных, иже нужа паче иных чтить. Идеже, якоже рече, преставляются древяны церкви, и ины на том месте не поставляются, место в немже олтарь, идеже таина творящися, оградить и неприкосновено хранить, яко свято и честно, егда не отнужа священние приимаху, и нечестне святое попираются» [88] (відповідь 11). Як ми бачимо, було суворо наставлено зберігати старі ікони в місцях, ізольованих від безпосереднього контакту з людьми або тваринами. Ці застережні заходи відображали глибокий зв'язок суспільства з релігійними символами та їхньою цінністю, підкреслюючи роль ікон як носіїв духовної спадщини та свідків віри предків. Подібна практика охорони святинь свідчить про високий рівень культурної обізнаності та релігійної відданості, характерної для того часу, і про зародження розуміння необхідності збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь.

Статут Володимира Святославича діяв на території Київської Русі з кінця X ст. до самого її розпаду. Надалі його текст зазнав різних змін, що включали в себе як доповнення, так і скорочення, але в основних своїх рисах Статут залишався незмінним. Як і перша редакція, усі сім наступних редакцій Статуту визначили ставлення суспільства до церкви і лягли в основу подальшої законотворчої роботи, зокрема й тієї, що стосувалася встановлення відповідальності за посягання на культурні цінності та спадщину. Статут вплинув на зміст Новгородської судної грамоти 1440 року, Псковської судної грамоти 1462 року, Судебника 1497 року (ст. 9, 10), Судебника 1550 року (ст. 55, 61), в яких передбачалася відповідальність за церковну татьбу у вигляді смертної кари. Незважаючи на те, що наведені пам'ятки права не мають відношення до українських територій, вони вплинули на прийняте в 1649 році

Соборне уложення, яке «*de iure*» поширювало свою дію на Лівобережну Гетьманщину (Київська, Полтавська, Черкаська та Чернігівська області, а також частини сусідніх областей), яку в 1654 році (за підсумками Переяславської ради) на правах автономії було включено до складу Російського царства.

Постатейний аналіз Соборного уложення 1649 року свідчить про те, що цей звід законів не містив окремих складів, які б передбачали відповідальність за знищення або пошкодження культурних цінностей. Варто зазначити, що в науковій літературі присутня й інша позиція, згідно з якою Соборне уложення все ж передбачало відповідальність за негативний фізичний вплив на релігійні об'єкти. Вона спирається на ст. 1 Глави I «О богохулниках и о церковных мятежниках», згідно з якою: «Будет кто иноверцы, какия ни буди веры, или и русской человек, возложит хулу на Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа, или на рождшую Его Пречистую Владычицу нашу Богородицу и Приснодеву Марию, или на честный крест, или на Святых Его угодников, и про то сыскивати всякими сыски накрепко. Да будет сыщется про то допряма, и того богохулника обличив, казнити, зжечь» [133, с. 70]. На нашу думку, спираючись на лінгвокультурний аналіз слова «хула», дана стаття відноситься суто до словесного (засудження, осуд, висміювання тощо), а не фізичного впливу на об'єкт, що піддається хулінню. Побічно нашу позицію підтверджує саме Соборне уложення, яке в ст. 14 Глави XXI «О разбойных и о татиних делех» передбачає смертну кару за крадіжку з церкви: «А церковных татей казнить смертью же безо всякаго милосердия, а животы их отдавати в церковныя татьбы» [133, с. 267]. Норми Соборного уложення 1649 року свідчать про те, що в суспільстві продовжувався процес поглиблення розуміння цінності та унікальності релігійних об'єктів, який сприяв зростанню усвідомлення необхідності їх збереження для майбутніх поколінь. Водночас на українських територіях фактичне виконання даних норм було мінімальним, оскільки до 1709 року Гетьманщина мала значну автономію в частині управління своїми територіями, яка була «урізана» Петром I після підтримки гетьманом Мазепою Карла XII у Північній війні. Зі свого боку після приходу до

влади Петра I поступово почало змінюватися і ставлення до культурної спадщини. В результаті цих процесів, з подальшим розвитком державності на українських теренах, правові акти почали стосуватися збору та систематизації культурної спадщини і як наслідок появи норм, спрямованих на запобігання та покарання за дії, що загрожують збереженню цих об'єктів. Поступово, це призвело до встановлення відповідальності за кримінальні правопорушення проти об'єктів культурної спадщини загалом, що стало значущим кроком у забезпеченні їхнього довгострокового збереження.

До XVI ст. роль святих місць (храмів, монастирів, церков) як сховищ старожитностей стає незаперечною. Водночас набирає популярності практика збирання та колекціонування унікальних предметів і раритетів представниками знаті. Ці колекції часто включали в себе вишукані твори декоративно-прикладного мистецтва, створені майстрами з Візантії та Західної Європи. Особливе місце в цих зібраннях посідали предмети, що не мали стосунку до релігії (наприклад предмети столового начиння). В XVII ст. виникає традиція оздоблення стін палаців, палат і будинків аристократії гравюрами, гобеленами, живописними полотнами тощо. У державних структур починає проявлятися підвищений інтерес до археологічних знахідок, поступово визнається їхня важливість для історії та культури. Кургани, стародавні вали та кам'яні статуї стають об'єктами системного вивчення. Складаються документи, що містять вказівки на такі об'єкти, їхню прив'язку до місцевості та населених пунктів. Найчастіше археологічні пам'ятки використовувалися як географічні орієнтири. Так, «Книга Великому кресленню» в редакції 1627 року містить згадки про археологічні пам'ятки, розташовані на сучасних українських територіях. «А ниже Мжа на Донце, с Крымской стороны, Змеево городище, а Змеев курган тож, от Мжа версты з 2» [53, с. 86]. Однак цей історичний період також характеризується і не найкращим, утилітарним ставленням до археологічної спадщини.

Інтерес держави до пам'яток археології, на жаль, часто призводив до їх руйнування. На той момент держави, що включали в себе українські території,

були учасниками постійних військових конфліктів, у зв'язку з чим відчували гостру потребу в селітрі для виробництва пороху. В процесі видобутку селітри, відомому як «селітроваріння», активно використовували землю з курганів і стародавніх поселень, багату органічними залишками, вапном та іншими елементами. Розробка відповідних місць для видобутку селітри неминуче призводила до втрати важливих археологічних об'єктів і завдавала непоправної шкоди українській культурній спадщині. Одним із перших правових актів, що сприяв комплексному руйнуванню курганів і стародавніх поселень на українських теренах, був Сенатський Указ «О размножении въ Малороссійскихъ городахъ и Кіевской Губерніи селитреныхъ заводовъ и о продажѣ селитры въ казну» от 18.06.1714 г. [90, с. 117]. Документ передбачав пошук нових місць і розробку старих для спорудження селітряних заводів на території Київської губернії (територія сучасної Київської області) і малоросійських міст (міста на територіях сучасних Вінницької, Волинської, Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської, Хмельницької та Чернігівської областей). Підкреслимо, що Указ призвів до масової появи селітряних заводів на зазначених територіях, оскільки покупцем селітри виступала держава, і вона гарантувала оплату за її постачання без затримок. В цей історичний період українські території стали основними постачальниками селітри для Імперії.

В XVII ст. церковні лідери почали усвідомлювати важливість археологічних пам'яток не лише як культурної спадщини, а й як важливого інструменту в релігійних та історичних суперечках. Одним із яскравих прикладів такого підходу є діяльність київського митрополита Петра Могили. В 1635 році він ініціював археологічні розкопки руїн Десятинної церкви. Метою цих робіт було виявлення доказів, які могли б підтвердити право православної церкви на володіння цим храмом у суперечці з представниками уніатської греко-католицької церкви. Під час розкопок було зроблено важливе відкриття – знайдено мармуровий саркофаг з мощами князя Володимира та його дружини, візантійської принцеси Анни, ключових фігур в історії християнізації Київської

Русі. Ця знахідка мала велике значення, оскільки дала змогу митрополиту Петру Могилі зміцнити становище православної церкви. Після виявлення мощі князя Володимира було перенесено до Успенського собору Києво-Печерської лаври, що стало значущою подією в релігійному житті того часу. Це дійство підкреслило зв'язок між історичною спадщиною та сучасними релігійними практиками, засвідчило роль археології у формуванні та підтримці культурної та духовної ідентичності українців.

Системно питанням систематизації культурних цінностей і спадщини, заходам щодо їхнього збереження почав приділяти увагу Петро І. Ймовірно, вже на початку свого царювання він видавав усні розпорядження про збирання старовинних речей. На їх підставі Петру І в колекцію надсилалися різні археологічні знахідки, зокрема з Київської губернії. Ці зібрання стали основою для створеної в 1714 році Імператорської Бібліотеки з Кунст і Натурал каморою (музей Кунсткамера), яку в 1719 році відкрили для широкої публіки. Для подальшого поповнення Кунсткамери видається низка письмових Указів:

– Іменний Указ «О приность родившихся уродовъ, также найденныхъ необыкновенныхъ вещей во встьхъ городахъ Губернаторамъ и Коммендантамъ, о дачть за приность оныхъ награжденія и о штрафть за утайку» від 13.02.1718 р. Цей документ можна вважати першим актом, що почав регламентувати порядок поводження зі старожитностями на території Російської Імперії. До того ж Указ акцентував увагу на археологічних знахідках: «Также ежели кто найдетъ въ землѣ, или въ водѣ какія старыя вещи, а именно: каменя необыкновенные, кости челоуѣческія или скотскія, рыбы или птичьи, не такія, какія у насъ нынѣ есть, или такія, да зѣло велики или малы передъ обыкновеннымъ, также какія старыя подписи на каменьяхъ, желѣзѣ или мѣди, или какое старое и нынѣ необыкновенное ружье, посуду и прочее все, что зѣло старо и необыкновенно: такожъ бы приносили, за что давана будетъ довольная дача, смотря по вещи; ...» [90, с. 542];

– Сенатський Указ «О покупктъ въ Сибири куріозныхъ вещей и о присылктъ оныхъ въ Бергъ и Мануфактуръ-Коллегію» від 16.02.1721 р. [91, с.

357-358], зобов'язував скуповувати представників вищої адміністративної влади «курйозні речі» (рідкісні), «золото, що в могилах находять» і без переплавлення відправляти до Берг- і Мануфактур-колегії, яка керувала казенними підприємствами легкої та важкої промисловості, а також наглядала за приватними підприємствами. Що стосується «вещей старыхъ изрядныхъ, ...», а саме: «старыя монеты, каменья хорошіе, которые по старому обычаю не огранивали, и симъ подобное ...», то їх збір та скупку («... все принесли въ Синодъ, гдѣ мочно разобратъ, что некурйозное, отдать имъ, что курйозное, деньги отдать достойной цѣны») регулював Іменний Указ «О принось въ Синодъ иконныхъ привѣсокъ и о разобраніи ихъ» від 20.04.1722 р. [91, с. 658-659];

– Сенатський внаслідок Іменного Указ «О присылкѣ изъ монастырей Россійскаго Государства жалованныхъ грамотъ» від 20.12.1720 р. Документ передбачав вилучення з монастирів «древнія жалованныя грамоты и другія курйозныя письма оригинальныя, также книги историческія, рукописныя и печатныя, какія гдѣ потребныя къ извѣстію найдутся» [91, с. 277], їхній перепис і відправлення до Сенату. Схожі вимоги містив також Іменний, оголошений із Сенату Указ «О присылкѣ изъ встьхъ Епархій и монастырей древнихъ рукописныхъ лѣтописей и подобныхъ книгъ въ Москву въ Синодъ» від 16.02.1722 р., згідно з яким «изъ всѣхъ Епархій и монастырей, гдѣ о чемъ по описямъ курйозные, то есть древнихъ лѣтъ рукописанные на хартіяхъ и на бумагахъ церковны и гражданскіе лѣтописцы, степенныя, хронографы и прочіе симъ подобные, что гдѣ таковыхъ обрѣтается, взять въ Москву въ Синодъ, и для извѣстія оныя списать, и тѣ списки оставить в библиотекѣ, а подлинныя разослать въ тѣ жъ мѣста, откуда взяты будутъ, ...» [91, с. 512]. Щоб забезпечити співпрацю й уникнути можливого непорозуміння з боку церковних служителів, пов'язаного з вилученням рукописних і друкованих матеріалів із церковних архівів, обидва укази передбачали важливу умову. Вона гарантувала, що всі вилучені оригінали, після їхнього копіювання, будуть зрештою повернуті їхнім законним власникам. Такий підхід був спрямований на

усунення будь-яких побоювань чи непорозумінь, які могли виникнути в духовенства щодо намірів держави. Гарантія повернення оригіналів мала на меті переконати служителів церкви в тому, що процес вилучення не є конфіскацією, а скоріше тимчасовим заходом, необхідним для певних цілей, включно з дослідженням і систематизацією жалуваних грамот, історичних, рукописних, друкованих книг тощо.

Систематизація та каталогізація сприяла збереженню та захисту об'єктів культурної спадщини. Важливість правових актів виданих на початку XVIII ст. полягає насамперед у тому, що вони стали першими офіційними кроками щодо захисту об'єктів культурної спадщини. Це був знаковий момент, що відображає зростаюче усвідомлення цінності історичних і культурних артефактів на державному рівні. Однак, незважаючи на їхню значущість, основні формулювання представлених вище Указів були доволі абстрактними та нечіткими. Внаслідок чого процес ідентифікації об'єктів культурної спадщини багато в чому залежав від рівня компетенції задіяних в ній чиновників. Щодо кримінальної відповідальності, то чинне законодавство не передбачало її за знищення або пошкодження об'єктів культурної спадщини, зокрема археологічної спадщини. Згідно з положеннями арт. 186 Військового артикулу 1715 року, крадіжка з церков і місць, що мають релігійне значення, продовжувала класифікуватися як серйозне кримінальне правопорушення. За вказані діяння закон передбачав вкрай жорсткі міри покарання – страту та колесування. «Кто церкви или иныя святыя мѣста покрадете, или у оныхъ что насильно отъиметь, також и тѣхъ, которые въ обозъ, крѣпости и города всякой провіантъ привозятъ, оный имѣеть быть лишенъ живота, и тѣло его на колесо положено» [90, с. 376]. Покарання продовжувало відображати бережливе ставлення суспільства до релігії, релігійних предметів і святих місць.

У 1743 році в рамках Гетьманщини відбулася систематизація законодавства з метою кодифікації правових норм різного походження, що діяли на Лівобережній Україні після її приєднання до Російської Імперії і нерідко суперечили одна одній. Кодифікація законодавства повинна була

наблизити дані норми до правових норм Імперії. За Указом від 28 серпня (9 вересня) 1728 року було утворено спеціальну кодифікаційну комісію з місцеперебуванням у Глухові [100]. Процес кодифікації зайняв значний проміжок часу – п'ятнадцять років. Заключний етап цієї роботи припав на 8 липня 1743 року. На пленумі, організованому Генеральною військовою канцелярією, члени кодифікаційної комісії підписали проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він являв собою збірник законів, націлених на регулювання правових відносин на українських територіях, що входять до складу Російської Імперії, тоді відомих як Малоросія. Важливо зазначити, що, незважаючи на значні зусилля комісії, проект Кодексу не отримав офіційного схвалення від вищого керівництва Імперії. Однак, незважаючи на відсутність формального затвердження, фактично його норми мали практичне застосування на території Лівобережної України. Цей факт підкреслює важливу роль місцевих правових ініціатив та їхній вплив на реальне правосуддя, навіть без офіційного законодавчого визнання з боку центральної влади.

Проект Кодексу містив Главу 24 «О ворахъ и наказаніи и казни ихъ, також и о протчемъ по дѣламъ татѣйнымъ», яка налічувала 23 артикула, що встановлювали відповідальність за різноманітні види крадіжок. Відповідальність за крадіжки з церков та святих місць визначалась арт. 22 «О ворахъ которые церкви и свтыѣ мѣста окрадають и гробы откопываа мертвыхъ обдирають»: «кто церковь или мѣсто свтоѣ окрадетъ, таковый святокрадецъ имѣетъ быть жестокою смертію казнень, то есть четвертованъ и тѣло его на колесо положено; тѣхъ же, которые выкопывая из гробовъ тѣла мертвѣя для сквернаго прибытка обдирають и тѣмъ поруганіе имъ чинять, по обстоятелствам и по состоянію дѣла какъ воровъ наказиват или смертію казнить» [101, с. 437]. Зміст цієї норми дає підстави стверджувати, що законодавець уже на ранньому етапі виокремлював посягання на церковні та сакральні об'єкти з-поміж інших майнових деліктів. Ідеться не лише про посилену охорону церковного майна, а й про визнання особливого статусу

святих місць як об'єктів, що мали релігійну, суспільну і водночас культурну цінність. Показово, що четвертування передбачалося не тільки за крадіжки з церков, а й за розорення храмів і викрадення церковного начиння (п. 2 арт. 2 Глави 10). Це дозволяє розглядати відповідні приписи як один із найраніших нормативних проявів підвищеної охорони об'єктів, пов'язаних із культурною та духовною спадщиною.

У площині безпосереднього посягання на об'єкти археологічної спадщини науковий інтерес становить Сенатський Указ «О запрещеніи выходить изъ Сибири за границу на степи для отысканія въ древнихъ могилахъ кладовъ» від 05.07.1764 р. [92, с. 832]. У літературі інколи його пропонують вважати відправною точкою кримінально-правової охорони археологічної спадщини. Проте такий висновок видається спрощеним. Попри назву, зміст указу свідчить, що його основною метою було не збереження давніх могил від розграбування, а обмеження виходу шукачів скарбів на небезпечні прикордонні степові території. Саме промисел «бугрованія», тобто руйнування стародавніх поховань заради заволодіння речами з дорогоцінних металів, був доволі поширеним у межах Російської Імперії, однак у цьому випадку владу турбувала передусім не доля археологічних об'єктів, а супутні ризики для імперських інтересів. Розкопувачі курганів нерідко потрапляли в полон до кочівників або гинули, що спричиняло як репутаційні втрати для держави, так і додаткові витрати, пов'язані зі звільненням полонених. Отже, заборона мала переважно поліцейсько-адміністративну мотивацію, а не пам'яткоохоронну. Передбачене указом покарання у вигляді «нещадного биття батогами» ще раз підтверджує, що держава реагувала передусім на небажану поведінку своїх підданих у прикордонному просторі, а не на руйнування археологічної спадщини як самотійну цінність.

Політика Російської Імперії щодо українських земель, передусім Північного Причорномор'я, поступово підвищувала увагу до місцевих старожитностей. Однак цей інтерес мав переважно не пам'яткоохоронний, а утилітарний характер. Імперська адміністрація потребувала докладних

відомостей про території, що набували військово-стратегічного та господарського значення, а тому вивчення археологічних об'єктів розгорталося насамперед у межах картографування, військових кампаній і будівництва фортифікаційних та цивільних споруд. У цьому контексті археологічні пам'ятки розглядалися радше як орієнтири місцевості й джерело відомостей про простір, ніж як самостійна культурна цінність, що потребує охорони.

Саме таку логіку відображав Сенатський указ «О снятіи утѣздныхъ плановъ съ надлежащею вѣрностію и о включеніи въ экономическіе журналы замѣчаній о древнихъ курганахъ, развалинахъ, пещерахъ, островахъ и другихъ признакахъ» від 09.04.1771 р., яким приписувалося «въ экономическіе журналы включать о древнихъ курганахъ и о древнихъ же развалинахъ, также о пещерахъ, опустѣвшихъ разныхъ заводахъ, ихъ плотинахъ, о зачатыхъ и неокончанныхъ, а иногда и со всѣмъ оставленныхъ каналахъ и о другихъ подобныхъ сему по самой натурѣ видимыхъ признакахъ, заслуживающихъ примѣчаніе...» [93, с. 263-264]. Держава вимагала фіксувати кургани, руїни, печери та інші подібні об'єкти, але не для забезпечення їх збереження, а як елементи загального опису території. Інакше кажучи, йшлося про адміністративний облік простору.

Відсутність кримінально-правового захисту в XVIII ст. закономірно сприяла руйнуванню археологічних об'єктів. Руїни античних і середньовічних міст часто сприймалися як зручне джерело будівельного матеріалу. Під час спорудження Севастополя активно використовувався камінь із руїн стародавнього Херсонеса. Кам'яні й мармурові елементи, зокрема фрагменти статуй і барельєфів, які походили з міст Боспорського царства, застосовувалися при будівництві житлових і культових споруд у Керчі та Тамані. Таке ставлення виразно демонструє, що в тодішній практиці домінувала господарська доцільність, тоді як історико-культурна цінність пам'яток залишалася фактично поза сферою реального захисту. Наслідком стала безповоротна втрата значної кількості об'єктів, знищених не внаслідок воєнних

дій чи стихійних процесів, а через їх цілеспрямоване використання як будівельного ресурсу.

Показовим є й те, що наприкінці XVIII ст. право на розбір залишків стародавніх споруд було прямо легалізоване. Маніфест «О установлении на полуостровъ Таврическомъ порто-франко на 30 летъ и о дарованіи разныхъ выгодъ жителямъ сего острова и прітѣзжающимъ туда иностранцамъ» від 13.02.1798 р. дозволяв «брать изъ оставшихся отъ прежнихъ строеній развалинъ, ни кому изъ частныхъ людей не принадлежащихъ, готовый камень на созидаіе домовъ и прочаго безденежно, сколько его тамъ отыщется» [94, с. 65]. Нормативне схвалення такої практики засвідчує, що археологічні залишки в цей період не розглядалися як недоторканні пам'ятки минулого. Навпаки, держава фактично санкціонувала їх господарське освоєння, чим узаконювала руйнацію матеріальних слідів попередніх епох.

До початку XIX ст. в імперській політиці сформувалася суперечлива тенденція. З одного боку, держава виявляла дедалі більшу увагу до письмових пам'яток, архівних матеріалів і музейного накопичення старожитностей. Це сприяло систематизації історичних джерел і підживлювало суспільний інтерес до минулого. З іншого боку, пам'ятки матеріальної культури, особливо археологічні об'єкти, залишалися вразливими до розграбування та утилітарного використання. Кургани розорювалися, археологічні знахідки вилучалися з контексту, а значна частина виробів із дорогоцінних металів переплавлялася, якщо не потрапляла до приватних зібрань або державних музеїв. Така асиметрія у ставленні до різних типів спадщини дає підстави стверджувати, що на ранньому етапі імперська влада значно краще усвідомлювала цінність письмового документа, ніж археологічного контексту як носія історичної інформації.

Певний злам у підходах простежується на початку XIX ст., коли в правових актах починає закріплюватися термін «пам'ятник», а до кола охоронюваних об'єктів поступово включаються нерухомі старожитності. Так, Найвище затверджене положення Комітету Міністрів «О сохранении

памятниковъ древности въ Крымѣ» від 04.07.1822 р. відносило до другого класу стародавніх пам'яток об'єкти, «кои представляют только однѣ развалины, и не могутъ быть поправлены; но, будучи охраняемы отъ разрушенія, могутъ существовать цѣлыя вѣки; таковы напримѣръ: гробницы, открытыя въ курганахъ около Керчи, также основанія храмовъ и большихъ зданій» [95, с. 322]. Це формулювання є принципово важливим, оскільки воно вже виходило з потреби не просто описувати руїни, а запобігати їх подальшому знищенню.

Подальшим кроком стали заходи, спрямовані на обмеження безконтрольних розкопок. Укази 1834 і 1835 рр., що регламентували діяльність Керченського музею старожитностей, встановлювали правило, за яким «ніхто без дозволу місцевого начальства не має права шукати старожитностей на землях казенних і громадських» [116, с. 99]. У цій нормі вже можна побачити зародки дозвільного режиму у сфері археологічних пошуків. Хоча його мета ще не була сформульована в сучасних термінах охорони археологічної спадщини, саме він заклав основу для відмежування дозволеної діяльності від самовільного втручання в старожитності.

Ще виразніше охоронна тенденція виявилася у Статуті будівельному 1832 року, до якого було включено положення, що «строжайше воспрещала разрушать остатки древнихъ замковъ, крѣпостей, памятниковъ и другихъ зданій древности». Контроль за дотриманням цієї заборони покладался на губернаторів і місцеву поліцію. Пам'ятки належало підтримувати у належному стані, а монументальні об'єкти давнини – реставрувати. Аналогічні приписи були збережені й у пізніших редакціях Статуту, зокрема у редакції 1900 року, де вони містилися у Від. 2 «Особенныя правила о сохраненіи и починкѣ древнихъ зданій» (ст.ст. 76-79) [138]. Водночас навіть цей етап ще не означав формування повноцінного кримінально-правового механізму захисту археологічної спадщини, а радше відображав становлення первинних обмежувальних і наглядових інструментів.

У 1842 році до пам'яток починають зараховувати церковні (культові) будівлі, що знайшло своє відображення в законодавстві, зокрема в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року (в редакції 1885 року). Уложення містило Главу 4 «О святотатствѣ, разрытіи могиль и ограбленіи мертвыхъ тѣлъ» (ст.ст. 219-240), у якій передбачалася кримінальна відповідальність за святотатство – «похищеніе церковныхъ вещей и денегъ какъ изъ самыхъ церквей, такъ и изъ часовень, ризницъ и другихъ постоянныхъ и временныхъ церковныхъ хранилищъ, хотя бы они находились и внѣ церковного строенія» (ст. 219) [136]. За способом вчинення кримінального правопорушення законодавець виокремлював насильницьке пограбування (пограбування з насильством, якщо при цьому потерпілому не були заподіяні смерть або каліцтво), викрадення зі зломом та викрадення без злomu. Кваліфікуючою ознакою визнавали вчинення діяння особами, яким було доручено зберігання викрадених предметів, або ці предмети ввіряли їм для використання під час богослужіння. В цьому правовому акті не тільки конкретно згадувалося про знищення та пошкодження релігійного майна, яке можна розглядати як культурні цінності, а й наводився його перелік. До нього законодавець відносив: «потировъ, дискосовъ, дарохранительницъ, лжицъ, копій, при совершеніи проскомидіи употребляемыхъ, крестовъ, евангелій, образовъ, мощей, разумѣя въ томъ числѣ и оклады и украшения на крестахъ, образахъ и мощахъ, а равно антиминсовъ, покрываль съ священныхъ сосудовъ и одеждъ съ престоловъ и жертвенниковъ» (ст. 221) [136]. Залежно від обставин, які обтяжують покарання, святотатство карали позбавленням усіх прав (особливих, особистісних, станом присвоєних) та переваг, а також каторжними роботами на тривалі терміни (аж до 15 років). Загалом включення цієї норми в кримінальне законодавство було насамперед спрямоване на захист недоторканності церкви, а не на збереження спадщини як такої. Хоча це і був крок уперед в забезпеченні захисту церковних цінностей, він не враховував необхідність комплексного захисту культурної спадщини в державі.

З Кримінального уложення 1903 року святотатство, як самостійний склад кримінального правопорушення, було виключено, зберігшись як кваліфікуюча ознака посягання проти власності. Такі зміни були кроком у напрямку більш секуляризованого підходу до захисту суспільних відносин державою. Проте це також вказує на триваюче визнання особливої цінності та важливості релігії в суспільстві, навіть у контексті ширшого правового підходу, орієнтованого на захист власності загалом.

Аж до кінця XIX ст. більшість актів, які стосувалися охорони пам'яток (за винятком релігійних), значною мірою мали радше рекомендаційний, ніж обов'язковий характер. Вони не містили конкретних і чітко визначених критеріїв для ідентифікації матеріальної спадщини як пам'ятки. До того ж були відсутні чіткі вказівки щодо рівня відповідальності посадових осіб за недотримання норм і правил з охорони пам'яток. Становище, що склалося, нерідко призводило до ситуації, коли питання охорони культурної спадщини залежали великою мірою від локальних ініціатив та інтерпретації правових актів чиновниками на місцях. Відсутність чітких настанов і конкретних правил, а також невизначеність у питаннях відповідальності за їх порушення (форми і ступінь відповідальності за руйнування або пошкодження пам'яток не було зафіксовано), створювали умови, за яких багато об'єктів археологічної спадщини знищувались через недостатній захист та відсутність належної уваги до їхнього збереження. Вжиті заходи з охорони та захисту пам'яток, без підтримки кримінально-правовими санкціями, виявилися неефективними і тільки сприяли нелегальному видобутку культурних та археологічних цінностей, кількість незаконних розкопок кратно зросла. Реліквії, здобуті з українських територій, масово осідали в приватних і державних колекціях країн Європи та США. Активно ринок антикваріату функціонував у Криму. На ньому процвітала торгівля археологічними залишками, видобутими з численних археологічних пам'яток півострова та прилеглих територій. Ситуація красномовно свідчила про значні прогалини в законодавстві Російської Імперії. Неконтрольований ринок антикваріату став символом проблем у сфері охорони

культурної та археологічної спадщини, демонструючи необхідність більш суворих законів та ефективних заходів із контролю за обігом культурних цінностей, як на внутрішньодержавному, так і міждержавному рівнях. Це наголошувало на важливості розроблення єдиного акта з уніфікованими заходами покарання, спрямованого на збереження та захист пам'яток історії та культури. Загалом у цьому напрямі було розроблено п'ять проектів, які тією чи іншою мірою стосувалися кримінально-правового захисту як культурної, так і археологічної спадщини. Серед них усіх варто виокремити проект «Положення про охорону старожитностей», підготовлений в 1906 році Імператорською археологічною комісією, яка займала місце центральної державної установи з керівництва археологічними дослідженнями.

Проект «Положення про охорону старожитностей» 1906 року передбачав п'ять окремих складів кримінальних правопорушень:

1. Кримінальній відповідальності підлягало умисне пошкодження старожитностей (старовини), письмових документів та справ. Відповідно до санкції статті винний мав понести таке покарання: ув'язнення на строк від двох до чотирьох місяців або арешт на строк не більше трьох тижнів. Виокремлювали кваліфікуючу ознаку, яка передбачала посилення покарання в разі знищення предмета старовини або письмової пам'ятки, або пошкодження його настільки, що його не можна було відновити в колишньому вигляді. Зазначене діяння тягнуло за собою: ув'язнення на строк від 8-ми місяців до одного року і 4-ох місяців, грошове стягнення в розмірі вартості винищеного або пошкодженого предмета.

2. Кримінальній відповідальності підлягало взяття (відчуження, обмін або інше вилучення зазначених предметів всупереч вимогам правил, встановлених тим самим актом і наказами відповідних чиновників) без дотримання встановлених правил предметів і письмових пам'яток, які належать до зібрання музеїв, ризниць, архівів, сховищ і бібліотек усіх урядових і громадських установ. Відповідно до санкції статті винний мав понести таке

покарання: ув'язнення на строк від двох до восьми місяців, якщо в діянні не містилося ознак більш тяжкого кримінального правопорушення.

3. Кримінальній відповідальності підлягало вивезення за кордон старожитностей і письмових пам'яток без дотримання умов, передбачених «Положенням про охорону старожитностей». Власник колекції старожитностей або окремого предмета повинен був звернутись з відповідним клопотанням та отримати дозвіл на вивезення старожитності або письмової пам'ятки за кордон. Винний, якщо він встигав до ухвалення судового вироку повернути в неущожденному вигляді вивезені старожитності, підлягав грошовому стягненню в розмірі не більше 300 рублів. В іншому випадку, передбачалося більш суворе покарання у вигляді ув'язнення на строк від двох до чотирьох місяців з накладенням грошового стягнення в розмірі подвійної вартості вивезених за кордон старожитностей.

4. Кримінальній відповідальності підлягало проведення археологічних розкопок всупереч установленим правилам, а так само пошук скарбів. Недотриманням правил визнавалось порушення особою порядку одержання особливого дозволу на кожне проведення розкопок. Дозвіл міг надати Центральний археологічний комітет, Окружний археологічний комітет або Імператорська Археологічна Комісія. Відповідно до санкції статті винний мав понести таке покарання: арешт на строк не більше трьох тижнів.

5. Кримінальній відповідальності підлягало приховування випадково знайдених або здобутих у надрах землі старожитностей. Відповідно до санкції статті винний мав понести таке покарання: тюремне ув'язнення від 4-ох до 8-ми місяців.

Проект «Положення про охорону старожитностей» 1906 року, на нашу думку, був однією з найкращих спроб забезпечити збереження об'єктів культурної та археологічної спадщини за допомогою встановлення кримінальної відповідальності за широке коло діянь, пов'язаних із посяганнями на такі об'єкти. Примітно, що пропонована кримінально-правова регламентація передбачала цілий комплекс норм, які охоплювали своєю дією найважливіші

суспільні відносини, що виникали в цій сфері. З недоліків можна виокремити: відсутність у проекті окремої норми, щодо відповідальності за розкрадання старожитностей. Загалом незважаючи на якісне опрацювання, проект «Положення про охорону старожитностей» 1906 року так і не набув юридичної сили. Ухвалений у двох читаннях, надалі його відкликали через розбіжності, що виникли між представниками влади, церкви та громадськими організаціями, стосовно повноважень з контролю над використанням старожитностей. Аж до революційних подій 1917 року робились різноманітні спроби, пов'язані як із доопрацюванням проекту «Положення про охорону старожитностей» 1906 року, так і розробкою альтернативних актів, але всі вони не увінчалися успіхом.

Початок радянського етапу розвитку законодавства та правової думки щодо відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини ознаменувався небажанням держави брати під захист історичні та культурні цінності минулих епох. Ідеологічні суперечності між Радянською державою та Російською Імперією були нездоланими і в першій половині XX ст. сприяли повсюдному руйнуванню всіляких пам'яток культури.

Перед тим, як продовжити наше дослідження, акцентуємо увагу на тому, що згідно з Резолюцією Всеукраїнського з'їзду Рад «Про організацію радянської влади в Україні» від 12(25).12.1917 р. на територію Української республіки поширювалися всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення [117]. Серед безлічі правових актів, що набули свого поширення на території України, які стосуються теми нашого дослідження, необхідно виділити:

1. Декрет «Про заборону вивезення і продажу за кордон предметів мистецтва та старовини» від 19.09.1918 р. [81], який встановив заборону вивезення з усіх місць Республіки та продаж будь-ким за кордон предметів мистецтва та старовини без відповідного дозволу. Декрет «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ» від 05.10.1918 р. [82]. Цей акт встановив порядок обліку монументальних пам'яток, збірок предметів мистецтва та старовини, а також

окремих предметів, які мають велике наукове, історичне або художнє значення, що перебувають у володінні товариств, установ і приватних осіб. За невиконання встановлених приписів декрети передбачали настання кримінальної відповідальності «за всією суворістю революційних законів, аж до конфіскації всього майна і позбавлення волі»;

2. Декрет «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва та старовини» від 08.03.1923 р. [85], норми якого доповнювали положення Декрету від 05.10.1918 р. Згідно з цим актом: зібрання та окремі пам'ятки мистецтва, старовини та народного побуту, що мають музейне значення, залишені після перереєстрації на обліку музейного відділу, перебувають під контролем держави (ст. 3); предмети мистецтва, старовини та народного побуту, які перебувають у музеях і сховищах, як ті, що ввійшли до музейного фонду та охоронювані державними коштами, визнаються державним надбанням (ст. 4);

3. Декрет «Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини та природи» від 07.01.1924 р. [86], який постановив губернським і обласним виконавчим комітетам вжити енергійних та дієвих заходів щодо обліку і охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи. Згідно з Декретом: мають бути встановлені достатні заходи для охорони археологічних пам'яток (курганів, городищ, стоянок тощо) для того, щоб не здійснювались жодні дії, які б руйнували цілісність зазначених пам'яток, а розкопки таких здійснювались винятково на підставі відкритих аркушів, які видаються Відділом зі справ музеїв Головного Управління наукових установ Академічного Центру Народного Комісаріату Освіти (ст. 2); усі знахідки, скарби та окремі предмети археологічного значення, які випадково виявляють під час земельних робіт або на поверхні землі під час осипів, розмивання та ін., мають обов'язково здаватись в найближчі державні музеї (ст. 3). Декрет вказував конкретні статті, за якими потрібно було притягати до відповідальності порушників його положень і положень вищевказаних актів (ст. 8). На території УСРР¹ порушники підлягали притягненню до кримінальної відповідальності за

¹ З 10 березня 1919 року по 30 січня 1937 року республіка мала назву – «Українська Соціалістична Радянська

ст.ст. 102, 107 КК УСРР 1922 року. Згідно ст. 102 КК УСРР відповідальності підлягали винні особи за приховування колекцій і пам'яток старовини й мистецтва, які підлягають реєстрації, обліку або передачі в державні сховища. Посадові особи несли відповідальність за бездіяльність влади, тобто невиконання посадовцем дій, які він за обов'язком своєї служби мав виконати (ст. 107 КК УСРР). Крім того ч. 2 ст. 97 КК УСРР 1922 року встановлювала відповідальність за кваліфіковану контрабанду – незаконне вивезення або ввезення історичної і культурної спадщини [64]. Загалом до початку 20-х років ХХ ст. позиція законодавця в питаннях забезпечення безпосередньо збереження об'єктів культурної спадщини була досить вузькою. Так, Кримінальний кодекс УСРР 1922 року передбачав відповідальність у вигляді позбавлення волі на строк не нижче шести місяців лише за наругу над пам'ятником революції (ст. 87). Варто зазначити, що КК УСРР 1922 року, як і більшість правових актів цього історичного періоду, мав яскраво виражений класовий характер.

Першим правовим актом у сфері охорони культурної спадщини прийнятим державними органами УСРР стало «Положення про пам'ятки культури і природи» від 16.06.1926 р. [96], яким регулювався порядок реєстрації та обліку об'єктів природи, визначалися типи пам'яток і т.п. Водночас, незважаючи на ухвалені Положення, Кримінальний кодекс УСРР 1927 року, як і його попередник, не передбачав відповідальності за пошкодження або знищення культурних цінностей і пам'яток старовини. Законодавець, як і раніше, передбачав відповідальність суто за утаєння колекцій і пам'яток старовини та мистецтва і архівних матеріалів, що підлягають реєстрації, обліку або передачі до державних сховищ, у вигляді виправно-трудових робіт на строк до трьох місяців або штрафу до трьохсот карбованців з конфіскацією утаєного майна (ст. 204) [65]. Положення кодексу свідчать про те, що питання про необхідність збереження культурних цінностей втратило свою актуальність у цей період розвитку радянського суспільства, на

Республіка». Згідно з Конституцією 1937 року, порядок слів у назві республіки було змінено на «Українська Радянська Соціалістична Республіка».

передній план вийшло питання національного будівництва в Радянській Україні та СРСР загалом. За винятком ст. 204 КК УСРР культурні цінності перестали бути предметом спеціальної охорони, виступаючи предметом злочину, вони підлягали охороні кримінальним законом на загальних підставах. Сюди можна віднести: зруйнування або пошкодження з контрреволюційною метою через вибух, підпал або іншими способами ... інших споруд або державного чи громадського майна (ст. 54-9 УСРР), вмісне знищення або пошкодження майна, належного державним, громадським і кооперативним організаціям чи підприємствам (ст. 75 УСРР) [65], а також такі склади злочинів, як розкрадання, контрабанда, вимагання тощо. Поза увагою законодавця залишилось те, що неналежне поводження з предметами старовини, старожитностями тощо вирізняється підвищеною суспільною небезпекою. До цієї проблеми законодавець повернувся після Другої Світової Війни, яка сприяла знищенню багатьох об'єктів, як культурної, так і археологічної спадщини України.

Аж до ухвалення Кримінального кодексу Української РСР від 28.12.1960 р. якихось суттєвих змін у справі кримінально-правової охорони пам'яток культури не відбувалося. Варто згадати Постанову Ради Міністрів СРСР «Про заходи поліпшення охорони пам'яток культури» від 14.10.1948 р. № 3898, яка затвердила «Положення про охорону пам'яток культури» [83]. У цьому правовому акті до пам'яток культури було віднесено пам'ятки археології: городища і селища, залишки окремих архітектурних споруд, насипні кургани, місця стародавніх стоянок, земляні вали, рови, сліди зрошувальних каналів і доріг, стародавні могильники, надмогильні споруди, місця знаходження кісток скам'янілих тварин, а також виявлені предмети, що свідчать про життя минулих епох. З цього часу згадуючи в правових актах пам'ятки культури, законодавець відносив до них і пам'ятки археології.

КК УРСР 1960 року з одного боку, скасував такий склад злочину, як утаєння колекцій і пам'яток старовини та мистецтва і архівних матеріалів, що підлягають реєстрації, облікові або передачі до державних сховищ, з іншого – ввів відповідальність за знищення або пошкодження пам'яток культури. Ст. 207

КК УРСР передбачала кримінальну відповідальність за умисне знищення, зруйнування чи зіпсування пам'яток культури, взятих під охорону держави, або територій та об'єктів природно-заповідного фонду [66]. В коментарях до цієї статті зазначалося, що охорона пам'яток культури та природних багатств є важливим завданням нашої держави і всієї радянської громадськості. З огляду на особливу цінність пам'яток культури в природних об'єктів, взятих під охорону держави, коментована стаття встановлює кримінальну відповідальність за умисне їх знищення, руйнування і псування [135, с. 543]. За це діяння передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років, виправних робіт на строк до одного року або штрафу.

На кінець 80-х років XX ст. проблеми, пов'язані з посяганням на культурні цінності, загострилися. У населення значно розширилися контакти із «західним світом», поступово формувалось уявлення про те, що поїздка за кордон є приватною справою особи. Що стосується держави, то спроби управляти туристичними потоками за допомогою дозвольно-заборонних практик поступово зійшли нанівець. Усе це сприяло «розквіту» антикварної злочинності. Водночас активно розвивався нелегальний ринок, основною діяльністю якого став перепродаж предметів мистецтва і старовини, часто з метою їх вивезення за кордон. В 1983 році Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР» № 4571-X коло предметів, на яке могло бути здійснено посягання в межах ст. 207 КК УРСР було розширене. Заголовок і текст ст. 207 після слова «пам'яток» було доповнено словами «історії і». Указом № 4571-X також було збільшено строк виправних робіт за знищення і зруйнування пам'яток історії і культури з одного року до двох. Збільшення покарання за вчинення вказаного протиправного діяння свідчить про поступове усвідомлення державою суспільної небезпеки посягань на культурні цінності. Проте нормативно-правова база, що регулювала охорону культурних цінностей загалом, у цей період часу залишалась розмитою, що негативно позначалось на боротьбі з антикварною злочинністю.

Посилення кримінально-правової охорони об'єктів культурної спадщини вимагало єдності такої охорони на всій території СРСР, унаслідок чого було видано Указ Президента СРСР «Про припинення наруги над пам'ятками, пов'язаними з історією держави та її символами» від 13.10.1990 р. № УП-870 [84]. Указ вимагав посилити кримінальну, адміністративну та іншу відповідальність за порушення законодавства про охорону пам'яток історії держави, а також державних символів і рекомендував Верховній Раді СРСР і вищим органам державної влади республік внести необхідні зміни та доповнення до відповідних законодавчих актів. Указ сприяв розробленню та ухваленню Закону СРСР «Про кримінальну та адміністративну відповідальність за порушення законодавства про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 02.07.1991 р. № 2284-I, який встановлював кримінальну відповідальність за такі протиправні діяння: умисне знищення, руйнування або псування пам'яток історії та культури (абз. 1 ст. 1); умисне знищення, руйнування або псування пам'яток історії та культури, вчинені повторно або такі, що спричинили тяжкі наслідки (абз. 2 ст. 1); наруга над пам'яткою історії та культури, вчинене з винятковим цинізмом (ст. 3); наруга над пам'яткою історії та культури без ознак, передбачених статтею 3 (ст. 5). В абзаці 1 ст. 1 цього правового акта визначалося, що умисне знищення, руйнування або псування пам'ятки історії та культури карається штрафом до п'яти тисяч рублів, або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до трьох років. Якщо цей злочин вчиняється повторно або спричинив тяжкі наслідки, то винному загрожує до восьми років позбавлення волі. Слід звернути увагу, що Законом № 2284-I, поряд з умисним знищенням або пошкодженням пам'яток історії та культури, законодавець уперше встановив відповідальність за необережне руйнування або знищення пам'яток історії та культури, що спричинили тяжкі наслідки (ст. 2). Зазначені вище положення мали бути включені до кримінальних та адміністративних кодексів союзних республік. Однак відповідні зміни до КК УРСР внесені законодавцем не були.

Всупереч докладеним державою зусиллям, загальна атмосфера в соціально-політичному контексті не сприяла гармонізації та зміцненню суспільних зв'язків. У цей час Радянський Союз зазнавав серйозних економічних, політичних та соціальних труднощів і балансував на краю свого існування, що в підсумку призвело до його розпаду в 1991 році. В таких непростих умовах відбулося збільшення кількості кримінальних правопорушень, спрямованих проти об'єктів культурної спадщини, зокрема археологічної. В очах населення, чиє фінансове становище після розпаду СРСР стрімко погіршувалося, культурні цінності, все більше втрачали свою колишню значущість і набували суто меркантильного забарвлення.

Після здобуття Україною незалежності розпочався період комплексної трансформації законодавчої системи. Проводилися роботи з всебічного оновлення законодавчої бази, з урахуванням нових реалій, в яких опинилася країна. Протягом усіх 90-х років ХХ ст., велась інтенсивна розробка галузевого законодавства, результатом якої стали ухвалені на початку 2000-х років галузеві кодекси. Щодо Закону № 2284-І, то вітчизняний законодавець вирішив, що зазначений акт суперечить чинній на той час редакції ст. 207 Кримінального кодексу України, яка встановлювала кримінальну відповідальність за знищення і зруйнування пам'яток історії і культури. Однак його положення мали суттєвий вплив і були враховані законодавцем під час розробки Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-ІІІ, який встановив необхідність притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а також за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин (ст. 43) [106]. Своє продовження положення Закону № 1805-ІІІ знайшли відображення в низці законопроектів Кримінального кодексу України, зокрема в проекті Кримінального кодексу України розробленого робочою групою під керівництвом В.В. Дацюка та В.Я. Тація. В цьому проекті у розділі «Злочини проти громадського порядку та моральності» було

запропоновано встановити відповідальність за: умисне нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури з покаранням у виді штрафу від семи до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеження волі на строк до трьох років (ч. 1 ст. 273); ті самі дії, вчинені щодо об'єктів, які є особливою історичною або культурною цінністю з покаранням у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років (ч. 2 ст. 273) [102]. Проте в остаточній редакції проекту прийнятому в якості Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. № 2341-III, наведена норма зазнала несуттєвих змін. Законодавець доповнив статтю кваліфікуючою ознакою – вчинення діяння службовою особою з використанням службового становища, відкоригував суму штрафу (ч. 1) в бік її збільшення та змінив нумерацію статті (на 298).

Варто враховувати, що кримінальне законодавство жодної держави не є застиглою системою. Воно неминуче змінюється під впливом суспільних запитів, державних пріоритетів, нових загроз і трансформації уявлень про належний рівень правової охорони суспільно значущих цінностей. Із цих причин норми, спрямовані на захист культурної спадщини, також перебувають у стані постійного розвитку.

Еволюція ст. 298 КК України наочно демонструє цю тенденцію. Упродовж дії Кримінального кодексу України 2001 року її зміст двічі зазнавав істотного нормативного переосмислення, що було пов'язано з прагненням законодавця адаптувати кримінально-правові механізми до потреб охорони спадщини українського народу. Перша суттєва редакція була закріплена в Прикінцевих положеннях Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV [108]. У результаті стаття дістала нову назву – «Знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини та самовільне проведення пошукових робіт на археологічній пам'ятці». Водночас законодавець уточнив понятійний апарат: категорію «пам'ятки історії і культури» було замінено поняттям «об'єкти культурної спадщини», а формулювання «об'єкти, які є особливою історичною або культурною цінністю» – поняттям «пам'ятки національного значення».

Крім того, саме в цій редакції вперше з'явилася кваліфікуюча ознака у вигляді вчинення кримінального правопорушення з метою пошуку рухомих предметів, що походять з об'єктів археологічної спадщини [4].

Подальший розвиток цієї норми пов'язаний із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» від 09.09.2010 р. № 2518-VI [109]. Саме тоді ст. 298 КК України набула назви «Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини», а її структура була істотно оновлена. Зокрема, у межах ч. 1 ст. 298 КК України законодавець виокремив самостійний склад кримінального правопорушення, встановивши відповідальність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини [67]. Акцент було перенесено з наслідків посягання лише на об'єкти спадщини на криміналізацію самого факту незаконного втручання в археологічний контекст.

Окремо слід відзначити, що санкційний блок ст. 298 КК України також не залишався незмінним. У межах загальної тенденції до гуманізації кримінальної відповідальності законодавець двічі пом'якшував покарання за основні склади, передбачені цією статтею. Це свідчить, що розвиток норми відбувався не лише у напрямі уточнення предмета охорони та конструкції складів кримінальних правопорушень, а й у площині пошуку більш збалансованого співвідношення між охоронною функцією кримінального права та принципом гуманізації покарання.

Подальший розвиток ст. 298 КК України в межах новітнього періоду був пов'язаний уже не стільки зі зміною конструкції самого складу кримінального правопорушення, скільки з коригуванням його санкцій. Так, Законом України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII [111], спрямованим на спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, було істотно підвищено розміри штрафів у ч. 1 та ч. 2 ст. 298 КК України: у частині першій – до діапазону від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів

доходів громадян, у частині другій – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; водночас із санкції ч. 1 було виключено покарання у виді позбавлення волі. Наступним кроком став Закон України від 23.08.2023 р. № 3342-IX [113], яким абзац другий ч. 1 ст. 298 КК України викладено у новій редакції – із запровадженням пробаційного нагляду як альтернативного виду покарання. На сьогодні актуальний стан ст. 298 КК України після 2023 р. характеризується поєднанням більш м'якого, диференційованого підходу до основного складу, передбаченого ч. 1, із збереженням відносно суворішої моделі відповідальності за кваліфіковані форми посягань, передбачені наступними частинами цієї статті.

Разом із тим аналіз новітнього періоду не може обмежуватися лише еволюцією санкційної конструкції ст. 298 КК України, оскільки після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації її практичне застосування відбувається в якісно новому безпековому середовищі. Воєнний стан не спричинив спеціальної «воєнної» редакції цієї статті, однак істотно ускладнив фактичні умови охорони археологічної спадщини. За оцінкою UNESCO, вже після двох років повномасштабної війни фізичні збитки сфери культури і туризму в Україні сягнули майже 3,5 млрд. доларів США, а станом на 28 серпня 2024 р. було верифіковано пошкодження 436 культурних об'єктів [166]. Особливо показовими є результати польових обстежень у районах, що постраждали внаслідок руйнування Каховської ГЕС: під час місії UNESCO у Миколаївській області в жовтні 2023 р. було обстежено 47 пам'яток, з яких 12 частково постраждали від триваючих незаконних розкопок; щонайменше 12 586 кв. м культурних нашарувань археологічних об'єктів було зруйновано незаконними розкопками, а ще частина – військовими укріпленнями та береговою абразією [168].

Суттєво посилилися ризики незаконного обігу культурних цінностей. ІСОМ у 2022 р. спеціально наголосила, що в умовах війни культурні об'єкти в Україні перебувають під підвищеною загрозою крадіжок і незаконного переміщення [161]. Це дає підстави стверджувати, що у 2022-2025 рр.

ефективність кримінально-правової охорони археологічної спадщини визначалася не лише нормативним змістом ст. 298 КК України, а й реальними можливостями держави забезпечити доступ до пошкоджених або прифронтових територій, оперативне документування втрат, запобігання незаконним розкопкам і перекриття каналів збуту предметів, що походять з археологічного контексту. Саме тому новітній період розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини доцільно розглядати як такий, що після 2022 р. набув не лише нормативної, а й виразної воєнно-адаптаційної специфіки.

Резюмуючи вищевикладене, необхідно відзначити, що процес становлення кримінально-правового захисту культурних цінностей на українських територіях нараховує декілька відокремлених періодів, які були розмежовані нами залежно від соціально-економічних умов та особливостей існуючого на той час державного ладу. Багато в чому це пояснюється тим, що на тривалому історичному шляху питання забезпечення збереження культурної спадщини, а надалі й археологічної спадщини, та захист культурних цінностей розглядалося з різних, подекуди протилежних позицій, залежно від тих завдань, які прагнули досягти державні утворення, що включали в себе сучасні українські території. Аналіз правових актів дає змогу дійти висновку про те, що законодавство, яке передбачає відповідальність за посягання на культурні цінності, культурну та археологічну спадщину, має давню історію, і пройшло у своєму розвитку чотири періоди:

1) період існування стародавньої державності на українських територіях (кінець X ст. – кінець XV ст.). Період характеризується глибоким зв'язком суспільства з релігійними символами та їхньою цінністю, підкреслюється сакральна роль ікон як носіїв духовної спадщини та свідків віри предків. У документах цього періоду з'являються положення, спрямовані на охорону цінностей, що мають релігійний характер. Подібна практика охорони релігійних предметів і святинь свідчить про високий рівень культурної обізнаності та релігійної відданості, характерний для того часу, про появу

розуміння необхідності збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь;

2) імперський період (XVI ст. – 1917 р.). Період формування умов для появи норм про відповідальність за знищення або пошкодження пам'яток історії та культури. Правова база характеризується наявністю розрізнених вимог про охорону предметів старовини, фрагментарністю регулювання публічно-правової відповідальності за їхнє порушення, відсутністю здебільшого конкретних видів і розмірів покарання. Нормативно-правове регулювання збереження та використання пам'яток історії та культури передбачає застосування переважно організаційних заходів, які самі по собі є малоефективними. Організаційні заходи показали неспроможність в підтримці належного стану пам'яток історії та культури з огляду на фрагментарну та недостатню регламентацію відповідальності за порушення, що діяли в цій сфері.

3) радянський період (1917 р. – 1991 р.). За час існування радянської держави регламентація відповідальності за посягання на культурні цінності, культурну та археологічну спадщину зазнала істотних змін, унаслідок чого цей період може бути поділений на два етапи. Перший етап характеризується тим, що культурні цінності перестають бути предметом спеціальної охорони, виступаючи предметом кримінального правопорушення, вони підлягають охороні кримінальним законом у загальному порядку, якщо підпадають під їх дію. На законодавчому полі домінують суперечливі, ідеологічно вивірені правові акти. На другому етапі (із середини 40-х р. XX ст.) відбувається поступове усвідомлення державою і суспільством суспільної небезпеки посягань на культурні цінності. Оновлюється законодавство, запроваджується і поступово посилюється відповідальність за знищення або пошкодження пам'яток історії та культури;

4) новітній період (з 1991 р.). Період характеризується комплексним оновленням законодавчої бази у сфері охорони культурної та археологічної спадщини, поглибленням диференціації кримінальної відповідальності залежно

від предмета та способу посягання, а також поступовим виокремленням археологічної спадщини як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони. Саме в цей період у чинному Кримінальному кодексі України 2001 р. було сформовано сучасну модель відповідальності за посягання на об'єкти культурної спадщини, яка надалі істотно уточнювалася законами 2004 і 2010 рр., зокрема шляхом запровадження окремого складу кримінального правопорушення – незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Подальший розвиток цього періоду пов'язаний уже не лише з удосконаленням конструкції складів кримінальних правопорушень, а й з коригуванням санкцій: у 2018 р. було істотно підвищено розміри штрафів, а у 2023 р. – запроваджено пробаційний нагляд як альтернативний вид покарання за основний склад. Після початку повномасштабної збройної агресії Російської Федерації новітній період набув виразної воєнно-адаптаційної специфіки, оскільки ефективність кримінально-правової охорони археологічної спадщини стала залежати не лише від нормативного змісту ст. 298 КК України, а й від реальної спроможності держави забезпечувати доступ до постраждалих територій, документування пошкоджень, запобігання незаконним розкопкам і перекриття каналів незаконного обігу предметів, що походять з археологічного контексту.

1.2. Міжнародно-правові підстави криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини

Археологічна спадщина являє собою основне свідчення людської діяльності в минулому. Тому її збереження й активне управління нею є дуже важливим, оскільки дає можливість археологам і дослідникам інших наук вивчати й інтерпретувати її в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь [73]. Збереження археологічної спадщини несе в собі незаперечну важливість для культурної самосвідомості та ідентичності народів по всій земній кулі. Беручи

до уваги цей факт, світове співтовариство докладає системних зусиль у напрямі охорони культурних цінностей, що слугують наочними свідцтвами культурного розмаїття та історичного багатства людства. Наразі на міжнародному рівні функціонує комплексно організована, багаторівнева система міждержавної кооперації, що включає в себе не тільки адміністративні та правові інституції, а й також широкий спектр фінансових інституцій, мета яких – забезпечити збереження спадщини людської культури, що передаються від покоління до покоління в різних частинах світу. Систематично розробляються і затверджуються правові акти, які сприяють реалізації встановленої мети і супутніх їй завдань. Згодом положення цих документів інтегруються у внутрішнє законодавство держав, які їх підписали, забезпечуючи тим самим уніфікацію та узгодженість зусиль у сфері захисту та збереження культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини на міжнародному рівні. Водночас багато положень, закладених у цих документах, втілюються в національне законодавство через процес трансформації. Він включає в себе адаптацію міжнародних правових норм, з урахуванням унікальних національних правових традицій, специфіки регульованих галузей, а також стандартів місцевої юридичної техніки, що дає змогу забезпечити не лише виконання державою взятих на себе міжнародних зобов'язань, а й дотриматись місцевих традицій, звичаїв, потреб тощо.

Напрацьований міжнародний підхід сприяє формуванню єдиної, всебічної стратегії зі збереження та захисту цінностей минулого, полегшуючи обмін досвідом, технологіями та ресурсами між країнами. Він також сприяє підвищенню обізнаності та відповідальності на всіх рівнях – від місцевих громад до міжурядових органів – закріплюючи розуміння цінності археологічної спадщини як невідновлюваного культурного багатства. Важливо підкреслити, що археологічна спадщина становить органічну частину загальної культурної спадщини людства, у зв'язку з цим міжнародні документи часто розглядають їх у контексті ширшої категорії (культурної спадщини). Положення, спрямовані на охорону та збереження культурних цінностей і

культурної спадщини загалом, неминуче містять заходи щодо захисту археологічної спадщини.

Кримінальні правопорушення, спрямовані проти матеріальних і духовних надбань, створених попередніми поколіннями, відомі з найдавніших етапів розвитку державності. Як уже було встановлено в попередньому аналізі, на ранніх стадіях свого існування держави прагнули охороняти насамперед результати релігійної культуротворчості. Надалі, у міру ускладнення суспільної організації та розвитку правосвідомості, об'єктом захисту поступово ставали й інші цінності, які в сучасному розумінні належать до культурної та археологічної спадщини. Водночас інститут міжнародно-правової охорони культурної спадщини як відносно цілісна система почав формуватися лише у XIX ст.

Одним із перших міжнародних актів, у якому було зафіксовано потребу охорони культурних цінностей, стала Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 року [11]. Так, у ст. 8 зазначалося, що власність громад, релігійних установ, а також благодійних, освітніх, художніх і наукових закладів, навіть якщо вони належать державі, повинна користуватися таким самим захистом, як і приватна власність. Будь-яке захоплення, умисне знищення чи пошкодження таких установ, пам'яток, художніх і наукових творів підлягало переслідуванню з боку належної влади. У ст. 17 Декларації, зі свого боку, передбачалося, що під час бомбардувань необхідно вживати всіх можливих заходів для збереження церков, художніх, наукових і благодійних споруд, шпиталів та інших місць перебування хворих і поранених, якщо вони не використовуються з воєнною метою [11].

Попри рекомендаційний характер Брюссельської декларації, закладені в ній положення не залишилися декларативними. Вони були сприйняті міжнародним співтовариством, доопрацьовані та відтворені в Гаазьких конвенціях 1907 року – Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додатку до неї: Положенні про закони і звичаї війни на суходолі (IV Гаазька конвенція) [55], а також у Конвенції про бомбардування морськими силами під

час війни (IX Гаазька конвенція) [54]. Зокрема, IV Гаазька конвенція встановила, що під час облог і бомбардувань мають бути вжиті всі необхідні заходи для збереження, наскільки це можливо, будівель релігійного, мистецького, наукового чи благодійного призначення, історичних пам'яток, шпиталів і місць перебування хворих та поранених, за умови, що вони не використовуються для воєнних цілей (ст. 27). Додатково було закріплено заборону будь-якого захоплення, знищення або умисного пошкодження установ такого типу, історичних пам'яток, творів мистецтва і науки, а також вимогу їх судового переслідування (ст. 56) [55]. Аналогічний за змістом підхід відображено й у ст. 5 IX Гаазької конвенції, яка покладала на командувача обов'язок уживати всіх можливих заходів для збереження історичних пам'яток, храмів, наукових, мистецьких і добродійних установ, шпиталів та місць перебування поранених і хворих, якщо вони не використовуються одночасно у воєнних цілях [54].

Принципове значення цих актів полягало не лише у проголошенні заборони знищення пам'яток історії, релігії та культури. На міжнародному рівні фактично закладалися підвалини відповідальності держав за заподіяну культурним цінностям шкоду, зокрема у формі відшкодування збитків. Саме тому Брюссельська декларація 1874 року та Гаазькі конвенції 1907 року слід розглядати не просто як перші міжнародні акти у цій сфері, а як етап переходу від загального визнання цінності культурної спадщини до нормативного оформлення обов'язку її захисту.

Однак подальший розвиток подій засвідчив, що наявність міжнародних приписів сама по собі ще не гарантує їх ефективної реалізації. Практика воєнних конфліктів початку XX ст. продемонструвала очевидний розрив між нормативними деклараціями та реальною поведінкою держав. Перша Світова Війна спричинила не лише масштабне знищення об'єктів культурної та археологічної спадщини, а й поглибила цивілізаційний розлом між народами, позбавивши їх значної частини матеріальних свідчень спільної історії. Цей досвід переконливо показав, що чинні на той момент міжнародно-правові

засоби захисту культурних цінностей були недостатніми. Саме тому наслідки Першої Світової Війни стали важливим поштовхом до подальшого розвитку міжнародного механізму охорони культурної спадщини та до пошуку більш дієвих форм її правового захисту.

В аспекті нашого дослідження варто приділити увагу Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток від 15.04.1935 р., також відомому як Пакт Реріха. Цей міжнародний документ став значущим кроком у царині захисту культурної спадщини, оскільки визнавав необхідність її захисту незалежно від політичної ситуації та конфліктів. Одна з цілей Пакту Реріха – створення спільного для всього світу знака у вигляді «Стягу Миру», яким стали три амарантові кола (символізують минулі, теперішні та майбутні досягнення людства), що стикаються, оточені кільцем Вічності, на білому полотнищі. «Стяг Миру» мав служити для позначення і захисту історичних пам'яток, музеїв, наукових, художніх, навчальних та культурних закладів. Пакт підкреслював важливість збереження культурної спадщини для майбутніх поколінь і визнавав, що знищення культурних цінностей є втратою «культурної скарбниці народів».

Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток став відправною точкою створення сучасного інституту міжнародно-правової охорони культурної спадщини. По суті, він являє собою найповніший регіональний договір, що встановлює обов'язок держав, які його уклали, охороняти історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні та культурні заклади, якщо вони не використовуватимуться у воєнних цілях. Що стосується знака у вигляді «Стягу Миру», то він на сьогоднішній день застосовується Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури для позначення пам'яток всесвітньої культурної спадщини по всьому світу.

Однак, незважаючи на всі зусилля щодо захисту культурної спадщини, Друга Світова Війна показала, що наявні механізми та домовленості були все ще малоефективними. Під час бойових дій було повністю або частково втрачено величезну кількість культурних цінностей, об'єктів культурної та

археологічної спадщини. Акцентуємо увагу на тому, що окремі країни, навіть підписавши Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток під час війни, не прагнули навіть побічно уникати нанесення шкоди історичним пам'яткам, музеям, науковим, художнім, навчальним та культурним закладам, по суті, «на полі бою», вони нічим не відрізнялися від країн, що не підписали і не приєдналися до цього правового акту. Так, США (підписант Пакту Реріха) спільно з Великою Британією протягом 13-15 лютого 1945 року (за два з половиною місяці до підписання Німеччиною капітуляції у Другій Світовій Війні), без наявної на те військової необхідності, провели масштабне бомбардування Дрездена, скинувши на нього 4000 т авіабомб. У зв'язку з бомбардуванням, серед знищених 12000 будівель, було також зруйновано: 3 театри, 11 церков, 60 каплиць та 50 культурно-історичних будівель [155, с. 408-409]. Також варто згадати про атомні бомбардування Сполученими Штатами Америки японських міст Хіросіма і Нагасакі, що не тільки призвели до величезних людських втрат, а також втрати безлічі культурних цінностей, об'єктів японської культурної та археологічної спадщини. Трагедія Хіросіми і Нагасакі підкреслює складність захисту культурної та археологічної спадщини в умовах сучасної війни, слугує нагадуванням про те, що мир і збереження культурного розмаїття людства потребують не тільки юридичних домовленостей, а й постійної роботи політиків та дипломатів над підтриманням миру і взаєморозуміння між націями і народами.

Подальший розвиток механізмів, зокрема юридичних, міжнародно-правового захисту культурної та археологічної спадщини тісно пов'язаний з формуванням і діяльністю в повоєнний період глобальних міжнародних організацій. Створення Організації Об'єднаних Націй (United Nations, ООН) після Другої Світової Війни стало знаковою подією, яка зумовила нові підходи до світоустрою та збереження культурних цінностей людства. В рамках ООН було засновано спеціалізовані установи, покликані сприяти збереженню та захисту культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини на міжнародному рівні. Однією з ключових організацій, що займаються захистом

та збереженням культурної спадщини, є Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO, ЮНЕСКО). Створена в 1945 році, ЮНЕСКО покликана сприяти миру і безпеці шляхом сприяння міжнародному співробітництву в галузі освіти, науки і культури. ЮНЕСКО відіграє важливу роль у координації міжнародних зусиль із захисту та збереження об'єктів особливої культурної, історичної або екологічної значущості через такі програми, як Світова спадщина ЮНЕСКО (World Heritage).

Міжнародний центр з дослідження, збереження та реставрації культурних цінностей (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, ICCROM, ІККРОМ, Римський центр) є ще однією важливою міжнародною інституцією в цій сфері. Заснований в 1959 році, Римський центр спеціалізується на навчанні спеціалістів, проведенні наукових досліджень, поширенні знань у галузі збереження та реставрації культурних цінностей, привертанні уваги до важливості культурної спадщини, її вразливості тощо. Робота ІККРОМ спрямована на зміцнення здібностей країн до ефективного захисту та відновлення (якщо це можливо) своєї культурної спадщини, особливо в умовах, коли вона наражається на суттєві ризики, зумовлені військовими конфліктами, природними катастрофами, урбанізацією тощо.

Наведені вище, а також інші міжнародні організації, посідають вагоме місце у формуванні міжнародно-правових засад і практичних механізмів охорони культурних цінностей, об'єктів культурної та археологічної спадщини. Їхня діяльність не обмежується участю в підготовці профільних міжнародних актів. Вона охоплює також поширення ефективних практик і технологій збереження спадщини, розроблення освітніх програм, проведення фахових навчань, моніторинг стану культурної та археологічної спадщини в різних регіонах світу та координацію міжнародної взаємодії у цій сфері. За своєю суттю міжнародно-правова охорона культурних цінностей і об'єктів культурної та археологічної спадщини є багаторівневою системою, у межах якої

поєднуються нормативні засоби регулювання та практичні інструменти їх збереження на регіональному і глобальному рівнях.

У цьому аспекті слушною є позиція О.В. Ткаченка, О.С. Бісюк та А.О. Сапарової, які зазначають, що сучасна міжнародно-правова система захисту культурної спадщини охоплює три взаємопов'язані напрями: захист культурної спадщини під час збройних конфліктів, протидію незаконному обігу культурних цінностей та охорону світової культурної спадщини [134]. Такий підхід дає змогу розглядати археологічну спадщину не як ізольований об'єкт національної охорони, а як елемент ширшого міжнародно-правового режиму, у межах якого незаконні пошукові роботи, руйнування культурного шару та втрата стратиграфічної інформації набувають значення самостійних загроз культурній спадщині.

Саме в межах цієї багаторівневої міжнародно-правової системи особливе місце посідають акти, спрямовані на захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. У результаті аналізу та систематизації досвіду, накопиченого в повоєнний період, у 1954 році було прийнято Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Цей фундаментальний документ, спільно з його Першим протоколом, відображає бажання держав забезпечити збереження всіх культурних цінностей людства в разі збройного конфлікту. В ст. 1 Конвенції дається визначення поняття «культурні цінності», згідно з яким, культурними цінностями визнаються, незалежно від їхньої міжнародно-правової належності, такі матеріальні об'єкти: а) цінності, рухомі чи нерухомі, що мають значення для культурної спадщини народу, а саме пам'ятки архітектури, мистецтва та історії, релігійні чи світські, археологічні місцезнаходження, архітектурні ансамблі, що як такі становлять історичний, культурний чи мистецький інтерес, твори мистецтва, рукописи, книжки, інші предмети мистецького, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції, зібрання рідкісних книжок, архіви фото-відеоматеріалів або (та) репродукції зазначених вище предметів; б) будівлі, створені для експонування рухомих історико-культурних цінностей (зазначених у

попередньому пункті), а саме музеї, сховища архівів, великі бібліотеки, а також укриття, призначені для збереження в разі збройного конфлікту цінних предметів (також зазначених у попередньому пункті); в) історико-культурні центри як місце зосередження найбільшої кількості зазначених вище культурних цінностей і місць їх експонування [56]. Як ми бачимо, до «культурних цінностей» законодавець відніс не тільки об'єкти культурної спадщини, а також об'єкти археологічної спадщини, що ще раз підтверджує об'єднавчий характер аналізованого поняття.

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та Протоколи до неї заклали цілісну міжнародно-правову основу охорони культурної, у тому числі археологічної, спадщини в умовах війни. Їх значення полягає не лише у формальному проголошенні необхідності захисту культурних цінностей, а й у закріпленні конкретних обов'язків держав-учасниць, спрямованих на запобігання руйнуванню, пошкодженню, розграбуванню та незаконному переміщенню таких цінностей під час збройних конфліктів. Ідеться, зокрема, про обов'язок держави завчасно вживати заходів із убезпечення культурних цінностей у мирний час; обов'язок поваги до культурної спадщини під час війни, що передбачає заборону використання відповідних об'єктів у спосіб, який може наражати їх на знищення або пошкодження, а також заборону вчинення ворожих актів проти них; застосування спеціального маркування – розпізнавальної емблеми «Блакитного щита»; міжнародну допомогу через ЮНЕСКО; а після прийняття Другого протоколу 1999 року – також режим посиленого захисту (enhanced protection), діяльність спеціального Комітету із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту, функціонування спеціального Фонду та встановлення кримінальної відповідальності за серйозні порушення щодо культурних цінностей. Саме тому Гаазька конвенція 1954 року обґрунтовано розглядається як кульмінація попередніх зусиль міжнародного співтовариства у сфері правового закріплення засад охорони культурної спадщини, оскільки вона виходить із того, що шкода, завдана культурним цінностям кожного народу, є

шкодою для культурної спадщини всього людства, а забезпечення її міжнародного захисту становить спільний інтерес усіх держав [56].

Для України положення Гаазької конвенції та її Протоколів мають не абстрактний, а безпосередньо прикладний характер, особливо в умовах повномасштабної російсько-української війни. До самої Конвенції та її Першого протоколу Україна приєдналася ще в 1954 році, перебуваючи у складі СРСР, а до Другого протоколу від 26.03.1999 р. [34] – у 2020 році [112]. Це означає, що на державу покладається не лише загальний обов'язок утримуватися від дій, які можуть поставити під загрозу культурну спадщину, а й активно впроваджувати механізми її охорони в умовах воєнного стану: забезпечувати ідентифікацію та облік відповідних об'єктів, вживати заходів щодо їх фізичного убезпечення, документувати факти пошкодження, руйнування, розграбування чи незаконного переміщення культурних цінностей, а також використовувати міжнародні інституційні механізми захисту. Особливої ваги це набуває щодо археологічної спадщини на тимчасово окупованих територіях, у прифронтових районах і зонах активних бойових дій, де до традиційних ризиків незаконних розкопок додаються воєнні загрози – фортифікаційні роботи, обстріли, мародерство, нелегальний вивіз культурних цінностей та ускладнене документування шкоди. Показово, що вже у 2023 році Комітет ЮНЕСКО надав 20 українським культурним об'єктам статус «enhanced protection» [167], а станом на 2026 рік до цього переліку було включено 46 об'єктів [152]. Усе це підтверджує, що Конвенція та її Протоколи й надалі визначають вектор розвитку міжнародно-правового інституту охорони культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини, а їх положення мають для України не лише нормативне, а й безпосереднє практичне значення в умовах триваючої війни.

В 1966 році світова спільнота зробила значний крок уперед у сфері зміцнення культурних зв'язків та збереження культурного різноманіття, ухваливши Декларацію принципів міжнародного культурного співробітництва. Цей документ став важливою віхою в історії формуванні міжнародного

культурного діалогу, висуваючи на передній план ідею про недоторканність та унікальність кожної культури. Особливу увагу було приділено тому, що кожна культура має гідність і цінність, які слід поважати та зберігати (ч. 1 ст. 1) [33]. Принцип поваги і збереження культурної унікальності та гідності, закладений в Декларації, став наріжним каменем для всіх наступних міжнародних ініціатив, спрямованих на захист і збереження культурних цінностей. Він наголосив на необхідності міжнародного співробітництва, заснованого на взаємній повазі, рівності та розумінні, підштовхуючи країни до активної участі в обміні культурними досягненнями та підтримки різноманіття культурних традицій. Завдяки цьому принципу міжнародні акти, як-от конвенції ЮНЕСКО, національні законодавства та регіональні угоди, стали включати норми і положення, спрямовані на захист та охорону культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини.

Ключовим етапом формування міжнародно-правових підстав криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини стало прийняття: Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини від 06.05.1969 р. [36] (конвенцію ратифіковано СРСР 13.11.1990 р.), Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р. [57] (конвенцію ратифіковано Указом Президії ВР Української РСР «Про ратифікацію Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» від 10.02.1988 р. № 5396-XI [103]) та Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 р. [58] (конвенцію ратифіковано Указом Президії ВР Української РСР «Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» від 04.10.1988 р. № 6673-XI [104]). Конвенції значно розширили рамки захисту культурних цінностей, забезпечуючи їхню охорону не лише за часів збройних конфліктів, що було характерно для попередніх актів, а й у мирний час.

Європейська конвенція 1969 року безпосередньо спрямована на збереження культурних цінностей, які представлені суто археологічною спадщиною країн-учасниць. Цей акт є одним із базових актів, метою якого є посилення заходів з охорони археологічних знахідок та забезпечення застосування самих суворих наукових методів щодо археологічних досліджень або відкриттів, з тим, щоб зберегти повноту їхнього історичного значення, перешкодити непоправній втраті наукової інформації, яку можуть спричинити незаконні розкопки. Європейська конвенція наголошує на важливості археологічної спадщини як джерела історичних і культурних знань і закликає держав-учасниць вживати кроків для її захисту, особливо в контексті планування та здійснення різноманітних робіт, які можуть становити загрозу археологічним об'єктам. Європейська конвенція 1969 року підкреслює важливість комплексного підходу до збереження об'єктів археологічної спадщини, шляхом: заборони таємних розкопок, залучення різних сторін до процесу дослідження археологічної спадщини, встановлення наукового контролю над археологічними об'єктами тощо.

В 1992 році Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини була переглянута. Переглянутий документ (ETS N 119) розвиває логіку міжнародно-правових актів, що встановлюють видові ознаки об'єктів археологічної охорони. В ст. 1 Європейської конвенції відзначається, що археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою. Складовими частинами археологічної спадщини вважаються всі матеріальні залишки та об'єкти, а також будь-які інші сліди існування людства у минулих епохах: i) збереження і вивчення яких допомагає з'ясувати розвиток історії людства та його зв'язок з природним середовищем; ii) головними джерелами отримання інформації відносно яких є розкопки або знахідки й інші методи дослідження історії людства та середовища, що його оточує; iii) які знаходяться у будь-якому місці, що знаходиться під юрисдикцією Сторін [38]. Переглянуту

Конвенцію було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої)» від 10.12.2003 р. № 1369-IV [107]. Результатом імплементації Європейської конвенції в кримінальне законодавство України стало прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV [108], який виклав ст. 298 КК України в новій редакції. Нагадаємо, що в даній редакції стаття отримала нову кваліфікуючу ознаку – вчинення кримінального правопорушення з метою пошуку рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини. Само собою це підтверджує виняткову важливість законодавчої діяльності держави в галузі кримінально-правової охорони культурних цінностей, об'єктів культурної та археологічної спадщини в Україні на сучасному її розвитку.

Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р. запровадила комплексні заходи, спрямовані на боротьбу з незаконним переміщенням культурних цінностей. Вона закликала держав-учасниць вжити ефективних заходів для запобігання крадіжкам, незаконному експорту та імпорту культурних цінностей, а також забезпечити їхнє повернення в разі незаконного ввезення або вивезення. Важливим аспектом Конвенції 1970 року також є:

1) визнання того, що: культурні цінності є одним з основних елементів цивілізації та культури народів і що вони набувають своєї справжньої цінності тільки в тому разі, якщо точно відомі їхнє походження, історія та навколишнє середовище; кожна держава зобов'язана охороняти надбання, що складається з культурних цінностей, які перебувають на її території, від небезпек крадіжки, таємних розкопок і незаконного вивезення.

2) культурними цінностями вважаються цінності релігійного або світського характеру, що розглядаються кожною державою як такі, що становлять значення для археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва та науки, зокрема: с) археологічні знахідки (включно зі звичайними і

таємними) та археологічні відкриття; d) складові частини розчленованих мистецьких та історичних пам'яток і археологічних місць [57].

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 р. закріпила принцип, відповідно до якого охорона культурної та природної спадщини не може розглядатися виключно як внутрішня справа держави, на території якої розташований відповідний об'єкт. Міжнародне співтовариство покликане брати участь у збереженні такої спадщини шляхом колективного сприяння, що не підміняє діяльність відповідної держави, а посилює її. Одним із концептуально важливих рішень Конвенції стало істотне розширення змісту поняття «культурна спадщина». До нього було віднесено пам'ятки – твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, що мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; ансамблі – групи ізольованих або об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з ландшафтом яких мають видатну універсальну цінність; визначні місця – твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включаючи археологічні визначні місця, що становлять універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології (ст. 1) [58].

Зміст Конвенції фактично сформував міжнародно-правову модель «всесвітньої спадщини», за якої особливо цінні культурні й природні об'єкти розглядаються як надбання всього людства та підлягають збереженню в інтересах майбутніх поколінь. Саме в цій логіці було запроваджено Список всесвітньої спадщини (World Heritage List), до якого включаються об'єкти, що відповідають установленим критеріям видатної універсальної цінності. Показовим є внесення у 1998 році до цього Списку ансамблю історичного центру Львова. Визнання його всесвітньої цінності ґрунтувалося, зокрема, на критеріях II і V ЮНЕСКО: по-перше, Львів репрезентує своєрідне поєднання архітектурних і мистецьких традицій Східної Європи з впливами Італії та Німеччини; по-друге, його історичний розвиток відобразив багатокультурний

характер міського середовища, сформованого різними етнічними й релігійними спільнотами, що дістало виразне втілення в архітектурному ландшафті міста [70]. Включення об'єкта до Списку всесвітньої спадщини має не лише символічне значення. Воно означає міжнародне визнання його особливої цінності та водночас покладає на державу-учасницю Конвенції конкретний обов'язок забезпечити належний правовий, організаційний і практичний режим його охорони.

Конвенція поклала початок створенню Міжурядового комітету з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини (World Heritage Committee). Комітет наділений виключним правом на: включення об'єктів до списку Світової спадщини та виключення з нього; ухвалення рішень про використання коштів Фонду Світової спадщини, виділення фінансової допомоги за запитами держав-учасниць Конвенції. Зазначений акт, окрім механізму фінансової підтримки, також встановив механізми організаційного співробітництва, щодо надання технічної допомоги, навчання фахівців, виділення спеціалістів для проведення експертної оцінки збереження об'єкта спадщини під час його сучасної експлуатації, оцінці шкоди, нанесеної об'єкту внаслідок впливу природних та техногенних чинників тощо. Фінансові, організаційні та ін. заходи спрямовані суто на забезпечення збереження об'єктів світової спадщини, особливо в тих випадках, коли національні юрисдикції не в змозі впоратися з поставленим завданням власними силами.

Зазначимо, що завдяки Конвенції 1972 року міжурядові організації, діяльність яких присвячена збереженню та охороні культурних цінностей, змогли напрацювати й поширити серед країн-учасниць Конвенції уніфіковані критерії та методи оцінки шкоди, що може бути заподіяна культурним цінностям, культурній та археологічній спадщині. Застосування міжнародно-правового досвіду в оцінці шкоди, завданої об'єктам культурної та археологічної спадщини, відіграє значну роль у вітчизняній юридичній практиці, зокрема при визначенні наявності або відсутності у діяннях складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 298 КК України. Міжнародні

стандарти забезпечують більш об'єктивне і всебічне розуміння ступеня шкоди, завданої об'єкту культурної та археологічної спадщини, багато в чому абстрагованого від внутрішньодержавних критеріїв, а також надають неоціненну допомогу в подоланні наслідків таких дій.

Отже, Конвенція 1972 року стала потужним стимулом для точкового докладання міжнародних зусиль щодо захисту і збереження культурної та природної спадщини в сучасних умовах, пов'язаних зі змінами в соціальному та економічному укладі, наголошуючи на важливості спільної роботи держав, міжнародних організацій і всієї світової спільноти в досягненні цієї мети. Вона є основоположним актом, який, по-перше, визначає критерії віднесення окремих пам'яток природного або рукотворного походження до еталонних зразків культурної спадщини людства; по-друге, встановлює правовий режим використання і збереження пам'яток, віднесених до культурної спадщини людства. Конвенція встановила суворі критерії для включення об'єктів до списку Світової спадщини. Вони відображають масштабне завдання щодо захисту найцінніших та унікальних об'єктів, які мають виняткове значення для всього людства. Через встановлені критерії не кожен об'єкт культурної або природної спадщини може бути занесений до цього престижного списку, що підкреслює винятковість і важливість об'єктів, які в нього входять. Суворі критерії добору об'єктів для списку Світової спадщини гарантують, що лише найвидатніші та унікальні об'єкти отримують міжнародне визнання та захист на найвищому рівні.

На початку 80-х років XX ст. на міжнародній арені не існувало універсального правового документа, який би однозначно визначав відповідальність за неналежне використання або дії, що призводять до пошкодження чи руйнування культурних цінностей. Ця обставина частково пояснювалась тим, що в різних країнах застосовувались відмінні один від одного підходи, пов'язані з кримінально-правовою охороною культурних цінностей, об'єктів культурної та археологічної спадщини. Певною мірою прогалину, що виникла в міжнародному праві, мала усунути Європейська

конвенція про правопорушення, пов'язані з культурною власністю від 23.06.1985 р. (ETS N 119) [37], але вона не вступила в силу. Водночас сам акт залишається відкритим для приєднання та ратифікації. Варто зазначити, що Конвенція ставить за мету захист культурних цінностей від кримінально протиправних дій. Для її досягнення країни-учасниці мають вести роз'яснювальну роботу серед населення щодо необхідності захисту культурних цінностей, співпрацювати в сфері запобігання правопорушенням, пов'язаних з культурною власністю, надавати допомогу в пошуку викрадених культурних цінностей.

Не менш значущим актом, спрямованим на збереження та раціональне використання археологічної спадщини, є Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини (Лозаннська хартія 1990 року) [73]. Цей документ знаменував собою новий етап у розвитку міжнародного співробітництва в галузі археології, виділяючи при цьому цілу низку ключових позицій. Насамперед, Хартія підкреслює необхідність системного підходу до охорони археологічної спадщини, визнаючи її невід'ємною частиною культурної спадщини людства. Вона закликає до застосування комплексних стратегій, які включають в себе не тільки захист і консервацію археологічних об'єктів і пам'яток, а й їх адекватне представлення громадськості. Особлива увага в Хартії приділяється необхідності інтеграції археологічних досліджень у планування розвитку територій, що передбачає врахування археологічних інтересів під час реалізації будівельних проектів та землекористування. Зазначені дії повинні сприяти збереженню археологічних шарів і пам'яток, а також запобігати їхньому знищенню. Хартія закликає до посилення міжнародного співробітництва в сфері охорони археологічної спадщини. Вона вказує на необхідність обміну досвідом, знаннями та найкращими практиками між країнами та організаціями, що повинно підвищити ефективність охорони археологічних цінностей на міжнародному рівні. В цьому акті також визначено принципи законодавчого регулювання збереження археологічної спадщини, які зводяться до наступного: «охорона – заборона на руйнування, самовільне

переобладнання та відповідальність за ці дії – інвентаризація». Хартія відображає основні принципи та напрямки глобального значення. На регіональному та національному рівнях передбачається, що її положення мають бути доповнені принципами та правилами, що відповідають потребам певного регіону та місцевості.

В 2017 році на тлі тривожних подій, що відбувались в країнах Близького Сходу та Північної Африки, де в умовах соціально-політичної нестабільності, триваючих військових конфліктів продовжується систематична руйнація та розграбування об'єктів культурної спадщини, країни G7 ухвалили Декларацію по боротьбі з контрабандою і розкраданням об'єктів культурної спадщини, спрямовану на боротьбу з незаконною торгівлею та втратою об'єктів культурної спадщини. Беручи до уваги критичну ситуацію з культурною спадщиною в окремих регіонах, Декларація закликає вжити заходів для припинення контрабанди і розкрадання культурної спадщини з країн, де вони перебувають, заборонити незаконний вивіз і торгівлю антикваріатом, а також встановити контроль держав за цим ринком. Суть Декларації по боротьбі з контрабандою і розкраданням об'єктів культурної спадщини полягає в зобов'язанні країн, що її підписали, активізувати взаємодію і співпрацю між компетентними органами держав-учасниць у сфері боротьби з незаконним обігом культурних цінностей. Сторони зобов'язуються обмінюватися інформацією та досвідом, продовжувати вдосконалювати законодавчу базу, використовувати новітні технології та методики для запобігання контрабанді культурних цінностей, виявлення та повернення втрачених об'єктів культурної спадщини. Документ наголосив на важливості підвищення обізнаності громадськості щодо вразливості культурної спадщини, а також щодо негативних наслідків контрабанди і розкрадання об'єктів культурної спадщини.

Положення Декларації по боротьбі з контрабандою і розкраданням об'єктів культурної спадщини набули свого подальшого розвитку в Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями від 03.05.2017 р. Конвенція є єдиним на сьогоднішній день міжнародним

договором, який регулює кримінально-правові аспекти захисту культурної спадщини. Документ розроблено у зв'язку з резонансними актами вандалізму, вчиненими представниками терористичної організації «Ісламська держава Іраку і Леванту» (ІДІЛ) щодо об'єктів всесвітньої культурної спадщини в Сирії та Іраку в 2015-2017 роках. Світовий тероризм на повному серйозі став одним з провідних гравців на світовому антикварному ринку, а отже проблема протидії трафіку культурних цінностей з суто культурної відразу перетворилася на безпекову. Одним з результатів зміни ставлення міжнародної спільноти до відповідної теми стало розроблення принципово нових юридичних форм суворішої протидії правопорушенням щодо культурних цінностей. Логічно та концентровано їх було представлено в Конвенції. Документ містить повний комплекс вимог і встановлює стандарт для кримінального законодавства держав учасниць у частині запобігання кримінальним правопорушенням проти культурної спадщини. На відміну від усіх попередніх міжнародних угод на цю тему, Конвенція повною мірою враховує глобальний та віртуалізований характер сучасного обігу культурних цінностей. Жорсткість політичного моменту також дала змогу розробникам знайти шляхи обходу таких непереборних до цього юридичних бар'єрів для притягнення до відповідальності винних у кримінальних правопорушеннях щодо культурної спадщини осіб як презумпція невинуватості та права добросовісного набувача [80]. Ключовим елементом Конвенції є криміналізація широкого спектра протиправних діянь щодо культурних об'єктів (крадіжка, знищення, незаконні розкопки тощо). Документ також містить низку новаторських для міжнародно-правової практики елементів, зокрема зобов'язання щодо здійснення кримінального переслідування осіб, винних у вчиненні протиправних діянь щодо культурних об'єктів, також на територіях держав, які ще не підписали Конвенцію.

9 листопада 2017 року Україна стала однією з держав, які підписали Конвенцію. Найближчим часом Україна планує ратифікувати цей акт, системно готується до цієї події. Триває робота над Проектом Закону «Про внесення змін

до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про правопорушення, пов'язані з культурними цінностями», періодично проводяться наради щодо врегулювання різнопланових позицій органів влади стосовно даного питання. Не можна не погодитися з тим, що ратифікація Конвенції зумовлює необхідність доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України новими нормами. Що стосується вже діючих норм, то деякі з них, зокрема і ст. 298 КК України, зазнають суттєвих змін, скоріш за все вони отримують оновлені редакції.

Підсумовуючи наведене зазначимо, що для сучасного світу, який перебуває в процесі глобалізації, роль і значення міжнародних актів, що стосуються захисту та охорони культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини, стають незаперечними. Скоординовані зусилля міжнародного співтовариства, що здійснюються під егідою Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих структур, призвели до створення широкої системи міжнародних документів, які заклали підґрунтя для ефективного захисту та збереження багатої культурної та археологічної спадщини людства. Однак спектр правових інструментів не обмежується тільки рамками діяльності ООН та її спеціалізованих установ, таких як ЮНЕСКО. Суттєвий внесок у розробку правових норм робить і Рада Європи, акцентуючи увагу на розробці конвенцій та хартій, що доповнюють правову базу та сприяють посиленню охорони і захисту об'єктів археологічної спадщини. Наголосимо, що всеосяжного міжнародного документа, регулюючого питання охорони культурних цінностей, об'єктів культурної та археологічної спадщини не існує. Правова база в цій царині розпадається на низку самостійних міжнародних правових актів, які, як правило, не мають певної галузевої, зокрема й кримінально-правової спрямованості. Здебільшого ці акти обмежуються загальними і диспозитивними, часом суперечливими, положеннями. Незважаючи на це, вони формують міцний фундамент для

запобігання та протидії правопорушенням, пов'язаним із культурними цінностями, об'єктами культурної та археологічної спадщини, охоплюючи різні аспекти цієї багатогранної діяльності: вводять уніфіковані поняття й терміни в цій царині; розроблюють стандартизовані процедури з вилучення об'єктів археологічної спадщини з місць їхнього виявлення; визначають ключові принципи охорони та збереження археологічної спадщини; запроваджують обмеження та заборони на незаконну торгівлю культурними цінностями, тим самим перешкоджаючи їх нелегальному обігу тощо.

Аналіз міжнародно-правових підстав криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини дає підстави дійти висновку про те, що на міжнародному рівні переважають гуманістичні та універсальні принципи, спрямовані на максимальне збереження археологічної спадщини для майбутніх поколінь. Помітно, що в багатьох документах ці принципи виходять за рамки традиційної декларативності, набуваючи конкретного прикладного значення, особливо в нормах, які регламентують не лише охорону, а й необхідність відновлення археологічних пам'яток, що є свідченням активного та цілеспрямованого підходу міжнародного співтовариства до захисту та збереження всесвітньої спадщини. Злочинність, пов'язана з незаконним обігом культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини набуває все більшого розмаху. У зв'язку з цим необхідність у міжнародно-правовій регламентації їх захисту та охорони не втрачає своєї актуальності.

Виникнувши в XIX ст. як захід захисту пам'яток історії та культури під час військових конфліктів, інститут міжнародно-правової охорони культурної спадщини зазнав значного розвитку і трансформації. До кінця XX ст. він не обмежився вузькими рамками, перетворившись на комплексний, міждисциплінарний інститут, спрямований на боротьбу з численними загрозами, які породило сучасне людське суспільство. Ці загрози давно вийшли за рамки військових конфліктів і включили в себе різні аспекти, пов'язані з глобалізацією, урбанізацією, незаконною торгівлею тощо. У відповідь на ці виклики стоїть завдання не тільки зберегти фізичний стан об'єктів культурної

та археологічної спадщини, а й забезпечити збереження та передачу наступним поколінням унікальних культурних, історичних та духовних цінностей, які ці об'єкти уособлюють.

У світлі наявних викликів удосконалення інституту міжнародно-правової охорони культурної спадщини набуває особливого значення. Воно передбачає не тільки подальший розвиток правової бази, а й вироблення гнучких, адаптованих механізмів захисту, здатних ефективно реагувати на мінливі умови. На передньому плані перебуває необхідність розроблення стратегій, що включають в себе вжиття дієвих заходів щодо захисту та збереження об'єктів культурної та археологічної спадщини. Вважаємо, що подальші кроки в розбудові інституту міжнародно-правової охорони культурної спадщини повинні включати в себе: поглиблення міжнародного співробітництва для обміну досвідом, знаннями і технологіями в галузі захисту та охорони культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини; підвищення рівня обізнаності та залучення громадськості до процесів захисту та охорони культурних цінностей, культурної та археологічної спадщини; використання нових технологій для моніторингу стану об'єктів культурної та археологічної спадщини, управління ними, протидії загрозам; посилення боротьби з незаконною торгівлею культурними цінностями та вжиття заходів щодо їх повернення тощо.

1.3. Археологічна спадщина як предмет кримінального правопорушення

Після здобуття Україною незалежності організована злочинність проникла в різні сфери життєдіяльності суспільства, зокрема й ті, що були пов'язані з культурною та археологічною спадщиною українського народу. В радянський період, особи, винні в невиконанні правил охорони, використання, обліку та реставрації пам'яток історії та культури, в порушенні режиму зон охорони пам'яток, а також в інших порушеннях законодавства про охорону та

використання пам'яток, підлягали кримінальній, адміністративній чи іншій відповідальності відповідно до законодавства СРСР та союзних республік. В УРСР винні в знищенні і зруйнуванні пам'яток історії і культури притягувалися до відповідальності за ст. 207 КК УРСР. Вказана стаття не оперувала термінами «археологічна спадщина» та «культурна спадщина». Необхідність в «термінологічному різноманітті» виникла після розпаду СРСР, коли на руїнах Радянського Союзу розрісся ринок збуту культурних та археологічних цінностей, величезні маси людей подалися до лав «чорних» копачів, а «чорна» археологія набула організованих форм. Зазначені події стали тригером розвитку кримінально-правової теорії та законодавства, присвячених захисту культурної та археологічної спадщини. На сьогодні археологічна спадщина є невід'ємним елементом об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 298 КК України. Водночас результативність зазначеної статті, на наш погляд, викликає певні сумніви. Аналіз статистичних даних свідчить, що кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень за ч. 1 ст. 298 КК України, якою встановлено відповідальність за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини є незначною. У 2020 році правоохоронними органами було обліковано 19 кримінальних правопорушень за ч. 1 ст. 298 КК України, у 2021 році – 16, у 2022 році – 1, у 2023 році – 9, у 2024 році – 4, а у 2025 році – 7. Водночас за чч. 2-5 ст. 298 КК України офіційно зареєстровано істотно більшу кількість кримінальних правопорушень: у 2020 році – 64, у 2021 році – 103, у 2022 році – 39, у 2023 році – 54, у 2024 році – 45, у 2025 році – 63 [39-44]. Уже саме це кількісне співвідношення дає підстави для важливого висновку: у статистичному вимірі кримінально-правова охорона археологічної та культурної спадщини значно частіше реалізується через кваліфіковані склади, передбачені ст. 298 КК України, ніж через основну норму про незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. Інакше кажучи, ч. 1 ст. 298 КК України, попри її спеціальне спрямування на охорону археологічного культурного шару від несанкціонованого втручання, не

відображає у зареєстрованому вигляді реального масштабу відповідних посягань. На нашу думку, офіційний рівень зареєстрованої злочинності за ч. 1 ст. 298 КК України не повною мірою відображає фактичну криміногенну ситуацію у сфері охорони археологічної спадщини. Насамперед це зумовлено високим рівнем латентності таких посягань, оскільки значна частина незаконних археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт здійснюється поза межами населених пунктів, у важкодоступній місцевості, без очевидців та з використанням технічних засобів, які дають змогу швидко залишити місце вчинення кримінального правопорушення. До того ж при застосуванні ч. 1 ст. 298 КК України в переважній більшості випадків виникає суттєва проблема доказування того, що відповідні дії здійснювалися саме на об'єкті археологічної спадщини у його юридично значущому розумінні. Саме ця обставина значною мірою зумовлює обмежену практику застосування зазначеної норми та пояснює концентрацію уваги на проблематиці визначення археологічної спадщини як предмета кримінального правопорушення.

Після 24.02.2022 р. розрив між фактичним масштабом посягань на культурну та археологічну спадщину і рівнем їх офіційної кримінально-статистичної реєстрації став ще більш виразним. За даними UNESCO, уже станом на 23 червня 2022 р. було верифіковано пошкодження 152 культурних об'єктів в Україні, станом на 31 жовтня 2023 р. – 326, станом на 24 травня 2024 р. – 375, станом на 31 січня 2025 р. – 478, а станом на 1 листопада 2025 р. – 509 [146]. Водночас за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України кількість пошкоджених або зруйнованих об'єктів культурної спадщини становила 872 станом на 25 грудня 2023 року, 902 – станом на 25 січня 2024 року, 1255 – станом на 31 грудня 2024 року, 1528 – станом на 21 липня 2025 року та 1630 – станом на 25 листопада 2025 року [153; 154; 170]. Наведені показники переконливо засвідчують, що воєнний контекст радикально підвищив інтенсивність руйнування та пошкодження культурних цінностей, однак це не знайшло адекватного відображення у динаміці офіційної кримінальної статистики за ст. 298 КК України. Ба більше, навіть сукупна

реєстрація кримінальних правопорушень за всіма частинами цієї статті не є співмірною з фактичним обсягом шкоди, яка завдається культурній та археологічній спадщині в умовах збройного конфлікту. Це дає підстави стверджувати, що в умовах російсько-української війни значна частина діянь, які посягають на культурну та археологічну спадщину, або взагалі не потрапляє до статистики ст. 298 КК України, або отримує іншу кримінально-правову кваліфікацію, передусім у межах норм, пов'язаних із порушенням законів та звичаїв війни, знищенням чи пошкодженням майна, службовими та суміжними кримінальними правопорушеннями. У результаті офіційні статистичні показники за ст. 298 КК України в умовах воєнного стану не можуть розглядатися як самодостатній індикатор реального рівня посягань на археологічну та культурну спадщину, а потребують обов'язкового зіставлення з міжнародними та національними даними про фактичні втрати у цій сфері.

Для цілей дослідження важливо враховувати, що в Україні ринок збуту культурних та археологічних цінностей почав формуватися із середини 80-х років XX ст. У подальшому його зростанню та поширенню сприяв розпад СРСР, відкриття кордонів та загальне зубожіння населення пострадянських країн. Якщо до середини 80-х років монетизувати добытий розкопкою предмет пересічному громадянину було майже неможливо, то в подальшому це не викликало надмірної складності. В 90-х роках предмети археології починають стрімко зростати в ціні. Якщо керамічну камфору можна було продати за 50 дол. США, то ціна виробу із бронзи залежно від його призначення стартувала від 500 дол. США. Що стосується предметів із дорогоцінних металів, то їхня ціна досягала десятків тисяч доларів США. В період становлення державності незалежної України внаслідок поширення «чорних» розкопок Україна втратила сотні цінних пам'яток, чим було завдано істотних збитків вітчизняній науці. «Чорні» археологи розкопували кургани та городища, продавали знайдені в них археологічні залишки, не переймаючись збереженням історичної спадщини України та її народу.

Сучасність зумовлюється системною боротьбою світової спільноти з організованою злочинністю, яка ставить перед собою мету по заволодінню та подальшому збуту культурних цінностей. Цей напрямок кримінально протиправної діяльності, включно з крадіжкою та незаконним обігом антикваріату, творів мистецтва та інших історично значущих предметів, посідає одну з провідних позицій серед найбільш загрозливих напрямів діяльності організованої злочинності. Він стоїть в одному ряду з такими серйозними проблемами, як бандитизм, наркоторгівля, рекет, проституція, кіднепінг, торгівля вогнепальною зброєю та боєприпасами. За масштабами доходів, незаконний обіг культурних цінностей поступається лише торгівлі зброєю та наркоторгівлі, посідаючи третє місце у світовому масштабі. Держава зазнає величезних збитків від дій «чорних» археологів. Так, тільки одна незаконна розкопка скіфського кургану на Миколаївщині завдала державі збитків на 151 млн. грн. [78]. В межах усієї держави збитки сягають мільярдних сум. До того ж варто враховувати і вартість предметів, що знаходяться в об'єктах археологічної спадщини, заради яких особи їх розоряють, предметів, що, крім матеріальної, мають історичну, наукову чи іншу культурну цінність. Якщо дивитися з позиції втрати культурного надбання українського народу, то збиток не можна виміряти грошима, він просто є непоправним.

Злочинні мережі особливо цікавляться двома основними категоріями культурних цінностей, які пізніше реалізуються на «чорному» ринку з метою отримання фінансової вигоди. До першої категорії належать різні твори мистецтва, цінні антикварні предмети, включно з тими, що були виявлені під час археологічних розкопок. Ці предмети можуть перебувати в музеях, запасниках, церквах, галереях, у приватних колекціях тощо. Друга категорія включає в себе ті культурні цінності, які все ще залишаються під культурним шаром на об'єктах археологічної спадщини. Характерною особливістю другої категорії є те, що ці цінності привертають увагу не тільки приватних колекціонерів, а й увагу різних музеїв, які прагнуть збагатити свої колекції

унікальними артефактами, зокрема й за рахунок придбання предметів з «чорного» ринку.

Водночас «чорна» археологія в обивательській свідомості сприймається буденно, не викликає моральних мук, оскільки не є в очах більшості українців чимось морально ганебним. Скарбошукацтво в Україні є поширеним явищем, з низьким порогом входу. Пов'язано це з тим, що для здійснення «чорних» розкопок не потрібно мати спеціальних знань, карти археологічних пам'яток, які вважаються «хлібними» є у вільному доступі, в мережі Інтернет, а інструменти для проведення розкопок можна знайти в будь-якому магазині для копа за цілком прийнятну ціну. Все це приваблює до лав скарбошукачів все більше людей. А втім, шкоду археологічній спадщині несуть як любителі, для яких пошук старовини з металошукачем, це хобі, так і професіонали, для яких незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини це цілеспрямована діяльність із знаходження цінних для продажу предметів. Зазвичай професіонали є представниками організованих груп та злочинних організацій, які афілійовані з владними структурами, що дозволяє винним уникати покарання. Організований характер такої протиправної діяльності підкреслюють О.С. Бісюк та М.М. Бовтенко, які зазначають, що групи «чорних археологів» у сфері посягань на культурну спадщину характеризуються стійкістю, попередньою змовою, розподілом функцій між учасниками, технічною оснащеністю та єдністю умислу. У структурі таких груп автори виокремлюють організаторів, безпосередніх виконавців, скупників і збувачів культурних цінностей, що свідчить про системний, а не випадковий характер відповідної кримінально протиправної діяльності [8]. В складі зазначених груп та організацій є спеціалісти, які мають підготовку в галузі історії, археології, етнографії тощо. Досить часто в їх складі можна зустріти археологів, які консультують торговців старовиною, а іноді й самостійно займатися пошуком старовини для подальшого їх продажу, замаскованим під археологічні дослідження. Значною мірою від таких дій страждають городища, скіфські

могили й стародавні поселення, а також пам'ятки археології, що знаходяться під водою і є малодослідженими. Слід нагадати, що Чорне море має шар сірководню, котрий являється консерватором і зберігає усі затонулі об'єкти, які потрапили в його води з часів античності до Другої Світової Війни. Так, Департамент підводної спадщини України лише за одну експедицію, яка тривала один місяць, знайшов 449 затонулих кораблів [122].

При розкопах, організовані групи та злочинні організації на відміну від любителів, які використовують металошукачі та «занурюються в землю» не глибше одного метра, застосовують переважно важку техніку, що може розкопати об'єкт археологічної спадщини до його основи. На відміну від археологів, які перебуваючи в археологічних експедиціях можуть місяцями проводити розкопки з метою вивчення пам'ятника археології та реконструкції його ролі в історичному процесі, організовані «чорні» археологи переслідуючи іншу мету, розкопують об'єкт археологічної спадщини за кілька днів. Такий варварський підхід веде до повного знищення безцінної наукової інформації, що міститься в подібних об'єктах, яку отримують археологи під час проведення законних пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. Для осіб, які займаються «чорною» археологією, цінними є суто отримані внаслідок розкопок предмети. Водночас їх повноцінне дослідження стає неможливим, оскільки з пошкодженням чи знищенням об'єкта археологічної спадщини порушується контекст у якому існував здобутий предмет: їх не можна коректно датувати, визначити місце походження тощо. Варто акцентувати увагу на тому, що через високу вартість і затребуваність різноманітних старожитностей та артефактів, організована злочинність постійно розробляє нові способи їх видобутку та збуту, що становить суттєву загрозу збереженню культурної та археологічної спадщини України.

Безумовно, на тлі зростання ризиків та загроз археологічній та культурній спадщині Україна не могла не вжити відповідних заходів щодо забезпечення їх охорони. Одним із перших правових актів, який відмітив наявну проблему з охороною культурної спадщини в Україні стала Концепція сталого розвитку

населених пунктів, схвалена Постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV. Концепція встановила, що на загальнодержавному рівні повинні здійснюватись заходи щодо вдосконалення законодавства, державних стандартів і норм стосовно: уточнення функцій і повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також координації їх діяльності у розв'язанні проблем сталого розвитку населених пунктів; раціонального використання природних ресурсів, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, інженерної інфраструктури, будівництва та експлуатації житла, об'єктів комунального господарства, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення населення, охорони довкілля, збереження та збагачення культурної спадщини [62]. Відповідно до вказаного правового акту збереження та збагачення культурної спадщини було визнано одним із пріоритетних завдань розвитку країни.

Розуміючи важливість запобігання знищенню археологічної спадщини України вітчизняний законодавець після прийняття профільного Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV [108] та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» від 09.09.2010 р. № 2518-VI [109] виклав ст. 298 КК України в новій редакції, якою передбачив відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, чим зробив значний внесок у забезпечення захисту археологічної спадщини українського народу від кримінальних правопорушень.

У криміналістиці предмет є одним з елементів криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. Предметом кримінального правопорушення слід вважати матеріальний елемент кримінально протиправного діяння, який визначає цільову спрямованість в діяльності суб'єкта посягання. Дії щодо даного елемента матеріальної структури кримінального правопорушення не пов'язані із заподіянням йому шкоди. Мета злочинця – заволодіти цим предметом і надалі незаконно розпорядитися ним на

свій розсуд. Окремі науковці предмет кримінального правопорушення у значенні матеріального об'єкта, на який спрямовано протиправну активність, пропонують розглядати як матеріально фіксований об'єкт, що зазнав протиправного фізичного та (або) психічного впливу з боку винної особи, внаслідок чого було спричинено суспільно небезпечні наслідки або створено реальну загрозу їх настання. У межах такого підходу предмет кримінального правопорушення характеризується через низку ознак. По-перше, у цій ролі завжди виступає певний дискретний матеріально фіксований об'єкт як елемент реальної дійсності – річ, документ тощо. По-друге, такий об'єкт розглядається як відносно самостійна складна система, закономірно пов'язана з іншими елементами криміналістичної характеристики механізму вчинення та відображення кримінального правопорушення. По-третє, внаслідок кримінально протиправного впливу на предмет кримінального правопорушення завдається шкода суспільним відносинам, що охороняються законом. По-четверте, будучи включеним до механізму кримінального правопорушення та його відображення, предмет відіграє роль слідоутворювального об'єкта, а також виступає носієм кримінально релевантної інформації, що зумовлює його пізнавальне значення у кримінальному провадженні. З огляду на це предмет кримінального правопорушення має особливе значення для розслідування кримінальних правопорушень, оскільки безпосередньо пов'язаний із діями правопорушника, спрямованими на досягнення кримінально протиправного результату, та відображає зміни, пов'язані з конкретною подією кримінального правопорушення. Саме тому він розглядається як один із найбільш змістовних носіїв доказової інформації.

Предмет кримінального правопорушення з позиції кримінального права, якщо його порівнювати з позицією виробленою в межах криміналістики, має дещо інше трактування. Його розуміють у широкому та вузькому значенні. В широкому значенні предметом кримінального правопорушення називають соціальні блага, у зв'язку з якими виникають та існують суспільні відносини. Впливаючи на ці блага, винний порушує відносини, що склалися в суспільстві, і

становить небезпеку суспільному розвитку. Такими соціальними благами є матеріальні та нематеріальні цінності. В широкому значенні предмет притаманний будь-якому кримінальному правопорушенню, бо якщо існують суспільні відносини, то існує і предмет, з приводу якого вони склались. У вузькому значенні предметом кримінального правопорушення є речі матеріального світу, впливаючи на які злочинець посягає на об'єкт кримінального правопорушення. Наведена позиція була домінуючою в радянській теорії кримінального права, яку наслідувала вітчизняна кримінально-правова доктрина. Однак на сучасному етапі розвитку суспільства багато відносин виникають з приводу нематеріальних благ. Інколи ці нематеріальні блага тісно пов'язані з матеріальними, що на думку окремих науковців потребує розширеного тлумачення предмету кримінального правопорушення. Так, П.П. Андрушко зазначає, що предметом злочину можуть бути не тільки матеріальні речі, але й інші явища об'єктивного світу (не матеріалізовані об'єкти – інформація, енергія), які мають зовнішній вияв чи можуть набути його і сприйматись органами відчуття людини. Він зазначає, що предметами злочинів, передбачених окремими статтями КК України, є відповідні об'єкти права інтелектуальної власності, вказані в диспозиціях статей [2, с. 34-35]. Погоджуємось з І.В. Кузнєцовим, стосовного того, що до предметів матеріального світу як можливих предметів певних кримінальних правопорушень слід відносити інформацію та продукти інтелектуальної творчості, виражені у тій чи іншій об'єктивній формі. На нашу думку, питання про предмет повинно вирішуватись з урахуванням специфіки охоронюваних (кожною окремою нормою КК України) суспільних відносин, а самими предметами кримінального правопорушення мають вважатися ті, що відповідають наступним базовим ознакам:

- мають кількісні параметри (схильність до обліку, вимірювання, фіксації тощо);
- можуть бути відокремлені від інших об'єктів навколишнього світу (мають індивідуальні якісні властивості);

- охороняються кримінальним законом;
- визначають об'єкт кримінального правопорушення, вказуючи на суспільні відносини, яким завдано шкоди.

Виходячи із зазначеного вище, предмет суспільного відношення, що піддається кримінально правовому впливу, може бути, як матеріальним (речовим), так і нематеріальним (не уречевленим).

Що ж до незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, то предметом кримінального правопорушення при їх вчиненні може бути лише матеріальний об'єкт – об'єкт археологічної спадщини.

Підкреслимо, що об'єкт археологічної спадщини про який йдеться в ч. 1 ст. 298 КК України є не тільки предметом кримінального правопорушення, а також і місцем скоєння кримінального правопорушення. В своїх наукових пошуках об'єкт археологічної спадщини визначали в якості місця вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, такі науковці як В.Д. Гулкевич [27], В.В. Кузнецов [68], М.О. Міщенко [74] та ін.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, в якості обов'язкової ознаки включає місце вчинення кримінального правопорушення. Слід розглядати місце вчинення як певну територію, в межах якої вчинено кримінальне правопорушення. Встановлення місця кримінального правопорушення за кримінально-правового аналізу діянь, передбачених ч. 1 ст. 298 КК України, має надзвичайно важливе практичне значення, оскільки від нього залежить чи є склад кримінального правопорушення в діях тієї чи іншої особи. Для правильної кваліфікації вчиненого необхідно встановити: чи відбувалося незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт саме на об'єкті археологічної спадщини.

В ст. 298 КК України законодавець використовує специфічну термінологію, трактування якої сам Кодекс не містить. Для розуміння диспозиції статті загалом та за замістом зазначеного в ній предмета

кримінального правопорушення звернемося до профільного законодавства, що регулює охорону культурної та археологічної спадщини. Так, Закон України «Про охорону археологічної спадщини» розкриває поняття «об'єкт археологічної спадщини», «археологічна розвідка» та «археологічні розкопки», які використовує ст. 298 КК України. Під об'єктом археологічної спадщини (археологічний об'єкт) розуміється місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність [108]. Виходячи з наведеної дефініції можна дійти висновку, що ознаками зарахування об'єкта до «об'єкту археологічної спадщини» є наступні: 1) об'єкт створений людиною; 2) об'єкт є цінним з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду; 3) об'єкт повністю або частково зберіг свою автентичність. Зазначені ознаки, що знайшли відображення в легальній дефініції «об'єкт археологічної спадщини», дають змогу визначити межі правової регламентації їх охорони. Зокрема, у кримінально-правовому аспекті – відмежувати посягання на зазначені об'єкти від екологічних кримінальних правопорушень. Наведені ознаки є об'єктивною підставою для виділення посягань на збереження об'єктів археологічної спадщини в окрему групу. З огляду на специфіку предмета кримінального правопорушення ці діяння і виокремлюються вітчизняним законодавцем у самостійні склади кримінальних правопорушень.

Об'єкти археологічної спадщини є різновидом об'єктів культурної спадщини. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III встановлює, що об'єктом культурної спадщини є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного,

архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на: археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва, об'єкти архітектури, об'єкти містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтні та об'єкти науки і техніки [106]. В аспекті нашого дослідження нас цікавлять саме археологічні об'єкти культурної спадщини, на яких можуть проводитись незаконні пошукові роботи. Згідно ч. 2 ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» такими об'єктами є рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації [106]. Як ми бачимо, вітчизняний законодавець оперує різними взаємопов'язаними поняттями: «археологічний об'єкт культурної спадщини», «нерухомий об'єкт культурної спадщини» та «рухомий предмет, пов'язаний з нерухомим об'єктом культурної спадщини». Виходячи з дефініцій Закону України «Про охорону культурної спадщини» можна дійти висновку, що «нерухомий об'єкт культурної спадщини» та «рухомий предмет, пов'язаний з нерухомим об'єктом культурної спадщини», являють собою складові частини більш загального поняття – «археологічний об'єкт культурної спадщини». Але тільки в тому випадку, якщо вони відповідають наступним умовам: 1) містяться під земною поверхнею та під водою; 2) є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації. Аналіз поняття «археологічний об'єкт культурної спадщини» дає змогу сформулювати низку наступних висновків. Передусім варто зазначити, що законодавча база нашої країни розвивається в напрямі встановлення досить широкого розуміння того, що слід вважати об'єктами археологічної спадщини. Цей підхід, хоча й може мати певні

позитивні аспекти з погляду охорони культурних цінностей, однак, вочевидь, не є повністю виправданим. Розширене трактування, тим паче таке, що спирається на оціночні категорії (як-от «рештки життєдіяльності людини...», «історичний культурний шар» та ін.), вносить суттєві складнощі в процеси правозастосування, роблячи їх заплутаними та багатоступеневими, що зрештою призводить до сповільнення та ускладнення роботи правоохоронних органів. У цьому аспекті найбільш коректною для застосування, на нашу думку, є дефініція, що міститься в Законі України «Про охорону археологічної спадщини». Крім того, ми повністю підтримуємо позицію В.Д. Гулкевича [27, с. 83] згідно якої, поняття «об'єкт археологічної спадщини (археологічний об'єкт)» та «археологічний об'єкт культурної спадщини (об'єкт культурної спадщини за видом)» повинні бути тотожними в обох нормативних актах як за своєю назвою, так і за змістом. Але з цим можуть виникнути певні труднощі, оскільки Закон України «Про охорону культурної спадщини» в систему археологічних об'єктів культурної спадщини включає рухомі предмети. Ми згодні, що культурні цінності можуть бути представлені як рухомими, так і нерухомими об'єктами археологічної спадщини, але в розрізі ч. 1 ст. 298 КК України може йтися тільки про нерухомі об'єкти.

Сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини визнаються археологічною спадщиною України [108]. З цього погляду не буде перебільшенням сказати, що ми буквально оточені об'єктами археологічної спадщини, хоча в багатьох випадках вони залишаються прихованими, а отже, невідомими.

Археологічна спадщина вирізняється серед інших видів культурної спадщини не лише своїм прихованим історико-культурним потенціалом, а й тісним і невіддільним зв'язком із навколишнім середовищем. Значна частина археологічних об'єктів існує не ізольовано, а в межах певного просторового та природного контексту, який разом із матеріальними слідами людської

діяльності утворює цілісний історико-культурний комплекс. Саме тому доцільно переглянути підхід до об'єкта кримінально-правової охорони археологічної спадщини. На нашу думку, за основну одиницю такої охорони варто брати не лише окремий об'єкт археологічної спадщини, а й археологічний ландшафт як ширший географічний простір, що був ареною людської діяльності та зберіг її матеріальні сліди. Археологічний ландшафт охоплює не тільки власне об'єкт археологічної спадщини, а й пов'язане з ним природне середовище, просторові характеристики, культурний контекст і сліди антропогенного впливу, які в сукупності формують його історичну своєрідність. Одним із ключових структурних елементів такого ландшафту є археологічний культурний шар – ділянка, у якій верхні шари ґрунту містять залишки матеріальної культури, пов'язані з історією відповідного об'єкта археологічної спадщини. Саме в межах цього шару концентрується значна частина культурно-інформаційного потенціалу археологічного об'єкта, його історична цінність і наукова значущість. Матеріальні предмети – старожитності, артефакти та інші залишки минулого, виявлені в культурному шарі, – становлять матеріальне наповнення археологічного ландшафту та дають змогу встановити його історико-культурний зміст, характер і цінність. Такий підхід забезпечує більш повне збереження археологічної спадщини, оскільки охоплює не лише окремі матеріальні об'єкти, а й середовище їх існування, просторові зв'язки та культурний контекст.

Цей висновок узгоджується з позицією А.І. Суббота та О.В. Ткаченка, які розглядають археологічний контекст як невід'ємну складову культурної спадщини та ключову умову наукової достовірності інтерпретації археологічних об'єктів. На думку авторів, цінність археологічної спадщини визначається не лише окремими артефактами, а й їхнім зв'язком зі стратиграфічними характеристиками, просторовим розташуванням, культурно-історичними зв'язками та супровідними матеріалами, втрата яких призводить до незворотного знецінення археологічної знахідки як джерела історичного знання [132].

Законодавець розрізняє рівень суспільної небезпеки кримінального правопорушення залежно від властивостей його предмета. Так, об'єкти археологічної спадщини у ч. 4 ст. 298 КК України визначено як кваліфікуючу ознаку «умисного незаконного знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини чи їх частин», що зумовлює посилення кримінальної відповідальності за таке посягання. Такий підхід обумовлений особливою унікальністю та неповторністю об'єктів археологічної спадщини як матеріальних слідів людської діяльності, що містять цінну інформацію з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду. Водночас науково достовірне виявлення, фіксація та інтерпретація цієї інформації можливі лише за умови дотримання встановлених правил і методик проведення археологічних робіт. Саме тому право на проведення археологічних розвідок і розкопок на території пам'яток, охоронюваних археологічних територій, у зонах охорони, історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею чи під водою, має бути належним чином підтверджене відповідним дозволом. У цьому аспекті слід наголосити, що для археології визначальне значення мають не лише самі археологічні предмети, а передусім та інформація, яку вони містять і яку можна належно відтворити лише за умови збереження їхнього контексту походження.

Об'єкти археологічної спадщини являють собою невід'ємну частину великого комплексу культурної спадщини людства. Важливо розуміти, що всебічне вивчення життя племен та народів, що існували на територіях сучасної України до появи писемності, неможливе без глибокого аналізу археологічних залишків у тісному зв'язку з дослідженням умов природного середовища того часу. Цей аспект археологічних досліджень найповніше розкривається в роботах С.В. Гусева. Автор акцентує увагу на тому, що вивчення культурної та природної спадщини як єдиного цілого передбачає вихід на проблеми палеоекології, яка вивчає взаємовідносини між організмами геологічного минулого і середовищем їхнього проживання, з одного боку, та взаємодію

навколишнього середовища з людською популяцією, з іншого [29]. В контексті масштабних археологічних досліджень нерухомих об'єктів археологічної спадщини (городищ, курганів, залишків стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильників, культових місць та споруд, їх залишків чи руїн тощо) заведено розрізняти два основні рівні аналізу: регіональний та локальний. На регіональному рівні дослідження об'єктів археологічної спадщини орієнтовані на узагальнення географічних даних, включно з характеристиками ландшафту, особливостями клімату, флори і фауни тощо. Це дає змогу створити своєрідне загальне тло, на основі якого будується стратегія більш детального дослідження нерухомого об'єкта. На локальному рівні увага концентрується на ретельному вивченні конкретного нерухомого об'єкта археологічної спадщини, умов його використання. Тут мають проводитися детальні натурні дослідження природного середовища, що дають змогу враховувати всі його особливості, а також глибокий аналіз різноманітних соціальних чинників. Так, якщо об'єктом археологічної спадщини є городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів тощо, то насамперед аналізу підлягає спосіб життя людей, які раніше їх населяли. Такий підхід дає змогу отримати максимально повне й деталізоване уявлення про життя стародавніх суспільств та їхню взаємодію з навколишнім середовищем.

В науковому відношенні археологічні предмети без інформаційного контексту не мають цінності. Мета археолога – часом ледве вловимими слідами здійснити реконструкцію життя стародавньої людини. При нелегальних розкопках людей, які їх проводять, як правило, цікавить матеріальна вигода, тому майже вся наукова інформація втрачається. Археолог видобутий предмет аналізує в контексті, яким є не тільки місце виявлення, а також шар залягання предмета і т.д. Предмет, який було видобуто «чорним» археологом, навіть при його поверненні до музею, втратить функцію історичного джерела. На його основі не можна буде дізнатися істину про минуле, а отже втрачаються знання, які він міг би принести. А без «історії», без контексту, будь-який видобутий

предмет на об'єкті археологічної спадщини буде лише «річчю у собі». За такої умови важливо наголосити, що для його пошуку необхідне проведення розкопок із суворим дотриманням основних методів польових археологічних досліджень.

Виділення законодавцем у ст. 298 КК України об'єктів археологічної спадщини багато в чому стосується особливостей їх правового режиму, а також особливостей проведення пошукових робіт, що виокремлює об'єкти археологічної спадщини з-поміж інших об'єктів культурної спадщини. Пошкодження або руйнування об'єктів археологічної спадщини завдають непоправної шкоди культурі, оскільки їх відновлення в первозданному вигляді, як носіїв історичної інформації, неможливе.

Всі існуючі на території України об'єкти археологічної спадщини можуть бути віднесені до однієї з трьох груп:

1. Відомі об'єкти археологічної спадщини (місцезнаходження яких встановлено). Зі свого боку об'єкти археологічної спадщини місцезнаходження яких встановлено можна поділити на три підгрупи, залежно від ступеня збереженості таких об'єктів.

Перший ступінь. Ці об'єкти археологічної спадщини характеризуються добрим збереженням, здебільшого, залежно від своїх властивостей, вони: перебувають у музеях, або можуть бути поміщені в музеї; самі є музеями «під відкритим небом» або можуть ними стати. На нерухомих об'єктах культурної спадщини першого ступеня збереженості найчастіше вже проведено роботи з консервації, реставрації та реконструкції.

Другий ступінь. Об'єкти археологічної спадщини збереглися фрагментарно, у вигляді руїн або окремих елементів цілісної конструкції. Територія об'єкта розкопана частково, на ній можуть вестися сезонні археологічні розкопки. Як правило, на об'єкті не проводилися реставраційні роботи або реконструкція. Системне спостереження за станом об'єкта археологічної спадщини не проводиться.

Третій ступінь. Збереження об'єктів археологічної спадщини погане, вони втрачені або зруйновані внаслідок як господарської діяльності (будівельні та сільськогосподарські роботи), так і внаслідок природних процесів (вивітрювання, абразія морських берегів тощо).

2. Передбачувані об'єкти археологічної спадщини (відомо, що об'єкт має існувати, але його точне місцезнаходження на території України ще не виявлено).

3. Невідомі об'єкти археологічної спадщини.

Наведена градація зумовлює істотні відмінності у правовому статусі об'єктів археологічної спадщини та, відповідно, у можливості застосування до них заходів кримінально-правової охорони. Зокрема, дія ст. 298 КК України фактично поширюється лише на об'єкти археологічної спадщини першої групи. До них законодавець відносить, по-перше, об'єкти, занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятки національного або місцевого значення (ч. 1 ст. 13 Закону України «Про охорону культурної спадщини»), і, по-друге, щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, які до вирішення питання про їх державну реєстрацію вносяться до Переліку об'єктів культурної спадщини та набувають відповідного правового статусу. Про надання такого статусу орган охорони культурної спадщини письмово повідомляє власника об'єкта або уповноважений ним орган чи особу. Сам Перелік щойно виявлених об'єктів ведеться органами охорони культурної спадщини та підлягає оприлюдненню на їхніх офіційних вебсайтах. Включення об'єкта до цього Переліку відбувається одночасно з набуттям ним статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини (ч. 2 ст. 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини»).

Отже, кримінально-правова охорона в межах ст. 298 КК України поставлена в пряму залежність не стільки від фактичної археологічної цінності об'єкта, скільки від його офіційного визнання державою. Із цього випливає важливий практичний висновок: захист гарантується лише тим об'єктам, які вже набули визначеного законом статусу – пам'ятки національного чи

місцевого значення або щойно виявленого об'єкта культурної спадщини. Натомість щодо об'єктів другої та третьої груп така модель виявляється обмеженою, оскільки за відсутності формалізованого правового статусу притягнення винних осіб за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт є неможливим. Інакше кажучи, фактична належність об'єкта до археологічної спадщини сама по собі ще не забезпечує йому кримінально-правової охорони, якщо ця належність не дістала належного юридичного оформлення.

Постала необхідність внесення змін до чинного законодавства з метою превентивного захисту не лише об'єктів археологічної спадщини із чітко визначеним правовим статусом, а також тих, що його не мають. Внаслідок поширення «чорних» розкопок та шкоди, яку вони завдають археологічній спадщині, зумовлюється необхідність наділення останньої особливим правовим режимом в рамках загальної галузі права, що регулює культурну спадщину. Об'єкти, що входять до складу археологічної спадщини, інтегровані в ландшафти таким чином, що вимагають спільного обігу та керування ними, незалежно від наявності закріпленого правового статусу такого об'єкта. Нагадаємо, що на відміну від багатьох елементів природного ландшафту, археологічні об'єкти є кінцевими і не відновлюваними, що робить їх знищення або пошкодження непоправною втратою. Ця обставина, на нашу думку, призвела до виділення законодавцем археологічної спадщини в якості окремого предмету кримінального правопорушення, що потребує захисту.

Висновки до першого розділу

1. Встановлено, що генезис кримінально-правової охорони об'єктів археологічної спадщини на українських теренах має складний, історично зумовлений і концептуально нерівномірний характер. Його еволюція відбувалася від фрагментарної охорони сакральних і церковних цінностей до

формування спеціалізованих норм, спрямованих на захист культурної, а згодом і археологічної спадщини як самостійного об'єкта правової охорони. Це дає підстави виокремити чотири основні періоди розвитку відповідного регулювання – період стародавньої державності, імперський, радянський і новітній, кожен із яких відображає специфічне для свого часу розуміння цінності культурних та археологічних об'єктів, а також меж і засобів їх кримінально-правового захисту.

2. Обґрунтовано, що міжнародно-правові підстави криміналізації посягань на об'єкти археологічної спадщини сформувалися як результат послідовного розвитку універсальних і регіональних стандартів охорони культурної спадщини. Їх нормативний зміст охоплює обов'язок держав забезпечувати виявлення, облік, збереження, недопущення незаконних розкопок, протидію нелегальному переміщенню культурних цінностей і захист культурної спадщини в умовах збройного конфлікту. Визначальне значення для розвитку національного кримінального законодавства у цій сфері мають положення Гаазької конвенції 1954 р., Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., Конвенції ЮНЕСКО 1972 р., Європейської конвенції 1992 р. та Конвенції Ради Європи 2017 р., які не лише формують нормативний орієнтир для вдосконалення внутрішнього законодавства, а й задають концептуальні межі сучасного розуміння археологічної спадщини як об'єкта посиленого правового захисту.

3. Встановлено, що археологічна спадщина як предмет кримінального правопорушення має спеціальну правову природу, яка зумовлена її невідтворністю, контекстуальною цінністю та підвищеною вразливістю до незаконного втручання. Наукове значення археологічного предмета визначається не стільки його матеріальними властивостями, скільки зв'язком із місцем виявлення, археологічним культурним шаром, стратиграфією та сукупністю супровідних даних. Саме тому незаконне проведення пошукових робіт завдає шкоди не лише окремим предметам, а й інформаційному археологічному контексту як самостійній науковій цінності, втрата якої, як правило, є незворотною.

4. Обґрунтовано, що у межах кримінально-правової характеристики діяння, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, об'єкт археологічної спадщини виконує подвійну функцію – виступає одночасно предметом кримінального правопорушення і місцем його вчинення. Така нормативна конструкція має принципове значення для кваліфікації, оскільки вимагає обов'язкового встановлення просторової ознаки посягання та підтвердження того, що відповідні археологічні розвідки, розкопки, інші земляні чи підводні роботи здійснювалися саме на об'єкті археологічної спадщини у його юридично значущому розумінні. Отже, просторово-правова характеристика об'єкта в цьому складі не є другорядною, а належить до числа визначальних елементів кримінально-правової оцінки.

5. Встановлено, що чинна модель кримінально-правової охорони археологічної спадщини в Україні має обмежений охоплювальний характер, оскільки фактично поширюється передусім на відомі об'єкти, яким надано відповідний правовий статус у встановленому законом порядку. Натомість передбачувані та невідомі об'єкти археологічної спадщини, попри їхню потенційну історико-культурну цінність, не забезпечені належним рівнем превентивного кримінально-правового захисту до моменту офіційного виявлення та обліку. Такий стан речей свідчить про наявність нормативної прогалини, яка об'єктивно знижує ефективність правового механізму протидії незаконним пошуковим роботам і потребує подальшого законодавчого усунення.

6. Запропоновано концептуально розширити підхід до кримінально-правової охорони археологічної спадщини, розглядаючи її не лише як сукупність окремих матеріально фіксованих об'єктів, а як цілісний археологічний простір, що охоплює об'єкт археологічної спадщини, археологічний культурний шар, пов'язані з ним рухомі предмети та історико-природний контекст їх існування. Такий підхід дозволяє точніше визначити реальний предмет кримінально-правової охорони, належним чином врахувати контекстуальну природу археологічної інформації та створює належне

теоретичне підґрунтя для подальшого вдосконалення як ст. 298 КК України, так і спеціального законодавства у сфері охорони археологічної спадщини.

РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

2.1. Об'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини

Належна кваліфікація незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини передбачає чітке визначення об'єкта відповідного кримінального правопорушення. Саме через встановлення об'єкта з'ясовується, на які охоронювані кримінальним законом суспільні відносини посягає діяння, у чому полягає його суспільна небезпека та якими є критерії відмежування ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів кримінальних правопорушень.

У межах даного дисертаційного дослідження вихідною приймається позиція, відповідно до якої об'єктом кримінального правопорушення є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини. Такий підхід зберігає необхідне розмежування між об'єктом, предметом і потерпілим, забезпечує коректне застосування вертикальної класифікації об'єктів кримінального правопорушення та є найбільш придатним для аналізу ч. 1 ст. 298 КК України, оскільки дозволяє розглядати незаконні пошукові роботи не лише як фізичне втручання в об'єкт археологічної спадщини, а насамперед як посягання на встановлений державою спеціальний дозвільно-охоронний режим археологічних робіт.

Відповідно до загальновизнаного підходу об'єкти кримінального правопорушення підлягають вертикальній класифікації, яка виходить з ієрархії охоронюваних суспільних відносин. Класифікація включає чотири рівні – загальний, родовий, видовий і безпосередній об'єкт – і служить не тільки теоретичним інструментом систематизації, але й практичним орієнтиром для кваліфікації діянь, розмежування суміжних складів, вирішення конкуренції норм і визначення ступеня суспільної небезпеки.

На рівні загального об'єкта кримінально-правової охорони ч. 1 ст. 298 КК України входить до системи норм, спрямованих на захист суспільних відносин, пов'язаних із збереженням культурного надбання, підтриманням публічного порядку у сфері поводження з об'єктами археологічної спадщини та недопущенням їх самовільного пошкодження, руйнування чи втрати наукового контексту. Проте для цілей кваліфікації вирішальне значення має подальша конкретизація на рівні родового, видового та безпосереднього об'єктів.

Особливість аналізованого кримінального правопорушення полягає в тому, що об'єкт його посягання формується не лише кримінально-правовою заборонаю, а й спеціальним охоронним законодавством про археологічну спадщину. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV прямо визначає її як невід'ємну частину культурної спадщини людства та водночас як вразливе і невідновлюване джерело знань про історичне минуле [108]. Зі свого боку, Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) від 16.01.1992 р. № ETS N 143 закріплює розуміння археологічної спадщини як джерела європейської колективної пам'яті та засобу історичних і наукових досліджень [38]. Саме тому зміст об'єкта ч. 1 ст. 298 КК України не може бути зведений лише до охорони окремої речі чи території: йдеться про захист такого режиму поводження з археологічною спадщиною, який забезпечує її збереження як носія історичної, наукової та культурної інформації.

Вимога до спеціальної об'єктної визначеності посягання знаходить своє підтвердження і в судовій практиці, яка засвідчує, що для застосування ч. 1 ст. 298 КК України недостатньо самого лише посилання на культурну цінність об'єкта або його розташування в межах історично значущої території. Показовою в цьому аспекті є ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі № 757/33699/17-к [124]. Матеріали провадження засвідчують, що навіть здійснення досудового розслідування за ознаками ч. 1 ст. 298 КК України само собою не усуває потреби довести, що відповідний об'єкт належить саме до об'єктів археологічної спадщини. Саме на це сторона заявника звертала увагу,

зазначаючи, що нежитлові приміщення на вул. Басейній, 1/2 не занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт археологічної спадщини, а сам будинок має статус пам'ятки архітектури місцевого значення та розташований у межах центрального історичного ареалу. У підсумку слідчий суддя скасував арешт, виходячи з недостатньої обґрунтованості того, що відповідне нерухоме майно може розглядатися як доказ кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України. Наведений приклад наочно демонструє: факт розташування об'єкта в історичному ареалі або наявність у нього загального пам'яткоохоронного статусу ще не означає, що відповідне втручання зачіпає саме ті суспільні відносини, які охороняються ч. 1 ст. 298 КК України. Інакше кажучи, для правильної кримінально-правової кваліфікації необхідно відмежовувати об'єкти археологічної спадщини від інших видів культурної спадщини, зокрема архітектурної, та окремо доводити наявність зв'язку між відповідними роботами і спеціально охоронюваним режимом археологічної спадщини.

Не менш важливим є й інший аспект – неприпустимість презумпції археологічного характеру посягання лише з факту виконання земельних або будівельних робіт у межах території з підвищеною історико-культурною цінністю. Показовою в цьому аспекті є ухвала Голосіївського районного суду м. Києва у справі № 752/5469/18 [126]. У межах зазначеного провадження арешт було накладено на земельну ділянку та об'єкт незавершеного будівництва у зв'язку з розслідуванням, зокрема, за ч. 1 ст. 298 КК України. Однак у подальшому слідчий суддя скасував такий арешт, виходячи з відсутності належних підстав вважати відповідне майно речовим доказом та з недоведеності незаконного характеру проведення будівельних робіт. Як убачається з мотивувальної частини ухвали, суд урахував наявність чинної дозвільної та погоджувальної документації, історико-містобудівного обґрунтування, а також відсутність переконливих даних про те, що відповідне втручання стосувалося саме об'єкта археологічної спадщини та порушувало спеціальний режим поводження з ним. Наведений приклад має відмежувальне

значення, оскільки ще раз засвідчує: об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, не може встановлюватися лише на підставі загальної історико-культурної характеристики території. Необхідним є конкретне доведення того, що відповідні роботи посягають саме на суспільні відносини у сфері охорони археологічної спадщини, а не лише здійснюються в межах простору, який має культурну або містобудівну цінність.

Родовий об'єкт. Родовий об'єкт кримінального правопорушення охоплює відносно самостійну групу однорідних суспільних відносин, що охороняються сукупністю кримінально-правових норм, об'єднаних у межах відповідного розділу Особливої частини КК України. Для ч. 1 ст. 298 КК України родовий об'єкт визначається її місцем у розділі XII Особливої частини КК України – «Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності».

Водночас конструкція родового об'єкта розділу XII КК України не є внутрішньо однорідною, оскільки поєднує дві змістовно відмінні групи суспільних відносин – громадський порядок і моральність. У кримінально-правовій літературі неодноразово зверталася увага на те, що таке законодавче об'єднання має радше систематизуючий, ніж концептуально бездоганний характер, адже не всі кримінальні правопорушення цього розділу однаковою мірою посягають на обидві зазначені складові. Для ч. 1 ст. 298 КК України ця обставина має принципове значення, оскільки відповідна норма формально включена до блоку кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності, проте її соціальна спрямованість виявляється передусім у сфері охорони культурно зумовлених правил поведінки з археологічною спадщиною. Інакше кажучи, у цьому складі порушення громадського порядку не має самостійного, домінуючого характеру, а виступає наслідком недодержання встановленого публічно-правового режиму проведення археологічних робіт, тоді як основне змістове навантаження припадає на морально-культурний аспект охорони археологічної спадщини.

Під громадським порядком як складовою родового об'єкта слід розуміти впорядковану систему публічних відносин, що забезпечує нормальне

функціонування суспільного життя, дотримання встановлених правил поведінки у сфері публічної комунікації, а також належну взаємодію громадян із публічною владою та інституціями культури. Моральність, зі свого боку, охоплює систему етико-культурних норм і соціокультурних настанов, які визначають суспільно прийнятне ставлення до духовних і матеріальних цінностей, зокрема до об'єктів культурної, у тому числі археологічної, спадщини. У своїй єдності ці складові родового об'єкта відображають як гарантії реалізації конституційних прав кожного на участь у культурному житті, доступ до культурних цінностей і користування закладами культури, так і публічний інтерес у збереженні культурного надбання як елементу історичної пам'яті та національної ідентичності.

Ця внутрішня неоднорідність родового об'єкта має не лише теоретичне, а й прикладне значення. У навчальній та науково-практичній літературі кримінальні правопорушення, передбачені статтями 297-304 КК України, традиційно розглядаються як такі, що посягають переважно на моральність, тоді як статті 293-296 КК України – як кримінальні правопорушення проти громадського порядку. Запропонована диференціація не заперечує формального законодавчого об'єднання цих складів у межах одного розділу, проте дає змогу точніше встановити їх реальну соціальну спрямованість. У зв'язку з цим ч. 1 ст. 298 КК України тяжіє саме до блоку кримінальних правопорушень проти моральності, оскільки її зміст пов'язаний насамперед із захистом ціннісно та культурно зумовленого ставлення до археологічної спадщини. Відтак поєднання громадського порядку і моральності в межах родового об'єкта не означає їх однакової релевантності для всіх складів розділу XII КК України.

Археологічна спадщина у сучасному правовому розумінні постає не лише як частина культурного надбання, а й як суспільно значущий ресурс колективної пам'яті, наукового пізнання та культурної тяглості. Тому кримінально-правова охорона у межах розділу XII КК України спрямована не просто на запобігання фізичному пошкодженню археологічних об'єктів, а й на

збереження такого культурного порядку, за якого минуле не може бути довільно привласнене, вилучене з наукового контексту або перетворене на предмет несанкціонованого використання. Саме з цієї причини для ч. 1 ст. 298 КК України моральність набуває змістовно центрального значення в межах родового об'єкта, тоді як компонент громадського порядку виконує переважно організаційно-охоронну функцію.

Видовий об'єкт. Видовий об'єкт є вужчою структурною частиною родового об'єкта і охоплює більш конкретне коло суспільних відносин, на які посягає окрема підгрупа кримінальних правопорушень. Його виокремлення дає можливість точніше визначити соціальну сутність діяння та відмежувати його від суміжних складів.

При визначенні видового об'єкта у справах про посягання на археологічну спадщину необхідно враховувати, що поняття моральності у кримінально-правовому значенні не зводиться лише до індивідуальної оцінки поведінки як «моральної» чи «аморальної». У даному контексті йдеться про складнішу нормативно-соціальну категорію – систему суспільно визнаних, культурно зумовлених і правом опосередкованих правил ставлення до цінностей, які мають історичне, духовне й меморіальне значення для суспільства. Тому моральність у сфері археологічної спадщини слід розуміти як особливу форму суспільного ставлення до об'єктів минулого, що передбачає вимогу їх збереження, недоторканності наукового контексту, неприпустимості самовільного вилучення археологічних предметів і шанобливого поводження з археологічним культурним шаром. Саме в такому значенні моральність виступає не абстрактною етичною категорією, а реальною сферою кримінально-правової охорони.

Такий підхід узгоджується і з сучасним доктринальним розумінням моральності як об'єкта кримінально-правової охорони. У кримінально-правовому сенсі моральність розглядається як суспільні відносини, що формуються і розвиваються в суспільстві, задля забезпечення шанобливого ставлення одних людей до інших, сором'язливості, поваги до загальнолюдських

цінностей, що утвердилися в суспільстві, недотримання яких особою призводить до громадського осуду і впливає на рівень культурного і духовного розвитку її як особистості [10, с. 545]. У проєкції на археологічну спадщину це означає, що видовий об'єкт охоплює не лише загальну вимогу «поваги до минулого», а насамперед систему суспільно значущих норм, які виключають самовільне втручання в археологічний культурний шар, довільне вилучення предметів археологічного походження та руйнування їх наукової інформативності. Саме завдяки такому розумінню видовий об'єкт ч. 1 ст. 298 КК України набуває належної конкретності й може використовуватися як реальний критерій відмежування цього складу від суміжних кримінальних правопорушень проти моральності.

З урахуванням наведеного видовим об'єктом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, на нашу думку, є моральність у сфері поводження з культурною, насамперед археологічною, спадщиною. Йдеться про сукупність суспільних відносин, які закріплюють і забезпечують визнані в суспільстві уявлення про повагу до гідності предків, пам'ять про культурні досягнення минулих поколінь, історичну та естетичну цінність археологічних залишків, а також про самобутність народу як елемент його культурної ідентичності. У практичному вимірі таке ставлення матеріалізується в конкретних правилах допуску і втручання: збереженні археологічного культурного шару, фіксації та консервації археологічних залишків, недопустимості самовільних пошукових робіт поза встановленою процедурою. Отже, посягання, передбачене ч. 1 ст. 298 КК України, спрямоване не лише проти формально встановленого порядку проведення археологічних робіт, а й проти того ціннісно-нормативного комплексу, який забезпечує шанобливе ставлення суспільства до археологічної спадщини як до невідновного носія історичної пам'яті.

Саме тому видовий об'єкт у даному випадку виконує не лише описову, а й відмежувальну функцію. Він дає можливість відокремити незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини як від інших

кримінальних правопорушень проти моральності, зокрема від наруги над могилою чи іншим місцем поховання, так і від тих посягань, у яких археологічний об'єкт виступає передусім предметом фізичної шкоди. Для ч. 1 ст. 298 КК України визначальним є не сам факт негативного впливу на об'єкт минулого, а порушення суспільно значущого, морально й культурно зумовленого порядку поведінки з археологічною спадщиною. У цьому розумінні видовий об'єкт охоплює не лише вимогу шанобливого ставлення до археологічних залишків, а й вимогу збереження їх наукової інформативності, автентичності та контекстуальної цілісності. Такий підхід узгоджується і з міжнародними стандартами охорони археологічної спадщини.

Окреслене нами розуміння видового об'єкта за своїм змістом є вужчим за родовий, але ширшим за безпосередній, оскільки охоплює не лише формальні вимоги режиму охорони, а й ціннісно-нормативні орієнтири шанобливого ставлення до археологічної спадщини.

Безпосередній об'єкт. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення – це конкретні суспільні відносини, поставлені законодавцем під охорону певної кримінально-правової норми, яким заподіюється шкода або створюється реальна загроза її заподіяння внаслідок вчинення відповідного діяння. Саме цей рівень має вирішальне значення для правильної кваліфікації кримінального правопорушення, оскільки дає змогу встановити, на який саме охоронюваний порядок спрямоване посягання в межах конкретного складу. У зв'язку з цим при визначенні безпосереднього об'єкта ч. 1 ст. 298 КК України необхідно з'ясувати, які саме суспільні відносини законодавець поставив під кримінально-правову охорону у сфері проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини.

На рівні безпосереднього об'єкта особливого значення набуває так звана «горизонтальна» класифікація, яка дозволяє розрізняти основний безпосередній об'єкт, додатковий обов'язковий та додаткові факультативні об'єкти кримінального правопорушення. Для ч. 1 ст. 298 КК України така

диференціація є методологічно необхідною, оскільки аналізоване посягання не вичерпується впливом лише на один блок суспільних відносин. Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини порушує, з одного боку, спеціальний правовий режим археологічних розвідок, розкопок та інших втручань в археологічний культурний шар, а з іншого – неминуче зачіпає майнову сферу щодо об'єкта археологічної спадщини, його частин або предметів, що з нього походять. Саме тому аналізований склад доцільно розглядати як двооб'єктний, де поряд з основним безпосереднім об'єктом наявний і додатковий обов'язковий об'єкт.

Зміст безпосереднього об'єкта у даному випадку додатково конкретизується через галузеве охоронне законодавство, яке встановлює спеціальний порядок проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних чи підводних робіт. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III [106] передбачає, що такі роботи здійснюються лише за дозволом компетентного центрального органу виконавчої влади, за умови дотримання виконавцем вимог охорони культурної спадщини та наявності у нього відповідного кваліфікаційного документа. Ба більше, застосування металошукачів чи іншого пошукового обладнання на об'єктах культурної спадщини допускається тільки за наявності дозволу та підлягає обов'язковій реєстрації. З огляду на це безпосередній об'єкт ч. 1 ст. 298 КК України доцільно розкривати саме через охорону встановленого дозвільно-наглядового режиму археологічних робіт, а не лише через абстрактну заборону «неправомірного втручання».

У прикладному вимірі окремі аспекти такого підходу простежуються й в ухвалі Луцького міськрайонного суду Волинської області у справі № 161/24762/25 [130]. Хоча в задоволенні клопотання про накладення арешту на майно у цьому провадженні було відмовлено з процесуальних підстав, матеріали, відтворені в ухвалі, мають значення для розуміння того, що кримінально-правова оцінка посягань у сфері археологічної спадщини потребує точного встановлення спеціального охоронного статусу відповідної території та

меж археологічного об'єкта. Так, стороною обвинувачення було наведено дані про те, що земельна ділянка на вул. Кафедральній, 13 у м. Луцьку розташована в межах історичного ареалу № 1 «Старий Луцьк», а висновком судової історико-архітектурної експертизи встановлено наявність у межах цієї ділянки об'єкта археологічної спадщини та пошкодження його частини в межах котловану. До того ж в ухвалі відображено, що відповідний об'єкт досліджений не по всій площі та не по всій глибині культурного шару, а окремі виявлені елементи підлягають консервації на місці. Наведений приклад демонструє, що для кримінально-правової оцінки недостатньо ані формальної адресної характеристики земельної ділянки, ані самого лише факту проведення будівельних робіт. Необхідним є встановлення охоронного статусу відповідного простору, меж археологічного об'єкта, наявності археологічного культурного шару та поширення на нього спеціального режиму збереження, дослідження і консервації. Саме за таких умов можна належним чином окреслити ті суспільні відносини, які становлять безпосередній об'єкт кримінально-правової охорони у сфері археологічної спадщини.

У доктрині безпосередній об'єкт ст. 298 КК України переважно розглядається через призму встановленого порядку поводження з об'єктами культурної та археологічної спадщини. Так, К.В. Гуляков обґрунтовує, що основним безпосереднім об'єктом ст. 298 КК України є сукупність принципів та норм поведінки людей по відношенню до об'єктів археологічної та культурної спадщини у питаннях запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання цих об'єктів, а додатковим обов'язковим об'єктом – відносини власності щодо об'єктів археологічної та культурної спадщини, чи їх частин та рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної та культурної спадщини [28, с. 88]. Б.М. Одайник, зі свого боку, основним безпосереднім об'єктом вважає встановлений порядок поводження з пам'ятками історії, культури або археології з метою їх збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті в інтересах нинішнього і майбутніх

поколінь, зокрема для їх духовного виховання. Вчений вказує на обов'язковість додаткового об'єкта – права власності щодо пам'яток – об'єктів культурної спадщини та рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини [87, с. 10-11]. Поділяючи наведені позиції, для ч. 1 ст. 298 КК України ми пропонуємо наступну, більш операціональну формулу:

1) Основний безпосередній об'єкт – суспільні відносини щодо забезпечення встановленого правового режиму здійснення археологічних розвідок і розкопок на об'єктах археологічної спадщини. Іншими словами, охороняється не «річ» як така, а інституціоналізований порядок науково обґрунтованого втручання в археологічний культурний шар: допуск, методика, фіксація контексту, збереження й консервація, заборона самовільних робіт. Незаконне втручання посягає саме на цей режим, знижуючи його захисну спроможність та створюючи реальний ризик втрати наукової інформації навіть за відсутності видимого фізичного пошкодження об'єкта археологічної спадщини.

Саме цим пояснюється і формально-конструктивний характер складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України. Для констатації посягання на основний безпосередній об'єкт у цьому випадку не вимагається обов'язкового доведення матеріального пошкодження об'єкта археологічної спадщини чи настання інших суспільно небезпечних наслідків у матеріальному вираженні; достатнім є саме встановлення факту протиправного втручання у спеціально охоронюваний порядок проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт. Такий висновок узгоджується як із доктринальним підходом, за яким ч. 1 ст. 298 КК України охоплює діяння з формальним складом, так і зі змістом спеціального охоронного законодавства, яке вимагає дозволу компетентного органу, дотримання кваліфікаційних вимог до виконавця робіт, забезпечення збереження виявлених об'єктів, належної консервації, передачі знайдених предметів на постійне зберігання, а також окремо регламентує застосування металошукачів чи іншого пошукового обладнання на об'єктах культурної

спадщини. Отже, вже саме самовільне втручання у цей охоронюваний режим означає посягання на основний безпосередній об'єкт аналізованого кримінального правопорушення.

2) Додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт – відносини власності, що виникають щодо самих об'єктів археологічної спадщини, їх частин, а також рухомих предметів археологічного походження. Незаконні пошукові роботи, як правило, безпосередньо зачіпають володіння/користування/розпорядження земельною ділянкою, територією або об'єктом охорони, створюють ризик самовільного вилучення чи відчуження археологічних залишків, а також заподіяння шкоди майну (у т.ч. шляхом риття шурфів, траншей, переміщення ґрунту, порушення інфраструктури охоронної території тощо). Тим самим делинквент у кожному випадку порушує «чужу сферу влади над річчю», що й зумовлює обов'язковий характер даного додаткового об'єкта.

На користь такого висновку свідчить і зміст спеціального законодавства, яке прямо враховує взаємозв'язок археологічних робіт із правомочностями власника або користувача земельної ділянки. Законодавець виходить з того, що навіть легальне проведення археологічних розвідок і розкопок відбувається у сфері, де перетинаються публічний інтерес у збереженні археологічної спадщини та приватна або інша титульна сфера володіння земельною ділянкою. Саме тому власник або користувач земельної ділянки в межах території пам'ятки, охоронюваної археологічної території чи зони охорони зобов'язаний не перешкоджати виконавцеві робіт, який має належний дозвіл. Якщо ж пошукові роботи проводяться незаконно, втручання у сферу володіння, користування чи розпорядження відбувається вже поза легітимованою процедурою, а отже, майновий компонент шкоди стає не випадковим, а органічно вбудованим у механізм посягання.

Водночас доречно зауважити, що в літературі зустрічається й інша, конкурентна модель: як додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт пропонуються управлінські (дозвільно-наглядові) відносини у сфері охорони спадщини. Ми вважаємо, що ці відносини включаються до структури

основного безпосереднього об'єкта (бо саме вони й конструюють зміст охоронного режиму), тоді як майнові відносини визнаються додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом з огляду на неминуче порушення сфери власності при незаконному проведенні археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Практико-орієнтовані наслідки такого розмежування:

- при кваліфікації акцент переноситься на порушення встановленого порядку проведення археологічних робіт (а не лише на матеріальну шкоду об'єкту археологічної спадщини), що дозволяє чітко відмежовувати ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів;

- при доказуванні основного об'єкта встановлюються: статус місця як об'єкта археологічної спадщини, характер втручання (розвідки/розкопки/підводні роботи тощо), відсутність належного дозволу чи порушення умов; додаткового об'єкта – факт самовільного проникнення/користування територією, порушення володіння, вилучення або загрози вилучення рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, завдання шкоди майну.

Отже, ч. 1 ст. 298 КК України має двооб'єктний характер, де основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини щодо забезпечення встановленого режиму археологічних робіт, а додатковим обов'язковим – відносини власності у відповідній сфері.

Під додатковим факультативним безпосереднім об'єктом слід розуміти такі охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, які можуть постраждати при незаконному проведенні пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, але не становлять обов'язкової ознаки аналізованого складу. Їх порушення обумовлено конкретним способом втручання, місцем, застосованими засобами та наслідками діяння; тому вони проявляються казуально і враховуються при розмежуванні сукупності кримінальних правопорушень і при індивідуалізації покарання.

До числа можливих факультативних об'єктів належать, зокрема, суспільні відносини у сфері охорони земель, водних ресурсів та довкілля загалом, а також відносини щодо забезпечення життя і здоров'я особи. Їх порушення може проявлятися у деградації або забрудненні ґрунтового покриву, руйнуванні рослинних угруповань, порушенні гідрологічного режиму, засміченні чи помутнінні водного середовища під час підводних робіт, ерозійних процесах на схилах, втручанні в середовище існування рідкісних видів, а також у створенні ризиків обвалів шурфів і траншей, утоплення, травмування від застосування механізованої техніки чи небезпечної ситуації для місцевих мешканців і відвідувачів території, на якій розташований об'єкт археологічної спадщини.

До того ж міжнародні стандарти охорони археологічної спадщини прямо пов'язують нелегальні або непрофесійні розкопки з підвищеним ризиком руйнування археологічного середовища, а також наголошують на необхідності адміністративних і наукових наглядових процедур для мінімізації таких загроз. Саме тому у конкретних випадках посягання на спеціальний дозвільно-охоронний режим археологічних робіт може одночасно трансформуватися у загрози для довкілля, публічної безпеки, життя і здоров'я осіб, що додатково підвищує суспільну небезпеку вчиненого діяння.

Отримані результати підтверджують методологічну плідність «класичного» розуміння об'єкта кримінального правопорушення: кримінальний закон охороняє не речі й не абстрактні цінності як такі, а інституціоналізовані суспільні відносини, що забезпечують їх збереження та належне функціонування. У вертикалі об'єктів (загальний – родовий – видовий – безпосередній) для ч. 1 ст. 298 КК України родовий рівень задається структурою розділу XII КК України («Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності»), тоді як видовий рівень конкретизує сегмент моральності у сфері поведінки з культурною, насамперед археологічною, спадщиною – як систему соціально схвалюваних і юридично

опосередкованих стандартів шанобливого, неінструментального ставлення до неї.

У прикладному вимірі така об'єктна модель має безпосередні наслідки для кваліфікації та доказування. По-перше, вона забезпечує чітке відмежування ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів як у межах розділу XII КК України, так і поза ним: ключовим є не будь-яке земляне чи підводне втручання, а саме втручання в археологічний культурний шар поза встановленим режимом. По-друге, вона формує доказову модель: щодо основного об'єкта – встановлення статусу об'єкта археологічної спадщини, характеру втручання та відсутності чи порушення дозволу; щодо обов'язкового додаткового – фіксація порушення володіння; щодо факультативних – за потреби, ознаки сукупності чи кваліфікуючих обставин інших норм. По-третє, таке рішення узгоджується з аксіологією охорони археологічної спадщини, оскільки кримінально-правова реакція спрямована на запобігання втраті наукової інформації та обезціненню археологічного контексту, що становить публічний інтерес і складову культурної ідентичності української нації.

Методологічна перевага запропонованого підходу полягає й у тому, що він дає змогу уникнути двох крайнощів у тлумаченні ч. 1 ст. 298 КК України. З одного боку, він не зводить зміст посягання лише до фізичного впливу на археологічний об'єкт або окремий археологічний предмет, що означало б надмірне зближення об'єкта кримінального правопорушення з його предметом. З іншого боку, такий підхід не розчиняє аналізований склад у занадто широких і абстрактних категоріях на кшталт «культурних цінностей» чи «духовного життя суспільства», які самі по собі недостатньо придатні для кваліфікації.

У підсумку, об'єкт незаконного проведення пошукових робіт у сенсі ч. 1 ст. 298 КК України становлять насамперед суспільні відносини, що забезпечують спеціальний дозвільно-охоронний режим археологічних робіт, за обов'язкової наявності майнового додаткового об'єкта та можливих факультативних об'єктів залежно від конкретних обставин. Саме така модель зберігає роздільну здатність категорії «об'єкт», забезпечує передбачуваність

кваліфікації, пропорційність кримінально-правового реагування та відповідає цільовому призначенню охорони археологічної спадщини.

2.2. Об'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення має вирішальне значення для правильної кваліфікації, оскільки саме через її ознаки встановлюється зовнішній прояв кримінально протиправної поведінки, спосіб посягання на охоронювані суспільні відносини та межі кримінально-правової оцінки вчиненого. Для аналізу ч. 1 ст. 298 КК України це питання набуває особливої ваги, адже законодавець пов'язує кримінальну протиправність не стільки з настанням шкідливих наслідків для об'єкта археологічної спадщини, скільки з самим фактом незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Отже, у центрі дослідження перебувають характер діяння, його просторова прив'язка до об'єкта археологічної спадщини та критерії незаконності такого втручання.

Специфіка об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, зумовлена тим, що її зміст формується у взаємозв'язку кримінального закону зі спеціальним охоронним законодавством. Кримінальний кодекс України закріплює саму заборону незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, тоді як Закон України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV [108], Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III [106] та Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України, затверджений Постановою

Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 316 [97], визначають зміст археологічної розвідки, археологічної розкопки, інших земляних чи підводних робіт, коло уповноважених осіб, умови отримання дозволу та межі правомірного проведення таких робіт. Саме тому при характеристиці об'єктивної сторони аналізованого складу вирішальним є встановлення трьох елементів: виду фактично вчинених робіт, того, що вони проводилися саме на об'єкті археологічної спадщини, та їх незаконності – у формі відсутності належного правового титулу або порушення встановлених умов його реалізації.

Аналіз диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України свідчить, що об'єктивна сторона цього кримінального правопорушення полягає у незаконному здійсненні на об'єкті археологічної спадщини однієї з трьох альтернативно передбачених форм поведінки. Законодавча конструкція норми побудована за моделлю альтернативного опису діяння, тому для констатації складу достатньо встановлення хоча б однієї із цих форм, а не їх сукупності чи послідовного вчинення. У процесі кваліфікації вирішальне значення має з'ясування трьох обставин: яка саме форма втручання мала місце, чи здійснювалася вона на об'єкті археологічної спадщини та чи була позбавлена належної правової підстави. У цьому контексті важливо враховувати, що словосполучення «пошукові роботи на об'єкті археологічної спадщини», винесене в назву ст. 298 КК України, не має самостійного легального визначення у спеціальному законодавстві. На цю термінологічну проблему слушно звертає увагу В.С. Канцір, який зазначає, що узагальнене поняття «пошукові роботи» не повною мірою узгоджується з категоріальним апаратом спеціального законодавства, оскільки профільні акти оперують поняттями «археологічні розвідки», «археологічні розкопки», «археологічні дослідження», а також «земляні чи підводні роботи», що можуть впливати на стан об'єктів археологічної спадщини [52]. Така неузгодженість ускладнює визначення змісту об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, однак водночас підтверджує, що кримінально-правове значення має не абстрактна назва «пошукові роботи», а встановлення однієї з конкретно

передбачених законом форм незаконного втручання в об'єкт археологічної спадщини. До таких альтернативних форм діяння належать:

- 1) проведення археологічних розвідок;
- 2) проведення розкопок;
- 3) проведення інших земляних чи підводних робіт.

Ілюстративним для практичного осмислення альтернативного характеру дії, передбаченої ч. 1 ст. 298 КК України, є вирок Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області у справі № 483/1893/15-к [123]. Як встановлено судом, обвинувачені, діючи за попередньою змовою, перебуваючи на охоронюваній території, шляхом зняття шарів ґрунту за допомогою лопат викопали три ями, тобто фактично здійснили незаконне проведення інших земляних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Значення цього вироку для характеристики об'єктивної сторони аналізованого кримінального правопорушення полягає в тому, що кримінально-правова оцінка була зосереджена на встановленні конкретної форми активного втручання, прямо передбаченої диспозицією ч. 1 ст. 298 КК України, – незаконного проведення інших земляних робіт, а не на доведенні сукупності всіх можливих різновидів пошукової активності. Такий підхід узгоджується із законодавчою конструкцією цієї норми та засвідчує, що для констатації об'єктивної сторони достатньо встановлення однієї з альтернативно передбачених форм діяння, якщо вона вчинена на об'єкті археологічної спадщини та за відсутності належної правової підстави. Водночас наведений приклад показує, що для повної кримінально-правової оцінки недостатньо встановити лише вид незаконно виконаних робіт – не менш важливим є з'ясування того, чи здійснювалися вони саме в межах просторової сфери кримінально-правової охорони, тобто на об'єкті археологічної спадщини у юридичному значенні цього поняття.

Самостійного уточнення потребує й просторова ознака аналізованого складу, виражена формулою «на об'єкті археологічної спадщини». У межах ч. 1 ст. 298 КК України об'єкт археологічної спадщини доцільно розглядати

насамперед як місце вчинення кримінального правопорушення, а не як його предмет у кримінально-правовому розумінні. Саме вказівка на здійснення відповідних дій «на» такому об'єкті надає просторовій ознаці обов'язкового характеру в структурі об'єктивної сторони. Звідси випливає, що для правильної кваліфікації необхідно встановити не лише факт проведення певних робіт, а й те, що вони здійснювалися у межах місця, яке має юридично значущий статус пам'ятки археології або щойно виявленого об'єкта культурної спадщини. Роботи, що проводяться поза таким об'єктом, за відсутності інших необхідних ознак не утворюють об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України.

Значення просторової ознаки у структурі об'єктивної сторони ч. 1 ст. 298 КК України ілюструється й матеріалами судової практики. Так, в ухвалі Запорізького районного суду Запорізької області у справі № 317/2236/18 [125], постановленій у межах кримінального провадження за ч. 1 ст. 298 КК України, предметом судового розгляду було надання дозволу на огляд земельних ділянок, на яких розташовані кургани № 1 і № 2 курганного могильника № 4073. У матеріалах, покладених в основу цієї ухвали, зафіксовано, що вказаний курганний могильник належить до археологічних пам'яток місцевого значення, а проведення огляду визнавалося необхідним, зокрема, для чіткого визначення меж відповідного об'єкта та встановлення факту його розорення. Наведений приклад засвідчує, що у межах ч. 1 ст. 298 КК України просторова ознака не має допоміжного чи суто описового характеру. Навпаки, вона виступає конструктивним елементом об'єктивної сторони, оскільки без точного встановлення того, що відповідні дії здійснювалися саме в межах археологічного об'єкта, який перебуває під охороною закону, кримінально-правова кваліфікація за цією нормою втрачає належну фактичну й доказову основу. Саме тому після з'ясування просторової ознаки логічним є перехід до характеристики змісту тих альтернативних дій, через які може реалізовуватися незаконне втручання в археологічну спадщину.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» археологічна розвідка є видом наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаним із руйнуванням культурного шару об'єкта археологічної спадщини, крім обмеженого шурфування для визначення його товщини [108]. Її метою є виявлення, локалізація (картографування), інтерпретація об'єктів археологічної спадщини та уточнення даних про вже відомі об'єкти. Археологічна розкопка, на відміну від розвідки, є видом наукового дослідження, спрямованим на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини. Вона здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта [108].

Земляні роботи на об'єктах археологічної спадщини розуміються як будь-які роботи, пов'язані з порушенням цілісності ґрунтового покриву чи доступом до об'єктів, які знаходяться під землею (буріння свердловин, копання траншей, котлованів, влаштування шахтних стволів, штреків, тунелів, переміщення ґрунту екскаватором, бульдозером, вибуховими речовинами тощо); підводні роботи як такі, що здійснюються для доступу до археологічних об'єктів під поверхнею води, як пов'язані з зануренням людей (з аквалангами, у водолазному спорядженні, у батискафах), так і без занурення (з дистанційними маніпуляторами, з використанням спеціально натренованих тварин тощо), а також прокладення підводних кабелів і трубопроводів, риття траншей, вибухові роботи під водою, а також відведення води від археологічних об'єктів, що перебували під водою шляхом зміни русла річок, відкачування води з водойм [76, с. 943].

У науковій літературі [27] висловлювалася й інша позиція, відповідно до якої виокремлення в диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України «інших земляних чи підводних робіт» викликає сумнів, оскільки земляні та підводні роботи вже охоплюються законодавчим визначенням археологічної розкопки. Такий підхід заслуговує на увагу як спроба усунути термінологічну надлишковість норми.

Водночас він не враховує, що кримінально-правова заборона покликана охопити не лише власне наукові археологічні розкопки, а й будь-які інші форми фактичного втручання в археологічний культурний шар, якщо вони здійснюються поза спеціальним дозвільним режимом. У зв'язку з цим постає питання про причини окремого виокремлення в диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України «інших земляних чи підводних робіт», попри те, що поняття археологічної розкопки вже охоплює відповідні дії. На нашу думку, така законодавча побудова є свідомим прийомом юридичної техніки. Річ у тім, що категорія «археологічна розкопка» у Законі України «Про охорону археологічної спадщини» безпосередньо пов'язується з науковим дослідженням. Водночас фактичне втручання в археологічний культурний шар у практиці не обмежується лише діяльністю, яка формально має ознаки наукової розкопки, а охоплює також широкий спектр ненаукових дій – будівельних, інженерних, аварійно-рятувальних, господарських, технічних чи пошукових. Саме тому формула «інші земляні чи підводні роботи» дає змогу поширити кримінально-правову заборону на будь-які форми фактичного доступу до археологічного об'єкта або порушення цілісності культурного шару, якщо вони здійснюються поза встановленим правовим режимом і створюють загрозу втрати його наукової інформативності. Отже, для кримінально-правової оцінки визначальне значення має не формальна назва робіт, а їх реальний зміст і характер впливу на об'єкт археологічної спадщини. Такий підхід унеможливорює обхід кримінальної відповідальності шляхом штучного представлення фактично археологічно небезпечного втручання як «господарських», «технічних» чи інших робіт і тим самим забезпечує належний превентивний потенціал ч. 1 ст. 298 КК України.

Археологічна розвідка є початковим етапом вивчення археологічних об'єктів (пам'яток) культурної спадщини, що передбачає здійснення візуального огляду місцевості, фіксацію оголень культурного шару та залишків давніх споруд, збір археологічних предметів на поверхні об'єкта (пам'ятки) [72]. У доктринальному сенсі це означає, що розвідка має переважно

неруйнівний характер і спрямована на попереднє виявлення та уточнення параметрів об'єкта, тоді як будь-яке втручання, здатне змінити цілісність культурного шару, кваліфікується як земельні/підводні роботи або – за наявності наукової мети й методики – як розкопка.

Археологічні розвідки, розкопки можуть проводити наукові працівники з досвідом проведення археологічних робіт, які застосовують наукові методики розкриття і фіксування археологічних об'єктів культурної спадщини, що гарантують можливість подальшого використання результатів досліджень як повноцінного джерела культурної спадщини. Практично це означає наявність кваліфікованого керівника робіт, затвердженої програми, коректної фіксації польової документації та дотримання технологічних стандартів. Порухення будь-якої з цих умов (наприклад, виконання робіт особами, не зазначеними у відкритому листі/дозволі, або застосування невідповідних методів) здатне перетворити формально «неруйнівну» процедуру на протиправне втручання.

Згідно з Методикою проведення польових археологічних досліджень, затверджених Наказом директора Інституту археології НАН України від 04.01.2016 р. № 4 на підставі Рішення Вченої ради Інституту археології НАН України від 22.12.2015 р. (Протокол № 10) археологічні розвідки, зокрема із використанням неруйнівних методів дослідження (метод магнітометричних спостережень, аеро- та радарна зйомки, археомагнітні, гравіметричні методи тощо), здійснюються за кваліфікаційними документами (Відкритими листами) форми 2 і 3 (п. 2.2). Археологічні розвідки без права проведення земляних робіт (шурфування) здійснюються за кваліфікаційним документом (Відкритим листом) форми 3 (п. 2.4). Археологічні розвідки з правом проведення земляних робіт (шурфування) здійснюються за кваліфікаційним документом (Відкритим листом) форми 2 (п. 2.5) [72]. Отже, форма відкритого листа безпосередньо визначає допустимий обсяг втручання: за формою 3 дозволено виключно неруйнівні методи; за формою 2 – можливе обмежене шурфування з чіткими параметрами (місце, глибина, площа, методика). Будь-яке виходження за межі цих параметрів (наприклад, шурфування при наявності форми 3 або збільшення

площі/глибини шурфів понад узгоджені) створює ознаки незаконного проведення робіт, релевантні для об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України.

При наявності у фізичної особи – наукового працівника відкритого листа, виданого Інститутом археології Національної академії наук, Міністерство культури та стратегічних комунікацій видає дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт (в залежності від форми відкритого листа). У правозастосовній площині це відображає двоетапну модель допуску: (1) відкритий лист Інституту археології НАН України підтверджує кваліфікацію та повноваження керівника; (2) дозвіл центрального органу виконавчої влади визначає конкретні умови місця, часу, методів і складу виконавців. Відповідно, незаконним проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини є тоді, коли вони проведені без дозволу або з порушеннями умов наданого дозволу, встановлених Порядком видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України [97].
Порядком встановлено, що:

- до початку робіт науковий працівник, який отримав дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок, повинен зареєструвати його в органі охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органі охорони культурної спадщини обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій та в органі виконавчої влади за місцем розкопок. Без реєстрації дозволу проведення робіт забороняється (п. 9);

- дозвіл на проведення археологічних розвідок, розкопок дійсний протягом поточного року, дозвіл на проведення інших земляних робіт – на термін їх проведення, але не більше одного року (п. 10).

За своєю суттю категорія «незаконності» у межах ч. 1 ст. 298 КК України має не вузьке, а комплексне значення. Вона охоплює не лише повну відсутність дозволу на проведення робіт, а й будь-яке істотне відхилення від установленого порядку легітимного доступу до археологічної спадщини. Саме тому незаконність може проявлятися як у відсутності необхідного правового титулу, так і в порушенні процедурних, суб'єктних, територіальних, часових або методичних меж уже наданого дозволу. У такому розумінні дозвільний режим виконує не суто адміністративно-організаційну функцію, а є одним із ключових елементів кримінально-правової охорони археологічної спадщини, оскільки саме через нього забезпечується науково контрольований, фаховий і безпечний характер втручання в археологічний культурний шар.

З огляду на наведену регламентацію, сам по собі факт отримання дозволу не легітимує роботи, якщо не виконано процедурні передумови його чинності. Отже, проведення робіт без реєстрації дозволу (п. 9) або після спливу строку його дії (п. 10) так само утворює ознаки незаконності й формує об'єктивну сторону правопорушення за ч. 1 ст. 298 КК України. Ба більше, забороняється передавати право на проведення зазначених у дозволі робіт іншій особі: виконання робіт за «чужим» дозволом (особами, не охопленими дозволом чи не включеними до складу експедиції) є різновидом порушення умов дозволу і так само тягне кримінально-правові наслідки. До того ж предмети і колекції, знайдені під час проведення археологічних розвідок, розкопок, польова документація та звіт про проведені розвідки, розкопки зобов'язані бути передані на постійне зберігання до профільних державних сховищ у порядку, встановленому МКСК (п. 11). У зв'язку з цим ми схилиємось до того, що проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини свідчить про порушення встановленого охоронного режиму та може враховуватися при оцінці незаконного характеру проведених робіт, коли знайдені під час проведення археологічних розвідок, розкопок, польова документація та звіт про проведені розвідки, розкопки не передані на постійне зберігання до профільних

державних сховищ [28, с. 119]. З практичної точки зору це означає, що до типових проявів «незаконності» у складі ч. 1 ст. 298 КК України належать, зокрема:

- 1) відсутність дозволу або nereєстрація належно виданого дозволу;
- 2) вплив строку дії дозволу на момент виконання робіт;
- 3) передача права на виконання робіт іншій особі чи фактичне проведення робіт неуповноваженими особами;
- 4) порушення умов дозволу (місця, меж ділянки, строків, методики тощо);
- 5) невиконання обов'язку передачі знахідок, колекцій, польової документації та звітності до державних сховищ у порядку, визначеному МКСК.

Наведені форми мають не суто формальний, а змістовний кримінально-правовий характер. Сучасна правозастосовна практика також підтверджує, що категорія незаконності у змісті ч. 1 ст. 298 КК України не зводиться виключно до формальної відсутності дозволу, а охоплює сам факт несанкціонованого втручання в охоронювану сферу археологічної спадщини. Показовим у цьому аспекті є обвинувальний акт, скерований у 2025 р. до суду Ужгородською окружною прокуратурою, у якому особі інкриміновано незаконне проведення археологічних розкопок на пам'ятці археології, занесеній до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також незаконне привласнення знайденого скарбу, що має особливу культурну цінність. За матеріалами слідства, у ході таких робіт було виявлено фрагменти посудини з чотирма бронзовими сокирами-кельтами, після чого зазначену знахідку намагалися реалізувати поза встановленим правовим порядком [119]. Для цілей дослідження наведений приклад має принципове значення, оскільки демонструє, що незаконне проведення робіт набуває кримінально-правового значення вже на стадії фактичного самовільного втручання в археологічний об'єкт, тоді як подальше поводження з виявленими предметами може утворювати додаткову самостійну кримінально-правову оцінку за сукупністю кримінальних правопорушень.

Отже, незаконність у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, має комплексний характер і не зводиться лише до відсутності дозволу. Кримінально-правове значення має порушення всієї моделі легітимного доступу до об'єкта археологічної спадщини, включаючи вимоги щодо суб'єкта, процедури, меж, строків і умов проведення робіт.

З огляду на конструкцію диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України, об'єктивна сторона аналізованого кримінального правопорушення має виразну превентивну спрямованість. Законодавець пов'язує кримінально-правову заборону не стільки з настанням шкідливих наслідків для об'єкта археологічної спадщини, скільки з самим фактом протиправного втручання в охоронювану сферу археологічної спадщини. Саме тому у центрі правової оцінки перебуває не результат у вигляді знищення, руйнування чи пошкодження об'єкта, а незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок або інших земляних чи підводних робіт як таке. У межах цієї законодавчої моделі ключовими елементами предмета доказування є: вид фактично вчиненої дії, її здійснення саме на об'єкті археологічної спадщини та відсутність належної правової підстави для такого втручання або вихід за межі умов її реалізації. Отже, вже сама по собі поява несанкціонованої активності в межах археологічного об'єкта набуває кримінально-правового значення, оскільки створює реальну загрозу порушення археологічного культурного шару, втрати наукового контексту та спотворення інформації про походження археологічних знахідок.

У цьому проявляється формальний характер складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України. Використане законодавцем слово «проведення» вказує на те, що об'єктивна сторона охоплює насамперед сам факт вчинення незаконних дій, а не обов'язкове настання певного шкідливого наслідку. Інакше кажучи, для визнання діяння закінченим не вимагається доведення того, що внаслідок робіт уже настало фізичне знищення чи пошкодження об'єкта спадщини. Достатнім є встановлення того, що особа фактично розпочала незаконне проведення археологічних розвідок,

розкопок або інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Такий підхід зумовлений особливою природою археологічної спадщини як невідновного джерела історичної, культурної та наукової інформації: на стадії фактичного втручання небезпека для об'єкта вже виникає, навіть якщо матеріальна шкода ще не набула завершеного або зовні очевидного характеру. Саме тому момент закінчення цього кримінального правопорушення пов'язується з початком незаконного проведення відповідних робіт, тоді як фактичні наслідки враховуються при індивідуалізації кримінальної відповідальності або при кваліфікації за іншими частинами ст. 298 КК України.

Доктринальне підтвердження такого підходу простежується у позиції В.С. Канцира, який обґрунтовує, що віднесення незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини до кримінальних правопорушень із формальним складом зумовлене підвищеною суспільною небезпечністю таких діянь. За слушним висновком дослідника, вже сам факт протиправного втручання в археологічний об'єкт може спричинити безповоротну втрату наукової інформації, оскільки руйнування культурного шару або порушення археологічного контексту позбавляє археологічні предмети значної частини їх історико-наукової цінності [51]. Така позиція додатково підтверджує, що криміналізація аналізованого діяння має превентивний характер і спрямована на недопущення самого факту незаконного доступу до археологічного контексту.

Звідси випливає ще одна принципова риса об'єктивної сторони ч. 1 ст. 298 КК України – вона виражається виключно у формі активної поведінки, тобто дії. У науковій літературі обґрунтовано звертається увага на те, що саме по собі неодержання дозволу або невиконання окремого режимного обов'язку без фактичного початку робіт ще не утворює об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення [27]. Із цим підходом слід погодитися, оскільки диспозиція ч. 1 ст. 298 КК України описує не стан невиконання певного обов'язку, а саме проведення конкретних робіт на об'єкті археологічної

спадщини. Тому для кваліфікації за цією нормою необхідно встановити зовнішній акт активного втручання: доступ до археологічного об'єкта, його дослідження, обстеження, розкриття, порушення археологічного культурного шару або інші дії, що охоплюються змістом археологічної розвідки, розкопки чи інших земляних або підводних робіт. Саме дія, а не пасивне недодержання окремих правил, становить центральну форму зовнішнього прояву кримінально протиправної поведінки у межах аналізованого складу кримінального правопорушення.

Водночас це не означає, що порушення режимних обов'язків позбавлені кримінально-правового значення. Нереєстрація дозволу, вплив строку його дії, порушення меж ділянки, відхилення від погодженої методики, виконання робіт неуповноваженими особами, непередання знахідок, польової документації та звітності до профільних державних сховищ самі по собі не замінюють ознаки дії, але в поєднанні з фактичним проведенням робіт конкретизують незаконний характер такого втручання. Інакше кажучи, вони не утворюють самостійної форми об'єктивної сторони, проте можуть трансформувати формально дозволена діяльність у кримінально протиправну, якщо свідчать про відсутність чинного та належним чином реалізованого правового титулу або про вихід за межі дозволеного режиму. Тому у кожному конкретному випадку обов'язковими для доказування залишаються три взаємопов'язані компоненти: вид дії, місце її вчинення та незаконність проведення відповідних робіт.

У межах формальної конструкції можливі стадії готування і замаху: наприклад, коли особу зупинено під час безпосереднього розгортання робіт до фактичного втручання; натомість із першими технологічними кроками втручання склад вважається закінченим. Водночас практично припинити діяння на стадіях готування чи замаху можливо лише за відсутності чинного правового титулу (дозвіл не отримано/не зареєстровано або строк його дії сплив): у такому разі будь-який старт робіт уже формує ознаки протиправності. За наявності чинного дозволу незаконність проявляється після порушення його умов чи режимних обов'язків – зокрема, у разі відхилення від затвердженої

методики проведення археологічних розвідок/розкопок, виходу за межі ділянки, строків чи складу виконавців, а також непередання знайдених предметів, колекцій, польової документації та звіту на постійне зберігання до профільних державних сховищ. У таких випадках саме момент порушення умов дозволу трансформує дозволену діяльність у «незаконне проведення» робіт у розумінні ч. 1 ст. 298 КК України.

Отже, у структурі об'єктивної сторони ч. 1 ст. 298 КК України поєднуються кілька взаємопов'язаних елементів: альтернативний характер дії, спеціальна просторова ознака у вигляді об'єкта археологічної спадщини та складна категорія незаконності, яка визначається через спеціальне охоронне законодавство. Саме сукупність цих елементів дозволяє відмежувати аналізоване кримінальне правопорушення як від правомірної археологічної діяльності, так і від інших втручань у ґрунт чи підводне середовище, що не мають кримінально-правового значення. У цьому полягає специфіка законодавчої моделі ч. 1 ст. 298 КК України, яка спрямована на випереджальне блокування протиправного втручання в археологічну спадщину ще до настання незворотної матеріальної шкоди.

Особливого значення характеристика об'єктивної сторони аналізованого кримінального правопорушення набуває в умовах воєнного стану, оскільки саме в цей період різко зростають труднощі правозастосування ст. 298 КК України. Передусім це стосується тимчасово окупованих територій і районів активних бойових дій, де органи досудового розслідування об'єктивно позбавлені можливості своєчасно провести огляд місця події, зафіксувати межі об'єкта археологічної спадщини, стратиграфію, характер втручання, вилучити знаряддя вчинення кримінального правопорушення та забезпечити безперервний ланцюг збереження речових доказів. На національному рівні прямо визнається, що отримання інформації про кримінальне правопорушення проти культурної спадщини з тимчасово окупованих територій і зон активних бойових дій є вкрай ускладненим, що істотно підвищує латентність таких посягань.

За цих умов виникає і проблема правильної кримінально-правової кваліфікації. Якщо в мирний час ст. 298 КК України насамперед орієнтована на незаконні археологічні розвідки, розкопки, інші земляні чи підводні роботи, а також на умисне пошкодження чи руйнування об'єктів культурної спадщини, то в умовах міжнародного збройного конфлікту значна частина діянь щодо культурної та археологічної спадщини набуває ознак порушення міжнародного гуманітарного права. ЮНЕСКО та українські офіційні органи неодноразово наголошували, що умисне знищення культурних об'єктів під час збройного конфлікту може кваліфікуватися як воєнне кримінальне правопорушення. Відтак у воєнний період ст. 298 КК України не повинна розглядатися як універсальний інструмент реагування на будь-яке пошкодження об'єктів спадщини: у випадках обстрілів, бомбардувань, цілеспрямованого нищення культурних цінностей окупаційною владою або їх систематичного розграбування постає питання про кваліфікацію за нормами міжнародного гуманітарного права та, у національному вимірі, за ст. 438 КК України. Натомість власне ст. 298 КК України зберігає особливу значущість для оцінки незаконних пошукових робіт, нелегального «копу», мародерського вилучення предметів з археологічного культурного шару, а також несанкціонованих земляних робіт у тилкових, прифронтових або деокупованих районах.

До того ж воєнний стан актуалізує ще одну проблему: навіть коли об'єкт фізично доступний для фіксації, доведення незаконності проведених робіт ускладнюється пошкодженням інфраструктури охорони, втратою або недоступністю первинної документації, зміною стану місцевості внаслідок фортифікаційних, інженерних чи аварійно-рятувальних робіт, а також швидким переміщенням виявлених предметів через цифрові канали збуту та транскордонні маршрути. У результаті правозастосування ст. 298 КК України в умовах воєнного стану потребує більш тісної взаємодії органів досудового розслідування з органами охорони культурної спадщини, експертними установами, військовими адміністраціями та міжнародними механізмами документування шкоди. Саме така міжінституційна модель дозволяє

забезпечити належну фіксацію події й відмежувати «звичайне» посягання на об'єкт археологічної спадщини від діяння, що одночасно набуває ознак воєнного кримінального правопорушення.

На підставі здійсненого дослідження можна дійти висновку, що основною ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, є суспільно небезпечне діяння у формі незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Незаконність такого проведення має комплексний характер і охоплює не лише відсутність відповідного дозволу, а й нереєстрацію належно виданого дозволу, вплив строку його дії, порушення умов дозволу щодо місця, меж ділянки, строків, методики чи складу виконавців, передачу права на виконання робіт іншій особі, а також невиконання обов'язку передачі знайдених предметів, колекцій, польової документації та звіту на постійне зберігання до профільних державних сховищ.

З урахуванням викладеного аналіз диспозиції ч. 1 ст. 298 КК України засвідчує, що цей склад має формальний характер, оскільки для кримінально-правової оцінки достатньо встановлення самого факту незаконного проведення відповідних робіт, без обов'язкового доведення настання суспільно небезпечних наслідків. Діяння, передбачене ч. 1 ст. 298 КК України, вчиняється виключно шляхом активної поведінки, тобто дії, а момент закінчення кримінального правопорушення пов'язується з початком фактичного незаконного втручання в археологічний культурний шар або здійсненням інших охоплених диспозицією робіт на об'єкті археологічної спадщини.

2.3. Суб'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини

До числа конститутивних ознак складу кримінального правопорушення належать суб'єктивні ознаки, що відображають індивідуально-психологічні

характеристики особи та її внутрішнє ставлення до вчиненого суспільно небезпечного винного діяння. У доктрині до них традиційно зараховують суб'єкта та суб'єктивну сторону. Ці категорії прямо закріплені нормами Загальної частини Кримінального кодексу України і розглядаються як базові структурні елементи складу кримінального правопорушення, що забезпечують персоналізацію відповідальності та коректну кваліфікацію діяння. У цьому підпункті всю увагу ми приділимо суб'єкту незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини.

Для характеристики суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, важливо відмежовувати юридичну категорію суб'єкта кримінального правопорушення від кримінологічної категорії особи злочинця. Якщо особа злочинця має значення переважно для індивідуалізації покарання, то суб'єкт визначається через встановлений законом мінімум юридично значущих ознак, без яких інкримінування складу неможливе.

КК України прямо використовує категорію «суб'єкт кримінального правопорушення» у значенні особи, яка підлягає кримінальній відповідальності. Згідно з ч. 1 ст. 18 КК України суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність [67]. Стаття 19 КК України визначає критерій осудності, а ст. 22 КК України – вік кримінальної відповідальності. Таким чином, у вітчизняному кримінальному праві суб'єктом може бути лише фізична, осудна особа, яка досягла встановленого законом віку. Оскільки ч. 1 ст. 298 КК України не передбачає спеціальних ознак суб'єкта, незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини вчиняється загальним суб'єктом.

Визнання суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, загальним не означає, що відповідне діяння може бути вчинене лише особою, яка не має професійного зв'язку з археологічною

діяльністю. У науковій літературі обґрунтовано звертається увага на те, що незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт може бути вчинене і археологом, якщо відповідні роботи здійснюються без належного дозволу, після закінчення строку його дії або з виходом за межі території чи умов, визначених у такому дозволі [5, с. 123]. Отже, для характеристики суб'єкта у межах ч. 1 ст. 298 КК України вирішального значення набуває не професійний статус особи сам по собі, а наявність або відсутність належної правової підстави для проведення відповідних робіт. Такий підхід, з одного боку, підтверджує висновок про загального суб'єкта цього кримінального правопорушення, а з іншого – дає змогу точніше окреслити коло можливих виконавців незаконних пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. Водночас сам по собі професійний статус археолога не утворює самостійної спеціальної ознаки суб'єкта у межах чинної редакції ч. 1 ст. 298 КК України. Значно більшої кримінально-правової ваги набувають випадки, коли незаконне проведення відповідних робіт поєднується з використанням службового становища, оскільки саме за таких умов істотно зростають можливості впливу на дозвільні, охоронні та організаційні механізми захисту археологічної спадщини.

Додатковим аргументом на користь такого підходу є персоніфікований характер дозвільного режиму у сфері археологічних досліджень. Законодавство про охорону археологічної спадщини виходить з того, що право на проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних чи підводних робіт пов'язується не з абстрактною належністю особи до професійного середовища, а з наявністю у конкретного дослідника належного кваліфікаційного документа та індивідуального дозволу на проведення відповідних робіт. Саме тому навіть професійний археолог у разі виходу за межі дозволеного режиму – за відсутності дозволу, після спливу строку його дії або поза межами визначених ним умов – не набуває спеціального кримінально-правового статусу, а залишається загальним суб'єктом посягання, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України. У цьому сенсі вирішальною є не професійна ідентичність особи, а

втрата нею належної правової підстави для дій на об'єкті археологічної спадщини.

Практика правозастосування підтверджує, що у переважній більшості випадків суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, має ознаки загального суб'єкта – фізичної осудної особи, яка досягла встановленого законом віку. Показовим у цьому аспекті є вирок Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області у справі № 483/1893/15-к [123], у якій двоє осіб, діючи за попередньою змовою, здійснювали земляні роботи за допомогою лопат на охоронюваній території. Фабула цієї справи свідчить, що для кваліфікації за ч. 1 ст. 298 КК України визначальним є не наявність у винних будь-якого спеціального статусу, а сам факт незаконного проведення робіт на об'єкті археологічної спадщини. Отже, наведений приклад відображає типову для цієї категорії проваджень модель суб'єкта – повнолітню фізичну особу, яка усвідомлено вчиняє протиправні пошукові дії на охоронюваній археологічній території. На користь такого висновку свідчать і новіші матеріали правозастосовної практики. Так, у вересні 2025 року до суду було скеровано обвинувальний акт стосовно 42-річного жителя Ужгорода, якому інкриміновано незаконне проведення археологічних розкопок на пам'ятці археології, занесеній до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також незаконне привласнення знайденого скарбу [75]. Для цілей кваліфікації істотним є те, що і в цьому випадку діяння вчинене загальним, а не спеціальним суб'єктом – фізичною особою, яка діяла поза межами належного дозвільного режиму.

Вітчизняна кримінально-правова доктрина виходить з того, що суб'єктом кримінального правопорушення є лише фізична особа. Такий підхід прямо узгоджується зі ст. 18 КК України і зберігає значення й для посягань, передбачених ст. 298 цього Кодексу. Відповідно, навіть у тих випадках, коли незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини фактично організовується, фінансується або забезпечується через певну організаційну структуру, безпосереднім суб'єктом кримінального

правопорушення залишається конкретна фізична особа. У цьому сенсі необхідно чітко відмежовувати особу, що підлягає кримінальній відповідальності, від організаційного середовища, в межах якого вона може діяти.

Разом з тим чинне кримінальне законодавство передбачає спеціальну модель застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру, закріплену в розділі XIV-1 КК України. Однак така модель не має універсального характеру, оскільки ст. 96-3 КК України містить вичерпний перелік кримінальних правопорушень, у зв'язку з вчиненням яких до юридичної особи можуть застосовуватися відповідні заходи, а ст. 298 КК України до цього переліку не включена. Отже, за чинного законодавчого регулювання питання про кримінально-правовий вплив на юридичну особу у зв'язку з незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини не може вирішуватися за конструкцією, передбаченою ст. 96-3 КК України. Саме тому для цілей характеристики суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, вирішальне значення має виключно фізична особа як носій ознак суб'єктності.

Водночас у сучасних умовах така законодавча модель видається недостатньо повною. Незаконні пошукові роботи на об'єктах археологічної спадщини можуть здійснюватися не лише окремими особами з власної ініціативи, а й в інтересах організованих структур, які використовують корпоративні форми для фінансування таких дій, приховування походження знайдених предметів, їх подальшої реалізації або переміщення. За таких обставин доцільно порушити питання про доповнення ст. 96-3 КК України згадкою про ст. 298 цього Кодексу. Йдеться не про заміну індивідуальної кримінальної відповідальності фізичної особи, а про створення додаткового механізму правового впливу на юридичну особу у випадках, коли її уповноважена особа організовує, забезпечує або істотно полегшує незаконні пошукові роботи від імені та в інтересах такої юридичної особи. Такий підхід дав би змогу узгодити кримінально-правові механізми охорони археологічної

спадщини з реальною загрозою її комерціалізації, легалізації незаконно здобутих предметів і використання корпоративних форм як інструменту приховування протиправної діяльності.

Вік кримінальної відповідальності є обов'язковою ознакою суб'єкта і одним з ключових «порогів» у структурі складу кримінального правопорушення. Вік – не просто статистичний атрибут біографії, а фундаментальна категорія кримінального права: він фіксує момент, з якого особа може бути носієм провини в юридичному сенсі і, отже, суб'єктом кримінального правопорушення. У вітчизняному законодавстві загальний віковий мінімум встановлений на рівні шістнадцяти років; перелік винятків зі зниженим порогом до чотирнадцяти років є вичерпним і не охоплює діяння, пов'язані з незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК). Вік особи для цілей кримінальної відповідальності визначається календарним способом.

Специфіка досліджуваного кримінального правопорушення наочно демонструє, що віковий критерій є не формальною позначкою, а стрижневим параметром справедливого застосування кримінального закону. У контексті незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини не можна виключати як залучення неповнолітніх до такої діяльності з боку повнолітніх осіб, так і самотійну участь підлітків у відповідних діях. Такий ризик зумовлюється, зокрема, доступністю металошукового обладнання, відсутністю чітких вікових обмежень щодо його використання у побутовій сфері, а також розмитістю межі між аматорським пошуком і протиправним втручанням у межах охоронюваних археологічних територій. За таких умов неповнолітні можуть використовуватися у ролі «навідників», копачів, спостерігачів або інших допоміжних учасників протиправної діяльності. Саме тому правозастосовник повинен максимально точно індивідуалізувати роль кожного учасника, чітко розмежовуючи кримінально карану поведінку повнолітніх осіб – організаторів, виконавців, підбурювачів чи пособників – та участь неповнолітніх, щодо яких пріоритетного значення набувають виховні,

профілактичні й інші передбачені законом заходи реагування. Помилка на початковому етапі правової оцінки, пов'язана з некоректним встановленням віку особи, здатна призвести або до необґрунтованого розширення кримінальної репресії щодо тих, хто ще не досяг порогу суб'єктності, або, навпаки, до невинновданого пом'якшення оцінки дій дорослих осіб, які втягнули неповнолітніх у протиправну діяльність.

Принципово важливо, що втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність (ст. 304 КК України) охоплює більш високу суспільну небезпеку і, відповідно, передбачає суворішу санкцію, ніж склад незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України). Тим самим правильне встановлення віку кожного учасника – ключ до того, щоб Кримінальний кодекс України виконував свої функції: щоб винна повнолітня особа понесла відповідальність за свої дії в повному обсязі, за сукупністю кримінальних правопорушень. У ситуаціях, коли дорослий свідомо залучає підлітків до «чорних» розкопок, правова оцінка не може обмежуватися ч. 1 ст. 298 КК України: тут також доречне застосування і ст. 304 КК України, що відображає посилену превентивну потребу захисту неповнолітніх і археологічної спадщини одночасно. Ба більше, при сукупності кримінальних правопорушень суд, керуючись ст. 70 КК України, спочатку призначає покарання за кожне діяння окремо, а потім визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого більш суворим або шляхом повного чи часткового складання [67]. Така модель виключає «розчинення» відповідальності за залучення неповнолітніх при призначенні покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини та забезпечує необхідну за справедливістю градацію санкцій.

Отже, вік як обов'язкова ознака суб'єкта виконує системоутворюючу функцію: він переводить оцінку діяння зі сфери моралі в площину юридичного інкримінування, забезпечує баланс між захистом археологічної спадщини та гуманістичними вимогами до поводження з неповнолітніми, а також служить відправною точкою для подальшої індивідуалізації відповідальності.

Зазначений підхід узгоджується з базовими принципами кримінального права і забезпечує необхідну гнучкість реакції держави на посягання, що завдають шкоди об'єктам археологічної спадщини.

Обов'язковою ознакою суб'єкта кримінального правопорушення є також осудність. Згідно з ч. 1 ст. 19 КК України осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Оскільки ч. 1 ст. 298 КК України не містить спеціальних вимог до психічного стану суб'єкта, питання осудності, неосудності чи обмеженої осудності у відповідних провадженнях вирішується на загальних підставах.

Визначення осудності у провадженнях про незаконні проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини – це не формальна процедура, а складний міждисциплінарний процес, в якому юридичний критерій, що відповідає на питання, чи була реально втрачена здатність особою розуміти фактичний зміст скоєного та/або керувати своєю поведінкою саме в момент проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, перевіряється через спеціально організоване психодіагностичне дослідження. Метою такої перевірки є не констатація наявності діагнозу як такого, а встановлення його впливу на когнітивно-вольову сферу саме в момент незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини: чи розумів обвинувачений статус «об'єкта археологічної спадщини», необхідність наявності дозволу на проведення пошукових робіт тощо. Для досягнення цієї мети ключове значення має правильно обраний вид експертизи та коректне формулювання питань. У типовій ситуації суд або слідство формулюють перед експертами два блоки завдань: (1) медичний – чи є у особи психічний розлад, його вид, тяжкість, динаміка; (2) юридичний – чи призводив цей стан у момент діяння до втрати здатності розуміти фактичний зміст дій та/або керувати ними. Саме на цій межі медичний і правовий підходи «зшиваються»: експерт описує психічний стан і його функціональні наслідки, а суд зіставляє ці дані з обставинами справи і робить правовий висновок –

осудність, обмежена осудність або неосудність. У цій логіці виправдане широке використання комплексних досліджень за участю клінічного психолога: нейрокогнітивні проби, поведінковий аналіз, оцінка сугестивності та імпульс-контролю нерідко виявляються більш індикативними для юридичного критерію, ніж один лише психіатричний діагноз.

На нашу думку, кримінально-правова конструкція відповідальності за посягання на археологічну спадщину потребує диференціації суб'єктного складу. Для базового делікту, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, зберігається загальний суб'єкт, тоді як у випадках вчинення відповідних дій службовою особою з використанням службового становища доцільним є посилений режим кримінально-правової оцінки. Однак чинна редакція ст. 298 КК України вибудовує цю диференціацію неповно, залишаючи поза посиленим режимом базову конструкцію ч. 1 ст. 298 КК України, хоча саме на цій стадії (етап незаконних пошукових робіт) службовий статус часто є ключовим елементом, що сприяє вчиненню кримінального правопорушення. Іншими словами, службова особа – носій реальних фактичних можливостей, які дозволяють впливати на хід подій і юридичні процедури. Такий суб'єкт має доступ до охоронюваних зон і службових приміщень, здатен віддавати обов'язкові для виконання розпорядження підлеглим та організовувати їх роботу, створювати «вікна» для проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт (наприклад, шляхом тимчасового зняття поста охорони чи зміни графіків доступу), а також формувати видимість правомірності фактично незаконної діяльності на об'єкті археологічної спадщини через внутрішні документи, посилення на службові розпорядження тощо. Наявність саме таких повноважень і можливостей зумовлює підвищену суспільну небезпеку посягань, коли вони вчиняються службовою особою з використанням службового становища.

Додаткової актуальності проблема спеціального суб'єкта набуває в умовах воєнного стану. За оцінкою Міністерства культури України, за чотири роки війни зруйновано та пошкоджено 1685 пам'яток культурної спадщини та

2483 об'єкти культурної інфраструктури, з яких 507 – повністю знищено. Ворог викрав 35 482 музейних предмети, а понад 1,7 млн. предметів залишаються на тимчасово окупованих територіях під загрозою знищення. Сума прямих збитків українській культурі становить близько 4,2 млрд. доларів, а загальні втрати сектору культури, враховуючи недоотримані доходи, перевищують 31 млрд. доларів [118]. Фіксується зростання обсягів контрабанди культурних цінностей, а також спроб легалізації викрадених під час війни колекцій на міжнародних ринках за підробленими чи незаконно отриманими документами. Зі свого боку UNESCO прямо вказує на ризики для української культурної спадщини, пов'язані з мародерством, незаконними розкопками та незаконним обігом культурних цінностей [148]. У такому контексті використання службового становища для організації або полегшення незаконних пошукових робіт набуває ще більшої небезпеки. З огляду на те, що всі пам'ятки археології та пов'язані з ними рухомі предмети є державною власністю, таке зловживання фактично створює підвищений ризик не лише для режиму охорони культурної спадщини, а й для державного контролю над археологічним ресурсом як публічним благом. Саме тому воєнний контекст посилює аргументацію на користь окремого кримінально-правового акцентування «службового» варіанта посягання у межах ст. 298 КК України.

Зазначена вище проблема має суто нормативний характер: режим спеціального суб'єкта у ст. 298 КК України формально «прив'язаний» до посиленої кваліфікації, але водночас не охоплює власне ядро протиправної поведінки ч. 1 ст. 298 КК – незаконні пошукові роботи як такі. З точки зору цілей охорони археологічної спадщини наявна конфігурація правової норми є неповною. Якщо саме службове зловживання створює або суттєво полегшує факт незаконних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт, то суспільна небезпека діяння об'єктивно зростає: підриваються дозвільні механізми, девальвується режим охоронних зон, підвищується латентність правопорушень. Отже, подібні посягання потребують не «нейтральної» оцінки на рівні базового складу, а підвищеної кримінально-правової реакції всередині

самої ст. 298 КК України – через поширення посиленого режиму відповідальності на випадки вчинення діяння за ч. 1 ст. 298 службовою особою з використанням службового становища. Така поправка дозволить співвіднести покарання з реальним масштабом шкоди і не залишить можливості пом'якшувати оцінку скоєного лише через нинішні технічні формулювання, що використовуються в ст. 298 КК України.

Додаткова кваліфікація вчиненого через зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК) чи службове підроблення (ст. 366 КК України) не усуває проблему по суті. До того ж вона зміщує акцент зі специфічного об'єкта посягання – археологічної спадщини – на «універсальні» інтереси служби. З урахуванням викладеного обґрунтованим видається нормативне посилення ч. 1 ст. 298 КК України, що дозволить: відновити баланс між суспільною небезпечністю діяння і санкцією; забезпечити догматичну ясність конкуренції норм: профільна норма (ст. 298 КК України) отримує власний посилений режим для «службового» варіанту того ж делікту; загальні службові склади залишаються для реальної сукупності, коли є додаткові зловживання, не охоплені ст. 298 КК України; знизити процесуальні витрати доказування: акцент переноситься на предметний зв'язок «службове становище → можливість/полегшення незаконних робіт». Виходячи з цих міркувань, доцільно викласти ч. 5 ст. 298 КК України в наступній редакції:

«Дії, передбачені частиною першою, частинами другою або третьою цієї статті, вчинені службовою особою з використанням службового становища, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Пропонований діапазон позбавлення волі від трьох до восьми років, доповнений можливим позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, відповідає принципу пропорційності: він адекватний рівню суспільної небезпечності діяння та ризику непоправної шкоди об'єктам археологічної спадщини, що виникає при потуранні або прямій

участі в кримінальному правопорушенні носія влади. Вважаємо, що додаткового підвищення санкції не потрібно. По-перше, наявний «коридор» вже забезпечує необхідний превентивний ефект і залишає суду достатній простір для індивідуалізації покарання з урахуванням положень ст.ст. 65 і 69 КК України. По-друге, надмірне посилення призвело б до дисбалансу з санкціями суміжних складів і підірвало принцип правової визначеності. По-третє, у найтяжчих ситуаціях правозастосування має в своєму розпорядженні інструменти реальної сукупності, що дозволяє адекватно «наростити» відповідальність без механічного підвищення базової санкції за «службовий» варіант ч. 1 ст. 298 КК України. Отже, санкція ч. 5 ст. 298 КК України оптимально поєднує превенцію, пропорційність і внутрішню системну узгодженість.

Підсумовуючи наведені аргументи та нормативні орієнтири, доцільно сформулювати наступні підсумкові висновки:

1. Суб'єктом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (ч. 1 ст. 298 КК України) є фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку;

2. З огляду на необхідність забезпечення коректної спеціальної оцінки посягань на об'єкти археологічної спадщини доцільно передбачити як спеціального суб'єкта незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт службову особу, яка використовує для цього своє службове становище;

3. Оскільки чинна редакція ст. 96-3 КК України не охоплює ст. 298 КК України, доцільним є доповнення ст. 96-3 КК України згадкою про кримінальні правопорушення, передбачені ст. 298 цього Кодексу, у випадках їх вчинення уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи.

2.4. Суб'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини

Немає підстав сумніватися, що внутрішня сторона протиправної поведінки – найменш однозначний елемент складу кримінального правопорушення. У доктрині кримінального права саме «суб'єктивна сторона» породжує найбільше дискусій: вона поєднує психічні процеси, які не спостерігаються безпосередньо, але визначають зміст вини, мотиву, мети та емоційного стану особи. Складність тут подвійна. По-перше, індивідуальна варіативність людської психіки (цінності, переконання, життєвий досвід, рівень освіти, культурне середовище тощо) зумовлює відмінності у сприйнятті заборон і соціальних очікувань. По-друге, право оперує формальними категоріями, тоді як внутрішній світ особи має багатовимірну природу і не редукується до простих логічних схем.

Моральні уявлення суспільства виконують, по суті, регулятивну функцію: задають рамки належної поведінки, вирівнюють очікування щодо справедливості, підтримують соціальну рівновагу. Вони вкорінені у духовних, культурних, історичних і релігійних традиціях різних спільнот, впливають на оцінки добра і зла, допустимого і забороненого. Норма права, зі свого боку, пропонує формалізовану модель поведінки – визначає дозволене й заборонене, передбачає несприятливі наслідки у разі порушення або, навпаки, закріплює стимули до соціально схвальних дій. Тобто право комунікує «схему обов'язку», а мораль – «зміст ціннісних орієнтирів», і саме в точці їх перетину формується психічне ставлення особи до вчинюваного діяння та його наслідків. Водночас факт існування правових приписів і ціннісних орієнтирів не гарантує їх автоматичного втілення в поведінці. Девіації можливі через вади внутрішньої мотивації, спотворені ціннісні настанови, афективні стани чи свідомий корисливий розрахунок. Важливо: наука не виокремлює жодних «особливих» рис, притаманних тільки правопорушникам. Різниця між законослухняною особою та порушником зводиться до факту вчинення діяння і ставлення до його

наслідків: чи людина їх усвідомлювала, передбачала і бажала, або хоча б свідомо допускала їх настання. Свобода волі у правовому розумінні проявляється як здатність діяти відповідно до власної позиції, розуміючи значення своїх вчинків і керуючи ними.

З огляду на зазначене вище, аналіз суб'єктивної сторони кримінального правопорушення потребує поєднання юридичної та психологічної оптики: необхідно встановити форму вини (умисел чи необережність), виявити спонукальні чинники (мотив), окреслити цільовий орієнтир (мету) та, за наявності, оцінити емоційний стан особи. Такий підхід дозволяє коректно інтерпретувати внутрішнє ставлення особи до діяння і забезпечує належну індивідуалізацію відповідальності. Загалом суб'єктивна сторона будь-якого кримінального правопорушення є сукупністю психічних процесів, що відбуваються у свідомості особи та безпосередньо пов'язані з її протиправною поведінкою. Ці процеси відображають внутрішнє ставлення особи до вчинюваного діяння (дії або бездіяльності), його наслідків, а також визначають психічний стан суб'єкта на момент правопорушення. З урахуванням зазначеного, зупинимося на аналізі суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, пов'язаного з незаконним проведенням пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини.

Психічні процеси, що формують зміст суб'єктивної сторони, включають три основні групи: пізнавальні процеси – сприйняття, уява, пам'ять, мислення, мовлення, увага, які забезпечують усвідомлення особою навколишньої дійсності, характеру своєї поведінки та її можливих наслідків; емоційні процеси – емоції, почуття, афекти, стреси, які можуть впливати на психоемоційний стан особи в момент учинення діяння; вольові процеси – формування наміру, прийняття рішення, постановка мети, подолання внутрішніх сумнівів, реалізація вибору на користь вчинення або невчинення певного діяння. У змісті суб'єктивної сторони кримінального правопорушення відображаються саме ті психічні процеси, які найповніше виражають ставлення особи до вчиненого. У

межах доктрини кримінального права традиційно використовуються чотири основні ознаки суб'єктивної сторони: вина, мотив, мета та емоційний стан.

У науковій літературі панує позиція, відповідно до якої суб'єктивна сторона має обов'язкові та факультативні ознаки. До обов'язкових належить вина – як форма психічного ставлення особи до діяння та його наслідків (умисел або необережність). Натомість мотив, мета та емоційний стан можуть варіюватися залежно від складу конкретного правопорушення, а тому вважаються факультативними ознаками. Проте в окремих випадках, наприклад, у кримінальних правопорушеннях проти культурної спадщини, вчинених під час бойових дій, мета може набути значного кримінально-правового значення. Згідно з міжнародним гуманітарним правом, культурні цінності мають вищий рівень захисту порівняно з цивільними об'єктами. Такі порушення міжнародного гуманітарного права є воєнними кримінальними правопорушеннями, тобто коли відбуваються навмисні напади на культурні об'єкти або навмисні напади на цивільні об'єкти, в результаті яких культурним об'єктам завдається шкода, а у випадку нападів нерозбірливого [або] диспропорційного характеру – ще й мародерство або привласнення культурних цінностей. До того ж знищення, пошкодження та руйнування культурних цінностей може свідчити про кримінальні правопорушення проти людства та геноцид [69]. Отже, аналіз суб'єктивної сторони таких правопорушень потребує комплексного підходу з урахуванням не лише юридичних конструкцій, а й психологічних характеристик особи, умов вчинення кримінально протиправного діяння та контексту, в якому воно мало місце.

Відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [61]. Це положення Основного Закону відображає фундаментальний принцип презумпції невинуватості, що має імперативне значення в системі кримінального права України. На його основі можна стверджувати, що наявність вини у формі умислу або необережності є

необхідною правовою передумовою притягнення особи до кримінальної відповідальності [89, с. 68-69].

Вина як невід'ємний елемент суб'єктивної сторони кримінального правопорушення розглядається як психічне ставлення особи до скоєного суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків. У цьому сенсі вона виступає провідним критерієм особистої відповідальності правопорушника. В теорії кримінального права окремі автори настільки тісно пов'язують категорію вини із суб'єктивною стороною складу кримінального правопорушення, що фактично ототожнюють ці два поняття. Такий підхід, попри спрощення термінології, підкреслює особливе місце вини в побудові кримінально-правової оцінки поведінки особи злочинця.

З огляду на це, розглянемо зміст вини у контексті кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 Кримінального кодексу України, яке стосується незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. Дане діяння посягає на археологічну спадщину народу України, а тому потребує особливої уваги з боку кримінального законодавства.

Не можна не погодитися з тим, що суб'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини характеризується умисною формою вини. Винна особа, як правило, усвідомлює, що здійснює дії без належного дозволу, знає, що об'єкт перебуває під охороною як археологічна цінність, і, попри це, бажає реалізувати свої наміри, зокрема з метою отримання особистої вигоди (наприклад, від продажу знайдених археологічних залишків). Отже, діяння вчиняється з прямим умислом, тобто з повним усвідомленням його протиправності, передбаченням можливих наслідків і бажанням їх настання.

Нагадаємо, що зміст категорії «умисел», згідно зі ст. 24 КК України, охоплює три елементи: усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності); передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків в результаті вчинення діяння (дії або бездіяльності); бажання настання суспільно небезпечних наслідків або свідоме

припущення їх настання [67]. Ці складові необхідно розглядати в сукупності, оскільки лише в контексті цілісної правової та психологічної оцінки вчиненого можна говорити про наявність вини у формі умислу. Теоретичне розмежування між окремими елементами умислу має виключно аналітичне значення й у практиці застосовується для точного визначення форми вини та відповідного рівня кримінальної відповідальності.

Першим елементом умислу виступає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності). Усвідомлення представляє собою процес сприйняття, розуміння та інтерпретації інформації, що доходить до свідомості людини. Це психологічний термін, що описує свідоме відчуття та розуміння того, що відбувається в нашому середовищі, внутрішніх психічних процесах, наших емоціях та думках. Усвідомлення містить не тільки пізнавальний аспект, а й емоційний та мотиваційний. Воно допомагає людині розуміти, як вона реагує на навколишній світ, що для неї важливо, які її потреби та цінності. Усвідомлення також є ключовим елементом самоусвідомлення та саморозвитку, призводить до опанування психічними процесами, дозволяючи людині зрозуміти себе краще та розвиватися у бажаному напрямку, сприяє більш обдуманому та зваженому ухваленню рішень, ліпше розуміти ситуацію, власні переконання тощо [137]. В розрізі специфіки нашого дослідження «усвідомлення» означає, що винна особа має уявлення про реальні властивості об'єкта і предмета кримінального правопорушення, розуміє характер власної поведінки, її невідповідність встановленим нормам, а також усвідомлює соціальні наслідки, які можуть настати внаслідок порушення правового порядку.

Оскільки в доктрині кримінального права визнано, що родовим об'єктом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини є моральність в частині належного, шанобливого та обережного ставлення до археологічної спадщини, дотримання вироблених суспільством і закріплених правом правил обігу з археологічним культурним шаром, то суб'єктивна сторона складу цього кримінального правопорушення передбачає, що винна

особа усвідомлює факт завдання шкоди вказаному об'єкту охорони – тобто моральним засадам суспільного життя в тій частині, що пов'язана із збереження археологічної спадщини України.

Розкриттю змісту суб'єктивної сторони значною мірою сприяє аналіз предмета кримінального правопорушення. У межах основного складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 298 КК України, винна особа усвідомлює, що предметом її посягання є відомі об'єкти археологічної спадщини (місцезнаходження яких встановлено). До зазначених об'єктів законодавець відносить: об'єкт, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки (ч. 1 ст. 13 Закону України «Про охорону культурної спадщини» [106]); щойно виявлений об'єкт, який до вирішення питання про його реєстрацію як пам'ятки вноситься до Переліку об'єктів культурної спадщини і набуває правового статусу щойно виявленого об'єкта культурної спадщини, про що відповідний орган охорони культурної спадщини в письмовій формі повідомляє власника цього об'єкта або уповноважений ним орган (особу). Отже, усвідомлення першого елемента умислу зумовлює розуміння особою суспільної цінності об'єкта, правового статусу об'єкта археологічної спадщини, а також обмежень, що впливають з чинного законодавства.

Особливо показовими для розкриття інтелектуального елемента умислу є ситуації, коли відповідні дії вчиняє не випадкова особа, а професійний археолог. Так, у листопаді 2024 року правоохоронні органи України повідомили про підозру археологу російського «Державного Ермітажу» за ст. 298 КК України у зв'язку з незаконними розкопками на об'єкті культурної спадщини України в Керчі [3]. За даними слідства, роботи тривали без будь-яких дозвільних документів, виданих компетентними українськими органами, а сам підозрюваний очолював відповідну археологічну експедицію. Хоча йдеться про кваліфікований склад, цей приклад має принципове значення для аналізу суб'єктивної сторони: професійний статус особи, спеціальні знання та тривалість протиправної діяльності істотно підсилюють висновок про

усвідомлення охоронного статусу об'єкта, забороненого характеру дій і передбачення шкідливих наслідків для археологічної спадщини. Отже, у подібних випадках інтелектуальний елемент умислу набуває особливо виразного змісту, оскільки обізнаність із правовим режимом охорони культурної спадщини впливає не лише із загальних соціальних уявлень, а й із професійної компетентності суб'єкта.

Другим складовим елементом умислу виступає передбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Зміст цього елементу охоплює внутрішнє психічне уявлення особи про реальну ймовірність шкідливого результату, що логічно випливає з її протиправної поведінки. Передбачення, на відміну від загального припущення, носить конкретизований і раціональний характер – особа чітко уявляє механізм спричинення шкоди охоронюваному об'єкту та усвідомлює причинно-наслідковий зв'язок між своїми діями та можливими наслідками. Як слушно зазначає О.П. Сидоренко, передбачення – форма активної діяльності свідомості, яка дає людині можливість знати або припускати те, що має виникнути, статися. З цієї причини передбачення можна визначити також як пізнання майбутнього на основі минулого та сучасного. Передбачення включає результат діяльності мислення і сам процес мислення, який зумовлює цей результат [120]. У контексті незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини передбачення проявляється у впевненості винної особи у реалізації своїх намірів. Особа заздалегідь мислено моделює послідовність дій, пов'язаних із проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, та прогнозує юридичні наслідки такого впливу на цей об'єкт.

Третім обов'язковим елементом, що формує зміст прямого умислу, є бажання настання суспільно небезпечних наслідків. Це означає, що особа не просто усвідомлює протиправність і передбачає результат, а цілеспрямовано прагне досягти такого результату. У цьому полягає різниця між прямим умислом і, скажімо, непрямым: у першому випадку домінує позитивне

ставлення до шкідливих наслідків, які розглядаються як частина реалізації умислу на вчинення кримінального правопорушення.

Як свідчить аналіз структури суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, воля винної особи у вчиненні суспільно небезпечного діяння проявляється в її здатності свідомо керувати власною поведінкою та усвідомлювати протиправність своїх дій. Саме вольовий компонент умислу відрізняє свідоме кримінальне посягання від випадкового чи необережного спричинення шкоди. Таким робом, якщо особа не усвідомлює, що проводить археологічні розвідки, розкопки, інші земляні чи підводні роботи безпосередньо на об'єкті археологічної спадщини, то вона не може вчинити це кримінальне правопорушення з прямим умислом. У такому випадку мова може йти лише про необережну форму вини. Ілюстрацією зазначеного може слугувати така ситуація: будівельники під час виконання земляних робіт у межах підготовки до нового будівництва зносять об'єкт, який фактично є об'єктом археологічної спадщини. Проте, відповідальність за ст. 298 КК України можлива лише за умови, якщо буде доведено, що ці особи усвідомлювали, що знищений об'єкт має спеціальний правовий статус і охороняється як частина національної культурної спадщини. З огляду на це, при вирішенні питання про кримінальну відповідальність особи, першочерговим є встановлення умислу, який виражається у свідомому прагненні до проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, занесеному до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категоріями національного чи місцевого значення пам'ятки або до Переліку об'єктів культурної спадщини. У даному контексті також доцільно звернутись до емпіричних даних судової практики. Аналіз матеріалів Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить, що в переважній більшості випадків визнання особи винною за ч. 1 ст. 298 КК України ґрунтується на затвердженні угоди про визнання винуватості. Такий підхід, як свідчить практика, є результатом усталеної процесуальної моделі швидкого провадження, а також невисокої суспільної резонансності справ, пов'язаних із археологічною спадщиною.

Водночас варто звернути увагу на те, що м'якість призначених покарань у таких справах формує певну деформовану соціально-правову установку, за якої ризик бути викритим і притягнутим до відповідальності, так само як і потенційна санкція, не співмірні з можливою матеріальною вигодою від продажу археологічних артефактів [144]. Це, зі свого боку, створює передумови до формування тіньового ринку археологічних цінностей, підриває авторитет правової охорони культурної спадщини та вимагає переосмислення практики призначення покарань у справах цієї категорії.

Наведений висновок узгоджується й з іншими матеріалами судової практики застосування ст. 298 КК України. Так, у вироку Білоцерківського міськрайонного суду Київської області у справі № 357/9658/20 [127] суд затвердив угоду про визнання винуватості за ч. 2 ст. 298 КК України, врахувавши беззаперечне визнання вини обвинуваченим, щире каяття та активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення. Водночас покарання було призначено зі звільненням від його відбування з випробуванням, а серед обставин, що обтяжували покарання, суд окремо врахував вчинення діяння у стані алкогольного сп'яніння. Цей приклад має значення у двох аспектах. По-перше, він підтверджує, що угоди про визнання винуватості справді посідають помітне місце у практиці застосування ст. 298 КК України. По-друге, він засвідчує, що перебування особи у стані алкогольного сп'яніння не усуває умислу як форми вини, а, навпаки, за певних умов оцінюється судом як обставина, що обтяжує відповідальність.

Разом із тим інститут угоди про визнання винуватості у справах цієї категорії не має автоматичного характеру й підлягає перевірці крізь призму суспільного інтересу. Ухвалою Приморського районного суду м. Одеси у справі № 522/12204/21 [128] суд відмовив у затвердженні угоди про визнання винуватості у провадженні за ч. 2 ст. 28, ч. 5 ст. 298 КК України, що свідчить про збереження судового контролю за змістом визнання вини та відповідністю такої процесуальної моделі вимогам закону. Для аналізу суб'єктивної сторони це має значення, оскільки навіть за наявності формального визнання вини суд

не звільняється від обов'язку оцінити фактичні підстави такого визнання, його добровільність і коректність правової кваліфікації.

Хоча вина традиційно визнається основною та обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого кримінального правопорушення, вона не вичерпує всього змісту внутрішньої сторони кримінально протиправної поведінки. Зокрема, категорія вини не дає повної відповіді на запитання про те, «чому і для чого» було вчинено суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність). Відповіді на ці питання пов'язані з аналізом таких самостійних елементів суб'єктивної сторони, як мотив і мета кримінального правопорушення.

У кримінально-правовій науці мотив розглядається як внутрішній психологічний імпульс, що спонукає особу до вчинення кримінального правопорушення. Це усвідомлене спонукання, яке формує внутрішню логіку поведінки суб'єкта та пояснює, чому саме було прийняте рішення вчинити суспільно небезпечне діяння.

Сучасна психологія виходить з того постулату, що будь-яка усвідомлена поведінка людини, зокрема й кримінально карана, є мотивованою та цілеспрямованою. Безмотивною може бути лише поведінка неосудних або явно малолітніх суб'єктів, які не усвідомлюють фактичного характеру вчинюваних ними дій. Чинником самого мотиву є потреби людини, її емоції, почуття тощо. Мотив може бути благородним – вираженим у формі любові, совісності, жалю, співпереживання, доброзичливості, щирості, душевності, сердечності тощо. Мотиви можуть бути й неблагородні: ненависть і помста, злість і ревності, корисливість та заздрість, презирство та жорстокість тощо. Мотиви кримінального правопорушення – це найчастіше такі їх психологічні різновиди, як помста, жорстокість та жадібність [28, с. 161]. Мотив, на відміну від форми вини, відображає глибинні психологічні та соціальні причини кримінально протиправної поведінки, включаючи особисті інтереси, потреби, переконання або емоційні реакції.

Як свідчать матеріали судової практики, проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини у більшості випадків переслідує корисливі мотиви. Ключове поняття «користь» у В.Т. Бусела визначено як матеріальна вигода для когось; прибуток [22, с. 575]. В юридичному дискурсі «корисливість» має стійку негативну моральну оцінку: нею підкреслюють ненормальне, таке, що виходить за межі загальноприйнятих правил, прагнення до матеріального зиску чи збагачення. Пленум Верховного Суду України тлумачить корисливий мотив наступним чином: «... бажання одержати матеріальні блага для себе або інших осіб (заволодіти грошима, коштовностями, цінними паперами, майном), одержати чи зберегти певні майнові права, уникнути матеріальних витрат чи обов'язків (одержати спадщину, позбавитися боргу, звільнитися від платежу тощо) або досягти іншої матеріальної вигоди» [114]. Отже, корисливий мотив проявляється у прагненні до отримання матеріального зиску. Мотив відіграє важливу роль у встановленні ступеня суспільної небезпеки діяння та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

У структурі внутрішньої мотивації правопорушника мотив і мета перебувають у тісному взаємозв'язку. Формуючи той чи інший мотив, особа зазвичай визначає й конкретну мету, якої вона прагне досягти шляхом реалізації протиправної поведінки. Мотив виконує роль психологічного каталізатора, що спрямовує суб'єкта до досягнення заздалегідь усвідомленого результату – мети кримінального правопорушення. Наприклад, особа, яка має корисливий мотив, може поставити собі за мету заволодіння культурною цінністю шляхом незаконного пошуку та вилучення археологічних предметів з подальшою їх реалізацією. Утім, необхідно чітко розмежовувати поняття «мотив» і «мета», попри їхню тісну взаємозалежність. Мотив пояснює – чому особа вчиняє кримінальне правопорушення, тобто його глибинну психологічну чи соціальну причину, тоді як мета – до чого саме прагне суб'єкт, яким є його кінцевий результат. З позицій теорії кримінального права, ототожнення цих

понять є методологічно некоректним, оскільки вони відображають різні, хоча й взаємопов'язані, аспекти внутрішнього світу правопорушника.

Щодо поняття мети, то у кримінально-правовій науці вона традиційно розглядається як усвідомлене уявлення особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення, про бажаний у майбутньому результат, до досягнення якого вона прагне через реалізацію протиправної поведінки. У кримінальному праві мета нерідко виступає обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу, і тоді законодавець прямо формулює конкретний результат, на досягнення якого спрямоване діяння (типовий прийом законодавця – зазначати мету в диспозиції як «вчиненні з метою...», фактично прив'язуючи її до певного підсумкового стану). У контексті охорони археологічної спадщини така легальна конкретизація чітко наявна в ч. 4 ст. 298 КК України – «пошук рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини». По суті йдеться про мету, зведену до заволодіння такими предметами як кінцевого результату, тоді як сам «пошук» – лише процес досягнення цього результату. Інакше – щодо ч. 1 ст. 298 КК України. Тут «корислива мета» не конструє склад і не є його обов'язковою ознакою: для кримінальної відповідальності достатньо умислу на незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини (усвідомлення охоронного статусу місця та бажання/свідоме допущення втручання в археологічний культурний шар). Водночас корисливий мотив – як внутрішнє спонукання до одержання матеріальної вигоди – на практиці справді трапляється часто при порушеннях режиму об'єктів археологічної спадщини; однак це саме мотив, а не обов'язкова мета у значенні конкретного легального результату. Отже, для ч. 1 ст. 298 КК корисливість виконує допоміжну функцію: поглиблює оцінку суспільної небезпеки, впливає на індивідуалізацію покарання, але не визначає сам факт наявності складу.

Мета безпосередньо окреслює спрямованість умислу. Якщо мотив може супроводжувати як прямий, так і непрямий умисел, то кримінально-правова «мета кримінального правопорушення» притаманна насамперед діянням із прямим умислом. Отже, мета є не лише частиною внутрішньої структури

умислу на вчинення кримінального правопорушення, а й важливим чинником індивідуалізації кримінальної відповідальності, оскільки вона дозволяє судити про глибину та спрямованість умислу суб'єкта. Мета як ознака суб'єктивної сторони має кваліфікуюче значення лише в ч. 4 ст. 298 КК України та визначена як «пошук рухомих предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини» [67]. Така легальна дефініція формально фіксує зовнішню ознаку поведінки, проте викликає певні методологічні зауваження у зв'язку з нечіткістю її семантичного змісту. Ми погоджуємось з А.О. Фальковським, що наведене формулювання є неточним, оскільки не відображає справжньої мети злочинця. Змістовно доцільніше визначати мету не як сам пошук, який, по суті, є процесом, а як «заволодіння рухомими предметами, що є об'єктами культурної спадщини або походять від них» [139, с. 43]. Такий підхід є більш відповідним природі кримінально протиправної діяльності, адже саме заволодіння (як форма спрямованого результату) слугує кінцевою метою для особи, що вчиняє посягання на об'єкти археологічної спадщини. Пошук же, сам по собі, не є уявною моделлю результату, а лише механізмом реалізації умислу на вчинення кримінального правопорушення. Для ілюстрації цієї позиції доцільно звернутись до вироку Очаківського міськрайонного суду Миколаївської області у справі № 483/1893/15-к. Як вбачається із цього судового акта, ОСОБА_5, діючи за попередньою змовою з ОСОБА_6, маючи умисел на незаконне проведення земляних робіт на об'єкті археологічної спадщини, знаходячись на охоронюваній території острову Березань Очаківського району Миколаївської області, який згідно Указу Президента України від 17 січня 2002 року «Про надання державному історико-археологічному заповіднику «Ольвія» статусу національного», являється національним історико-археологічним заповідником «Ольвія», шляхом зняття шарів ґрунту, за допомогою лопат, викопали загалом три ями в пошуках металу, який планували здати на металобрухт, у зв'язку з тяжким матеріальним станом [123]. Як бачимо, мета зловмисників полягала не у самому пошуку як

такому, а в подальшому заволодінні предметами, виявленими в результаті пошукових дій, з метою їх реалізації як вторинної сировини.

Цікавим є той факт, що у межах зазначеного кримінального провадження в якості речових доказів були визнані й долучені до матеріалів провадження такі предмети: фрагменти глиняного посуду у кількості 414 шт.; металева подовжена деталь у вигляді пластини довжиною 35 см, товщиною 0,4 см; металева округла деталь з отвором всередині діаметром 6 см; частина металевого цвяха довжиною 4 см; металева куля діаметром 1,3 см; два кам'яні предмети округлої форми з отворами всередині діаметром 2,5 см та 2 см; фрагмент гільзи від автомата; дві металеві трубки довжиною по 3 см та діаметром 1 см; 11 металевих пластин округлої форми діаметром від 1 см до 0,5 см; металева деталь округлої форми діаметром 1,5 см; частини зі сплаву металу різної величини від 7 см до 0,5 см, – які, згідно з процесуальним рішенням суду, були передані за належністю до національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» [123]. Такий перелік вилучених предметів свідчить про їхню явну історико-культурну цінність, що прямо суперечить версії обвинувачених щодо нібито пошуку металобрухту з комерційною метою. Характер і властивості предметів (особливої уваги заслуговують фрагменти *глиняного* посуду у кількості 414 шт.), а також обставини їх виявлення свідчать про високу ймовірність того, що особи усвідомлювали – вони знаходяться на охоронюваній археологічній території, а об'єкти, на які спрямоване посягання, є елементами археологічної спадщини. У зв'язку з цим виникають обґрунтовані сумніви щодо достовірності пояснення обвинувачених про пошук вторинної сировини (металобрухту), що, очевидно, використовувалося як форма приховування справжніх намірів. Проте в незалежності від суб'єктивної версії подій, кінцевим орієнтиром кримінально протиправної поведінки у наведеному випадку була мета отримання матеріальної вигоди, а не сам процес виявлення об'єктів археологічної спадщини як таких.

Правильне встановлення мотивів і мети має істотне значення для повного розкриття суб'єктивної сторони, однак для незаконного проведення пошукових

робіт на об'єкті археологічної спадщини вони не є обов'язковими ознаками складу і, як правило, впливають на оцінку ступеня суспільної небезпеки та індивідуалізацію покарання. Водночас мотив при вчиненні зазначеного діяння може бути не лише корисливим (орієнтація на подальше заволодіння і збут предметів), а й хуліганським – демонстративна неповага до суспільства та його цінностей, правил шанобливого ставлення до культурної спадщини, прагнення самоутвердження через порушення встановленого порядку тощо. У доктрині звертають увагу на зв'язок пошкоджень/руйнувань об'єктів спадщини з феноменом вандалізму. Так, О.М. Бандурка пропонує типологію імпульсивних актів вандалізму за психічними станами правопорушників: вчинені у стані глибокого алкогольного сп'яніння; афективні, тобто вчинені під впливом сильного душевного хвилювання; зумовлені хворим станом психіки, що не виключає осудності; так звані «парадоксальні», зовсім нераціональні» [6, с. 128]. На думку К.В. Гулякова, перебування винного у подібних станах характерне для вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 298 КК України за наявності хуліганських мотивів [28, с. 164]. Для ч. 1 ст. 298 КК України це має практичне значення: такі стани не усувають умисел як форму вини, але можуть пояснювати мотивацію, впливати на кваліфікацію супутніх діянь (за наявності) та на призначення покарання.

Таким робом, щоб уникнути підміни понять, в аналізі суб'єктивної сторони за ч. 1 ст. 298 КК України слід:

1) розмежовувати корисливий мотив (загальна спрямованість на матеріальну вигоду) і кримінально-правову мету (чітко окреслений результат, прямо названий у законі);

2) виходити з того, що для ч. 1 ст. 298 КК України достатньо доведення умислу на незаконне втручання в охоронюваний археологічний об'єкт;

3) використовувати на рівні доказування дані про підготовчі дії, обладнання, комунікації щодо збуту та характер вилучених предметів лише як індикатори мотивації, не підміняючи ними відсутню у ч. 1 ст. 298 КК України «корисливу мету». Це забезпечує коректне застосування кримінально-правової

норми, відповідає принципу індивідуалізації відповідальності й не розмиває межі факультативних ознак суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

Висновки до другого розділу

1. Встановлено, що кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини має будуватися не навколо абстрактного факту втручання в культурну сферу, а навколо порушення спеціального дозвоільно-охоронного режиму археологічних робіт. Саме такий підхід забезпечує належне відмежування ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів кримінальних правопорушень, а також дозволяє коректно визначити межі кримінально-правової охорони археологічної спадщини.

2. Обґрунтовано, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, є суспільні відносини щодо забезпечення встановленого правового режиму проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини, тоді як додатковим обов'язковим об'єктом виступають майнові відносини щодо відповідних об'єктів, їх частин та предметів, що з них походять. Така двооб'єктна модель найбільш повно відображає реальну суспільну небезпеку аналізованого посягання.

3. Встановлено, що об'єктивна сторона діяння, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, має формальний характер і виражається виключно у формі активної поведінки – незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини. Для визнання кримінального правопорушення закінченим достатньо встановлення самого факту незаконного втручання, без обов'язкового доведення настання матеріальних наслідків у вигляді знищення чи

пошкодження об'єкта. Водночас незаконність охоплює не лише відсутність дозволу, а й нереєстрацію належно виданого дозволу, вплив строку його дії, вихід за межі дозволених умов, виконання робіт неуповноваженими особами та невиконання обов'язку передачі знайдених предметів і польової документації у встановленому порядку.

4. Встановлено, що суб'єктом незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини є загальний суб'єкт – фізична осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Водночас обґрунтовано, що чинна законодавча модель не повною мірою враховує підвищену суспільну небезпеку випадків, коли відповідні дії вчиняються службовою особою з використанням службового становища, а також в інтересах юридичної особи. У зв'язку з цим запропоновано посилити кримінально-правову оцінку такого варіанта посягання у межах ст. 298 КК України та розглянути доцільність поширення на відповідні випадки механізму заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

5. Обґрунтовано, що суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, характеризується умисною формою вини, причому типовою є саме форма прямого умислу. Особа усвідомлює протиправний характер втручання в об'єкт археологічної спадщини, передбачає порушення встановленого режиму його охорони та бажає вчинити відповідні дії. Мотив і мета у межах базового складу не є обов'язковими ознаками, однак корисливий мотив у цій категорії справ є найбільш поширеним і має враховуватися при індивідуалізації кримінальної відповідальності. Водночас мета пошуку і заволодіння археологічними предметами набуває самостійного значення лише у кваліфікованих складах, передбачених наступними частинами ст. 298 КК України.

6. Встановлено, що в умовах воєнного стану правозастосування ст. 298 КК України істотно ускладнюється через обмежений доступ до об'єктів археологічної спадщини, втрату або недоступність первинної документації, складність фіксації події кримінального правопорушення та необхідність

відмежування посягань на археологічну спадщину від діянь, що одночасно можуть утворювати склад воєнного кримінального правопорушення. У зв'язку з цим запропоновано розглядати застосування ч. 1 ст. 298 КК України у тісному зв'язку з міжвідомчою взаємодією органів досудового розслідування, органів охорони культурної спадщини, експертних установ і міжнародних механізмів документування шкоди, що є необхідною передумовою належної кваліфікації таких діянь у сучасних умовах.

РОЗДІЛ 3. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПРОФІЛАКТИКА ПОСЯГАНЬ НА ОБ'ЄКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

3.1. Зарубіжний досвід відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини

Вивчення зарубіжного досвіду правового захисту культурної (зокрема археологічної) спадщини створює основу для виокремлення ефективних рішень, придатних до імплементації у вітчизняному законодавстві. У центрі уваги цього підpunkту дисертації – досвід Австрії, Іспанії, Італії, Польщі та Франції щодо встановлення відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини. Наш вибір обумовлений єдністю засадничих принципів (верховенство права, пріоритет публічного інтересу у збереженні спадщини, кодифікованість галузевого регулювання) та близькістю застосовуваних державами континентального права, до яких належить і Україна, інструментів: дозвільних режимів проведення археологічних робіт, спеціальних правил щодо випадкових знахідок, суворого контролю транскордонного переміщення археологічних предметів, адміністративно-деліктних превентивних механізмів і кримінально-правових заборон, спрямованих на протидію нищенню, розграбуванню та іншим незаконним втручанням в археологічний культурний шар. Вважаємо, що фокус на провідних європейських країнах континентального права дає змогу виявити спільні закономірності та відмінності всередині спорідненої правової матриці, що підвищує релевантність висновків для українського правопорядку й полегшує трансфер кращих практик у вітчизняне законодавство.

Франція. Профільний Кодекс спадщини (Code du patrimoine) від 20.02.2004 р. [149], консолідує норми французького національного права про спадщину та низку культурних послуг; під «спадщиною» у ньому розуміється сукупність рухомого й нерухомого майна публічного або приватного сектору, що становить історичний, художній, археологічний, естетичний, науковий чи технічний інтерес. У площині археології Кодекс вибудовує чітку дозвільну модель доступу до польових робіт: ніхто не може здійснювати на власній чи чужій земельній ділянці розвідки або розкопки з метою пошуку пам'яток або

предметів, що можуть становити інтерес для передісторії, історії, мистецтва чи археології, без попереднього отримання адміністративного дозволу (Code du patrimoine, ст. L.531-1). Заява на дозвіл, яка подається до компетентного органу, має містити точні координати ділянки, загальну мету й орієнтовну тривалість робіт; після консультації з науково-консультативним органом адміністрація, за наявності підстав, видає дозвіл і встановлює обов'язкові приписи щодо способу виконання досліджень (ст. L.531-1).

Режим доступу до «чужого ґрунту» додатково передбачає приватноправні гарантії: коли розкопки мають відбуватися на земельній ділянці, що не належить заявникові, до клопотання обов'язково додається письмова згода власника та, за потреби, інших правоволодільців; водночас такі домовленості не можуть обмежувати права держави, що впливають із цієї секції, і не протиставляються їй у разі подальших спорів (ст. L.531-2). Отримавши авторизацію, дослідник зобов'язаний здійснювати роботи особисто та несе за них повну відповідальність; виконання має відбуватися відповідно до приписів дозволу під наглядом представника адміністрації, причому будь-які нерухомі чи рухомі знахідки підлягають збереженню та негайному декларуванню цьому представникові (ст. L.531-3). Така конструкція поєднує дозвіл, адміністративний нагляд і процесуально значущу «ланку повідомлення», яка забезпечує фіксацію інформаційного (археологічного) контексту.

Кодекс передбачає й механізм припинення робіт у разі порушень або виявлення знахідок виняткової важливості. Компетентний орган може, за обов'язковою згодою науково-консультативного органу, відкликати раніше наданий дозвіл, якщо не дотримано приписів щодо виконання досліджень чи збереження відкриттів, або якщо з огляду на значущість знахідок держава вирішить надалі проводити розкопки власними силами чи набути земельну ділянку (ст. L.531-6). Від моменту повідомлення про намір відкликати авторизацію роботи зупиняються; упродовж шести місяців від такого повідомлення ділянка тимчасово вважається класифікованою серед історичних пам'яток, і до неї застосовуються всі правові наслідки режиму класифікації (ст.

L.531-6). Розподіл витрат і ризиків після припинення також врегульований: за відкликання з підстав недодержання приписів дослідник не має права на відшкодування за усунення чи понесені витрати (за винятком відшкодування вартості робіт/установок, придатних для продовження розкопок державою – ст. L.531-7), натомість коли держава перебирає роботи з огляду на їхню важливість, дослідник має право на повне відшкодування понесених витрат і може отримати спеціальну компенсацію за усунення від робіт; її розмір визначає адміністрація за поданням науково-консультативного органу (ст. L.531-8).

Санкційний блок кодифіковано в Главі 4 *Code du patrimoine* [149]: проведення розвідок чи розкопок без належної авторизації, з порушенням приписів дозволу або попри його відкликання карається штрафом до 7 500 євро (ст. L.544-1). Окремою нормою передбачено відповідальність уповноваженого дослідника, який, отримавши дозвіл, не здійснює роботи особисто або порушує обов'язок негайного декларування та збереження знахідок (штраф до 7 500 євро – ст. L.544-2). Порушення обов'язку декларації «випадкових відкриттів» (*découvertes fortuites*), закріпленого в археологічних розділах Кодексу, або подання завідомо неправдивого повідомлення тягне штраф до 3 750 євро (ст. L.544-3). Особливої ваги набуває норма, що криміналізує обіг предметів, здобутих унаслідок незаконних розкопок чи прихованих у супереч обов'язку декларування: відчуження або придбання таких речей карається позбавленням волі до двох років і штрафом в розмірі 4 500 євро, який може бути підвищений до подвійної ціни продажу; суд також може постановити публікацію вироку (ст. L.544-4). Аналогічні підходи поширено на сферу підводної культурної спадщини: за незаконні пошуки, відбір чи переміщення морських культурних благ передбачено штраф в розмірі до 7 500 євро (ст. L.544-6), а за їх відчуження або придбання – до двох років ув'язнення й 4 500 євро штрафу з можливістю подвоєння до ціни продажу (ст. L.544-7).

Результативність правозастосування підкріплюється належними процесуальними механізмами: широке коло посадових осіб – від офіцерів і

агентів судової поліції, митників і спеціально уповноважених службовців Міністерства культури до морських адміністрацій – уповноважені виявляти й фіксувати правопорушення; складені ними протоколи мають доказову силу до спростування й без зволікань надсилаються прокуророві Республіки (ст.ст. L.544-8, L.544-9). Для правопорушень у територіальному морі та прилеглий зоні визначено гнучкі правила підсудності, що допускають їх оперативний розгляд (ст. L.544-10).

Ключовим превентивним контуром є обмеження на проведення «копу». Жодна особа не може використовувати спеціалізоване обладнання з метою пошуку пам'яток чи предметів, що становлять інтерес для історії або археології, без попереднього адміністративного дозволу, виданого з урахуванням кваліфікації заявника та характеру й методів пошуку (ст. L.542-1). Будь-яка реклама чи інструкція до таких пристроїв зобов'язані містити нагадування про цю заборону, про кримінально-правові санкції та мотиви регулювання (ст. L.542-2); умови застосування зазначених положень деталізуються декретом у Держраді (ст. L.542-3). Таким робом, французька модель не лише карає «чорні» розкопки, а й «перекриває кисень» їх інфраструктурній складовій через контроль техніки, інформаційні обов'язки виробників і продавців, жорстку процедуру авторизації та непохитні вимоги до збереження й декларування знахідок.

Узагальнюючи, система, закріплена у блоці ст.ст. L.531-1 – L.531-3 і L.531-6 – L.531-8, формує нормативний коридор законних археологічних робіт, поєднуючи дозвіл, адміністративний нагляд і обов'язки щодо збереження та повідомлення; блок ст.ст. L.544-1 – L.544-7 забезпечує невідворотність відповідальності як за самі незаконні роботи, так і за тіньовий обіг предметів, а блок ст.ст. L.542-1 – L.542-3 створює превентивну рамку контролю за металошукачами (детектори металів) і суміжним обладнанням. Для порівняльно-правового аналізу це дає цілісний приклад того, як за допомогою дозвільних, санкційних і превентивних інструментів можна зменшити рентабельність «чорної» археології, посилити простежуваність провенансу та

підвищити якість доказової бази у справах про посягання на культурну (зокрема археологічну) спадщину.

Італія. Аналіз італійської моделі відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини доцільно почати з акцентування уваги на тому, що Кодекс про культурну спадщину та ландшафти (Codice dei beni culturali e del paesaggio, Codice Urbani) від 22.01.2004 р. [150] виходить із імперативу ст. 9 Конституції Італії (Costituzione Italiana), згідно якої Республіка сприяє розвитку культури та науково-технічних досліджень. Оберігає ландшафт, а також історичну і мистецьку спадщину Нації [60, с. 7]. Захист та цінування культурної спадщини сприяють збереженню пам'яті національної спільноти та її території, а також сприяють розвитку культури. Держава, регіони, метрополії, провінції та муніципалітети забезпечують і підтримують збереження культурної спадщини та сприяють її публічному використанню та цінуванню (ст. 1 Codice Urbani). Таким робом, охорона не зводиться до «державної монополії», а розподіляється між публічними та приватними суб'єктами, що в подальшому впливає і на режим відповідальності за посягання на археологічні об'єкти.

Понятійне поле Кодексу чітко охоплює археологічну складову: до культурних цінностей віднесено як державні, регіональні та інші публічні рухомі/нерухомі речі з історичним, художнім, археологічним або етноантропологічним інтересом, так і приватні речі, визнані такими за спеціальною процедурою (у т.ч. колекції, архіви, бібліотечні зібрання; об'єкти доісторії й ранніх цивілізацій; речі нумізматики тощо) (ст. 10). Ця широка дефініція унеможливорює «виведення» археологічних знахідок за межі правового режиму лише на тій підставі, що їх походження приватне або вони виявлені поза державними проектами.

Охоронна модель побудована на двох жорстких вузлах. Перший – «авторизаційний»: будь-які археологічні розвідки, розкопки чи інші роботи, спрямовані на виявлення предметів, віднесених до культурної спадщини, виконуються виключно за попередньої концесії/дозволу компетентної адміністрації з дотриманням індивідуальних приписів (адресність місця, мета,

строк, методика) та під її наглядом. Навіть власник земельної ділянки не вправі здійснювати такі роботи без попереднього рішення адміністрації. Другий – «деклараційний»: у разі випадкового виявлення предметів, що підпадають під ст. 10 Codice Urbani [150], у віднайдача виникає обов'язок протягом 24 годин повідомити начальника поліції або мера, або орган публічної безпеки та забезпечити тимчасове збереження предмета у місці виявлення; витрати на збереження відшкодовує міністерство, а карбін'єри з охорони культурної спадщини отримують належне інформування (ст. 90). Невиконання цих приписів трансформує «випадковість» у протиправність.

Санкційний компонент чітко відрізняє «допуск до ґрунту» від «права копати». Самовільне проведення археологічних пошуків або невиконання приписів дозволу тягне сукупне (комбіноване) покарання: арешт до одного року та штраф (між 310 та 3 099 євро). Аналогічні наслідки настають і за недекларування «*fortuita scoperta*» (випадкової знахідки) або невжиття заходів до її тимчасового збереження (ст. 175). Вказані приписи виконують превентивну функцію: вони «перехоплюють» діяння ще на стадії організації робіт, не очікуючи факту пошкодження стратиграфії чи втрати інформаційного (археологічного) контексту.

Особливістю італійської моделі є можливість притягнення до відповідальності за невиконання індивідуальних приписів адміністрації. Загальна норма Кримінального кодексу Італії (Codice Penale) – ст. 650 – виконує субсидіарну (резервну) роль: ігнорування належним чином оголошеного припису щодо зупинення робіт, збереження слідів або явки для процесуальних дій карається арештом до трьох місяців або штрафом у розмірі до 206 євро, якщо вчинене не становить більш тяжкого кримінального правопорушення [151]. Це створює «короткий запобіжник» між адміністративним наглядом і кримінальною юстицією: адресне розпорядження начальника поліції чи органу публічного порядку отримує власний, швидкий інструмент примусу, не підмінюючи собою профільних положень Codice Urbani.

Отже, прозора послідовність «дозвіл → інституційний нагляд → обов'язок невідкладного повідомлення про знахідку» та градуйована система санкцій (із «страхувальним» резервом загальної поліцейської норми на випадок непокори індивідуальному припису) забезпечують італійській системі по захисту культурної (зокрема археологічної) спадщини превентивну дієвість. Інакше кажучи, ще до того, як лопата фізично зруйнує археологічний контекст, право вже створює кілька точок зупинки: по-перше, забороняє будь-які розвідки й розкопки без попередньої концесії (із визначеними місцем, строками та умовами робіт); по-друге, підпорядковує допущені роботи нагляду начальнику поліції, меру та органам публічної безпеки із процесуальними приписами збереження та фіксації; по-третє, покладає на кожного обов'язок негайно (де-факто – протягом 24 годин) заявляти випадкові знахідки й тимчасово їх зберігати до прибуття компетентного органу. Порушення будь-якої з цих ланок тягне адресну відповідальність – від санкцій за роботи без дозволу чи незаявлену знахідку до окремої відповідальності за невиконання індивідуального розпорядження влади, – що знижує привабливість і ймовірність правопорушення ще на докримінальній стадії.

Австрія. Що стосується Австрії, то в ній також запроваджено дієвий, внутрішньо узгоджений механізм охорони об'єктів археологічної спадщини, що поєднує превентивні приписи, дозвільні процедури та багаторівневу відповідальність. Його вихідна ідея – визнання збереження пам'яток справою публічного інтересу: саме цей інтерес слугує правовим «фільтром» для будь-яких робіт із спадщиною й обумовлює режим дозволів, нагляду і санкцій. Профільним актом в аналізованій сфері є Федеральний закон про охорону пам'яток (Denkmalschutzgesetz, DMSG) від 05.10.1923 р. № 533 [147], який встановлює дозвільний порядок для будь-яких «археологічних досліджень» (nachforschungen) та спеціально охоплює використання металошукачів як одну з форм таких досліджень.

Ключ до запобігання незаконним розкопкам – положення Розділу 2а DMSG («Заходи для захисту археологічної спадщини»). По-перше, про кожен

інцидент випадкової археологічної знахідки має бути негайно повідомлено Федеральне відомство у справах охорони пам'яток (Bundesdenkmalamt, BDA) або визначених «заступних» адресатів; обов'язок сповіщення лежить на тому, хто знайшов, а для робіт із залученням помічників – на керівникові чи замовникові робіт; роботодавці зобов'язані інструктувати персонал повідомляти про знахідки без зволікання (ст. 8). По-друге, після повідомлення місце знахідки і самі предмети підлягають режиму охорони: заборонено змінювати контекст протягом п'яти робочих днів з моменту отримання BDA повідомлення (за заявою BDA – ще до восьми тижнів), а знайдені предмети повинні бути надані на запит BDA на строк до двох років для наукової оцінки та документування (ст. 9). По-третє, будь-які «польові» археологічні пошуки – від власне земляних робіт до застосування металошукачів, систематичних вимірювань чи інших методів проспекції – заборонені без дозволу BDA; на територіях із підохоронними археологічними пам'ятками використання металошукачів без окремого дозволу заборонене взагалі. Дозвіл надається лише за наявності належного наукового обґрунтування, коли роботи очолює фахівець із релевантною вищою освітою і коли забезпечено науковий стандарт проведення дослідження та документування, включно з визначенням місця постійного зберігання майбутніх знахідок (ст. 10). Відповідальність за порушення наведених правил має кілька «рівнів» і виразно націлена саме на припинення незаконних розкопок і пов'язаних із ними ланцюгів збуту.

Найсуворіше карається знищення або пошкодження пам'яток, що перебувають під охороною: за таке правопорушення, якщо воно не тягне тяжкої кримінальної відповідальності за іншими законами, передбачено судовий штраф до 360 денних ставок. Безпосередньо в площині археології адміністративно-деліктний «каркас» виглядає наступним чином: штраф до 25 400 євро за навмисні незаконні археологічні пошуки без дозволу (включно з несанкціонованим використанням металошукачів у підохоронних місцях); штраф до 5 000 євро за неповідомлення або неправильне повідомлення про випадкову знахідку, за зміну стану місця знахідки чи самих предметів у супереч

режиму збереження, за невиконання обов'язку надати предмети для наукової оцінки та документування, а також за перешкоджання оглядам і науковому контролю BDA (ст. 37).

Окремі наслідки посилюють превентивний ефект. По-перше, предмети, здобуті внаслідок незаконних пошуків, можуть бути оголошені конфіскованими (verfallen) разом із речами, незаконно відчуженими зі складу охоронюваної колекції. По-друге, якщо порушник не відновив пам'ятку або не повернув незаконно вивезений предмет, орган накладає додатковий «штраф-еквівалент» (wertersatzstrafe) – у розмірі вартості відновлення/створення рівноцінного предмета або (якщо це більше) одержаної вигоди; таку суму можуть солідарно покласти і на співучасників (ст. 37). По-третє, діє розгалужений набір запобіжних заходів: від припису негайно зупинити роботи, заборони доступу до ділянки, вимоги інвентаризації й фіксації місця зберігання предметів – до обов'язку повернути незаконно вивезені предмети (культурні цінності); всі витрати на повернення та юридичне супроводження можуть бути покладені на порушника (ст.ст. 31, 36). Додається і «митний бар'єр»: органи митниці мають право вилучати предмети за підозри у незаконному вивезенні або якщо вони підлягають конфіскації; вилучення знімається лише за наявності чинного дозволу/підтвердження або висновку про відсутність публічного інтересу щодо їх збереження в країні (ст. 35). Нарешті, у специфічних випадках «безхазяйні» предмети, що, вірогідно, є об'єктами правопорушення за DMSG, автоматично переходять у власність Федерації з наступною передачею в музейне зберігання на 30 років (ст. 34).

Процесуальні особливості австрійського законодавства також спрямовані проти «чорної» археології: відлік строку давності за адміністративними деліктами (у т.ч. за незаконні пошуки, неповідомлення про знахідку тощо) починається не від моменту вчинення, а від часу, коли BDA дізналося про порушення та встановлено особу порушника; водночас абсолютна межа – п'ять років після завершення діяння (ст. 37). Це зменшує стимули «перечекати» переслідування в тіньових ланцюгах.

Таким робом, австрійська модель відповідальності за незаконні розкопки поєднує обов'язковий дозвіл на будь-які археологічні пошуки, обов'язок негайного повідомлення про випадкові знахідки та охоронний режим місця знахідки з відчутними штрафами, конфіскацією предметів правопорушення і грошовим «еквівалентом відновлення». У зв'язці з превентивними приписами про зупинку робіт і митним контролем вона перекриває канали як «польового» видобутку, так і подальшого обігу незаконно здобутих артефактів – саме завдяки встановленню чіткої процедури та пріоритету публічного інтересу над приватним.

Польща. Переходячи до польського підходу відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини, передусім варто підкреслити, що він вибудований як послідовна «сходинка» від обов'язку законного проведення археологічних робіт і належного поведіння з випадковими знахідками – до кримінальних заборон, що реагують на найнебезпечніші посягання: нищення, незаконний обіг і несанкціоновані пошуки археологічних предметів. Базовим нормативно-правовим актом у сфері охорони археологічної спадщини Республіки Польща є Закон про охорону пам'яток і опіку над пам'ятками (*Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*) від 23.07.2003 р. [169]. Акт визначає категорію «пам'ятка» (включно з археологічними об'єктами та рухомими археологічними предметами), встановлює дозвільні режими на археологічні дослідження й виконання робіт, регламентує обов'язки негайного повідомлення про знахідки, передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за посягання на археологічні об'єкти (нищення, незаконний обіг, несанкціоновані пошуки), а також містить компенсаційні механізми та інституційні інструменти фінансування охорони спадщини польського народу.

Проведений аналіз свідчить, що найвища межа репресій стосується безпосереднього нищення або пошкодження пам'ятки. За умисне знищення чи ушкодження встановлена міра покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 6 місяців до 8 років, а за необережну форму – штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років (ст. 108). Суд не обмежується лише

основним покаранням: у разі знищення пам'ятки обов'язковою є призначення компенсаційної виплати на користь Національного фонду охорони пам'яток (Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków, NFOZ) – у розмірі вартості знищеної пам'ятки; при пошкодженні – обов'язок відновлення попереднього стану або компенсаційна виплата у розмірі завданої шкоди (ст. 108). Ці фінансові інструменти виконують компенсаційну й превентивну функцію, а сам Фонд прямо підживлюється як такими виплатами, так і адміністративними штрафами.

Другий блок криміналізації охоплює незаконний обіг і транскордонне переміщення цінностей, що, як правило, становлять провідний канал втрат пам'яток (рухомих археологічних предметів). Незаконний вивіз пам'яток за кордон або неповернення в межах чинного дозволу карається позбавленням волі від 3 місяців до 5 років; за необережності – штрафом, обмеженням волі або позбавленням волі на строк до 2 років (ст. 109). Додатково суд може конфіскувати пам'ятку і призначити винній особі значну компенсаційну виплату на суспільно корисну ціль, пов'язану з охороною пам'яток. «Імпортний елемент» закриває ст. 108а, яка імплементує вимоги Регламенту (ЄС) 2019/880 «Про переміщення та ввезення культурних цінностей» [162]: ввезення культурних цінностей, вивезених із держав – не членів ЄС у порушення їхніх законів, є кримінальним правопорушенням, за який передбачені штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років; можлива і конфіскація. У прикладному вимірі це безпосередньо стосується України: у зоні підвищеного ризику перебувають рухомі археологічні предмети без підтвердженого походження, здобуті внаслідок несанкціонованих розкопок або вивезені з порушенням українського законодавства. З огляду на роль Польщі як держави-члена ЄС та транзитного коридору, саме до таких артефактів у першу чергу адресуються механізми ст. 108а у поєднанні з вимогами Регламенту (ЄС) 2019/880: належна перевірка правомірності походження (due diligence), документальне підтвердження законності вивезення з країни походження та можливість конфіскації. Застосування цих інструментів покликане переривати

канали тіньового обігу археологічних цінностей, мінімізуючи ризики «легалізації» артефактів українського походження на внутрішньому ринку ЄС.

Окремий масив кримінально-правових заборон вибудовано довкола несанкціонованих пошуків рухомих пам'яток (зокрема археологічних предметів) із використанням електронних чи технічних пристроїв. Нормативну рамку задає ст. 36с NFOZ, яка прямо забороняє такі пошуки в особливо чутливих місцях: на об'єктах, внесених до реєстру пам'яток (у т.ч. разом з їх оточенням і в радіусі менше ніж 10 метрів), на пам'ятках історії, у культурних парках, на об'єктах всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та в їх буферних зонах, на місцях, що мають Знак європейської спадщини, а також на кладовищах, місцях страти, Меморіалах Голокосту та їх охоронних зонах, і там, де подано заяву на отримання дозволу за ст. 36 NFOZ або вже видано відповідний дозвіл. Додатково ст. 36с покладає обов'язок негайно припинити пошуки у разі виявлення людських останків чи небезпечних предметів/речовин і повідомити поліцію. Порухення цих матеріальних заборон криміналізовано ст. 109d: пошук у зонах, визначених ст. 36с, тягне штраф, покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років; такий самий діапазон санкцій встановлено для пошуків на польських морських акваторіях без дозволу або всупереч його умовам (ст. 109d). Окремо карається невиконання процедурного обов'язку повідомлення (реєстрації) про намір проводити пошуки: за ст. 109е передбачено штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років. Сукупно ці приписи формують жорсткий «фільтр» до дозвільного режиму й покликані нейтралізувати найбільш розповсюдженні посягання на об'єкти археологічної спадщини.

Польський закон не обмежується власне санкціями за нищення, пошкодження та пошук пам'яток. Він вбудовує обов'язки негайного повідомлення про археологічні знахідки – як під час будівельних чи земляних робіт (ст. 115), так і при випадковому відкритті археологічних предметів (ст. 116). Невиконання цих обов'язків карається штрафом; додатково суд може зобов'язати порушника сплатити суттєву компенсаційну суму на суспільно

корисні заходи з охорони пам'яток. Для цілеспрямованих пошуків закон додатково встановлює кримінально карані обов'язки повідомлення про знайдені об'єкти та місця їх виявлення; ігнорування цих приписів кваліфікується за ст.ст. 116а, 116b NFOZ [169]. Такий «режим повідомлення» критично важливий для збереження археологічного контексту й попередження тіньового обороту археологічних предметів поза державним обліком.

У зоні суміжних складів, значимих для збереження об'єктів археологічної спадщини, перебувають підроблення пам'яток і шахрайські збутові практики: виготовлення або перероблення пам'ятки з метою використання її в торгівлі пам'ятками; збут підробленого як автентичного (ст.ст. 109а, 109b). Дані кримінальні правопорушення караються штрафом, обмеженням волі або позбавленням волі на строк до 2 років. Підроблені документи й вигадані «історії походження» роблять нелегально здобуті артефакти зовні «законними», створюючи їм фіктивний провенанс і даючи змогу приховати реальне джерело походження та маршрут вивезення, відтак польське законодавство вибудовує правові запобіжники, спрямовані на їх блокування та викриття.

Кримінально-правові заборони системно підсилює розгалужений масив адміністративних заборон, що забезпечує раннє втручання у разі порушень дозвільного та охоронного режимів на об'єктах археологічної спадщини. По-перше, за самовільне виконання робіт, що підлягають охороні (зокрема археологічних досліджень або інших втручань у об'єкт), без дозволу чи з відхиленням від його умов передбачено значний адміністративний штраф – від 500 до 500 000 злотих; санкції накладаються як за відсутність дозволу воєводського консерватора пам'яток, так і за порушення умов виданого дозволу, а також за дії, що потребують дозволу міністра у справах культури та охорони національної спадщини (ст. 107d). По-друге, встановлено обов'язок оперативної комунікації з органами охорони пам'яток: неповідомлення про пошкодження, знищення, зникнення чи крадіжку, про загрозу об'єкту, зміну місця зберігання рухомої пам'ятки або зміни її правового статусу тягне адміністративний штраф від 500 до 2 000 злотих (ст. 107a); у тій самій межі

карається і перешкоджання або ускладнення доступу органу охорони до пам'ятки (ст. 107с). Окремо власник чи володілець несе деліктну відповідальність за неналежне забезпечення збереження пам'ятки: за таке правопорушення можливі арешт, обмеження волі або штраф, а додатково суд може призначити виплату до двадцятикратного розміру мінімальної заробітної плати на суспільно корисну ціль, пов'язану з охороною пам'яток (ст. 110) [169]. Сукупно ці інструменти формують превентивний «передкримінальний» рівень реагування, який зменшує ризик ескалації порушень і забезпечує дієвість режиму охорони археологічної спадщини.

Узагальнюючи, польський підхід формує цілісну модель охорони археологічної спадщини, у якій матеріально-правові склади кримінальних правопорушень, зорієнтовані на ключові зони ризику (знищення археологічного контексту, нелегальний обіг і несанкціоновані пошуки), функціонують у зв'язці з розгалуженим дозвоільно-охоронним режимом. Найбільш каральні норми спрямовані на припинення грубих посягань, тоді як обов'язок невідкладного повідомлення та широка система адміністративно-деліктних інструментів забезпечують превенцію й ранню інтервенцію. Реституційно-компенсаційні механізми – компенсаційна виплата та конфіскація – трансформують завдану шкоду в відчутні економічні наслідки, а спрямування цих надходжень до Національного фонду охорони пам'яток формує сталий фінансовий контур відновлення. Підсумовуючи, така нормативна архітектура забезпечує інституційну ефективність кримінально-правових і адміністративно-деліктних механізмів, роблячи їх функціонально вагомими компонентами системи збереження археологічної спадщини Польщі.

Іспанія. Іспанська модель охорони об'єктів археологічної спадщини вибудована як злагоджена система, у межах якої приписи загального закону про історичну спадщину та кримінально-правове регулювання взаємно доповнюють і узгоджують одне одного. Базовим актом є Закон про історичну спадщину Іспанії (*del Patrimonio Histórico Español, PHE*) від 19.07.1985 р. [158], який визначає коло об'єктів охорони (нерухомі та рухомі речі історичної, художньої,

палеонтологічної, археологічної, етнографічної, наукової чи технічної цінності; зокрема – «археологічні зони» та «знахідки») і покладає на державу обов'язок протидіяти незаконному вивезенню та розграбуванню (ст.ст. 1, 2, 5, 6). Ключовим поняттям є «розграбування» як будь-яка дія або бездіяльність, що ставить під загрозу знищення чи втрату цінностей пам'ятки або порушує її соціальну функцію; держава має право невідкладно вимагати від автономної спільноти вжиття термінових заходів, а в разі бездіяльності – вживає їх самостійно (ст. 4 РНЕ).

Закон встановлює ієрархію режимів охорони та планувальні інструменти: оголошення об'єктів культурним надбанням, спеціальні режими для археологічних зон, заборона самовільних робіт і вимога попередніх дозволів на будь-які втручання, зокрема на проведення розвідок, розкопок, земляних робіт чи переміщення ґрунту (ст.ст. 19-23, 40-43 РНЕ). Порядок археологічних робіт передбачає попередній дозвіл, професійні вимоги до керівника робіт, програму дослідження, контроль і звітність; усі знайдені предмети підлягають переданню до визначеного публічного зібрання (ст. 42 РНЕ). Окремо врегульовано інститут «випадкових знахідок». Усі рухомі археологічні знахідки, виявлені під час робіт або випадково, належать до публічної власності; особа, що їх знайшла, зобов'язана невідкладно забезпечити їх збереження, повідомити компетентний орган (у загальному порядку – протягом 30 днів, а у разі випадкового виявлення – негайно) при виявленні знахідки та передати їх йому [158]. Закон також передбачає грошову винагороду відкривачеві знахідки й власникові ділянки у розмірі половини визначеної вартості, що розподіляється між ними порівну (ст. 44 РНЕ).

Міжнародний обіг предметів контролюється через дозвільний порядок експорту: вивезення предметів культурної спадщини потребує попередньої авторизації державної адміністрації; для предметів, оголошених культурним надбанням, встановлено заборону експорту; у певних випадках держава має переважне право їх придбання замість видачі дозволу на вивезення (ст.ст. 5, 31-

33 РНЕ). Порухення цих правил тягне за собою кримінальну відповідальність – незаконний експорт кваліфікується як контрабанда.

Адміністративно-деліктний блок Закону про історичну спадщину Іспанії доповнює кримінальну охорону «ранніми» запобіжниками. Закон окреслює коло адміністративних правопорушень (самовільні чи бездозвільні роботи в археологічних зонах; перешкоджання контролю; невиконання обов'язків зі збереження; недотримання умов дозволів; порушення режимів доступу, інвентаризації та користування; незаконні археологічні роботи; порушення правил експорту тощо) і передбачає двокомпонентну систему відповідальності. По-перше, у випадках, коли завдану шкоду можна оцінити, накладається штраф у розмірі від одноразової до чотириразової вартості спричинених збитків. По-друге, за правопорушення, що не піддаються прямій вартісній оцінці, застосовуються фіксовані межі штрафів: до 60 101,21 євро – за менш значні порушення; до 150 253,03 євро – за порушення середньої тяжкості; до 601 012,10 євро – за найтяжчі діяння, зокрема незаконний експорт чи невиконання умов повернення після тимчасового вивезення. Додатково врегульовано строки давності притягнення та процедури розгляду справ із дотриманням гарантій належного процесу (ст.ст. 76-79 РНЕ).

Кримінально-правове «ядро» охорони історичної спадщини зосереджене в Параграфі II «Про злочини проти історичної спадщини» Розділу XVI Кримінального кодексу Іспанії (del Código Penal) від 23.11.1995 р. [159]. Умисне знесення або спричинення серйозних пошкоджень будівлям, що перебувають під особливою охороною за їхньою історичною, художньою, культурною чи монументальною цінністю, тягне покарання у виді позбавлення волі на строк від шести місяців до трьох років, штрафу в межах дванадцяти-двадцяти чотирьох «місяців штрафу» та, у будь-якому разі, заборони займатися певною професійною діяльністю на строк від одного до п'яти років; суд може мотивованою ухвалою покласти на порушника обов'язок відновлення або реставрації об'єкта (ст. 321 КК). Окремо визначено відповідальність службових осіб, які, усвідомлюючи неправомірність, схвалюють або голосують за проекти

знесення чи зміни охоронюваних будівель: позбавлення волі на строк від шести місяців до двох років або штраф дванадцять-двадцять чотири «місяці штрафу», на додачу до відповідальності за зловживання владою за ст. 404 КК (ст. 322 КК). Археологічний вимір безпосередньо охоплює ст. 323 КК: пошкодження майна історичної, художньої, наукової, культурної чи пам'яткової цінності, а також археологічних пам'яток – суходільних і підводних – карається позбавленням волі від шести місяців до трьох років або штрафом у межах дванадцяти-двадцяти чотирьох «місяців штрафу»; у таких самих межах карається і розграбування. Якщо завдано особливо тяжкої шкоди або посягання стосується майна «особливої цінності», можливе призначення суворішого покарання; додатково суд може покласти обов'язок вжити заходів для відновлення пошкодженого (ст. 323 КК). Для випадків грубої необережності встановлено самостійний склад: завдання шкоди на суму понад 400 євро архівові, реєстру, музею, бібліотеці, навчальному чи науковому закладові або майну історико-культурної чи археологічної цінності тягне штраф у межах трьох-вісімнадцяти «місяців штрафу» з урахуванням значущості шкоди (ст. 324 КК) [159]. Звертає на себе увагу техніка визначення штрафу в КК: «місяці штрафу» – це кількість місячних часток, а розмір однієї частки встановлює суд з огляду на майновий стан особи; отже, фінансова вага покарання є гнучкою та може забезпечувати реальну превенцію. Додаткові наслідки – обов'язок відновлення або реставрації – дають змогу перетворювати шкоду археологічному контекстові на конкретні відновлювальні дії (ст.ст. 321, 323 КК).

У підсумку РНЕ формує матеріально-правову та процедурну основу: визначає «розграбування», запроваджує дозволи на археологічні розвідки/розкопки, обов'язок негайного повідомлення про випадкові знахідки та передачу предметів у публічне зберігання, суворий контроль експорту та механізми переважного придбання, а також розгалужену систему адміністративних санкцій. КК Іспанії надає репресивну рамку для випадків нищення, пошкодження та розграбування археологічних об'єктів, включно з

відповідальністю посадових осіб, зокрема за грубу необережність. Поєднання цих інструментів забезпечує повний цикл охорони: від превенції до кримінально-правового реагування на найбільш суспільно небезпечні посягання.

Для підвищення наочності порівняльно-правового аналізу доцільно узагальнити ключові елементи правового регулювання та відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини у досліджуваних державах у формі порівняльної таблиці 3.1. Це дасть змогу в компактному вигляді простежити спільні риси й відмінності дозвільних, превентивних та санкційних механізмів, а також виокремити положення, релевантні для вдосконалення правової охорони археологічної спадщини в Україні.

Таблиця 3.1.

Порівняльна характеристика підходів до відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини у Франції, Італії, Австрії, Польщі та Іспанії*

Критерій порівняння	Франція	Італія	Австрія	Польща	Іспанія
Базовий нормативний акт	Code du patrimoine	Codice dei beni culturali e del paesaggio; Codice Penale	Denkmalschutzgesetz	Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	Ley del Patrimonio Histórico Español; Código Penal
Дозвільний режим археологічних робіт	Археологічні розвідки та розкопки допускаються лише за попереднім адміністративним дозволом із визначенням місця, мети, строку та умов робіт; діє адміністративний нагляд	Будь-які археологічні пошуки, розвідки й розкопки здійснюються лише за попередньою концесією / дозволом компетентного органу та під його наглядом	Будь-які археологічні дослідження потребують дозволу Федерального відомства у справах охорони пам'яток	Археологічні дослідження та інші втручання в охоронювані об'єкти потребують дозволу; окремо врегульовано повідомлення про намір проводити пошуки	Археологічні розвідки, розкопки, земляні роботи й переміщення ґрунту потребують попереднього дозволу; передбачено програму дослідження, контроль і звітність
Обов'язок повідомлення про випадкові знахідки	Передбачено обов'язок декларування випадкових знахідок і їх збереження	Особа, яка виявила знахідку, зобов'язана протягом 24 годин повідомити компетентні органи та забезпечити тимчасове збереження знахідки	Передбачено обов'язок негайного повідомлення про випадкову знахідку; місце знахідки та предмети беруться під спеціальний охоронний режим	Передбачено обов'язки негайного повідомлення про знахідки під час робіт і випадкові археологічні відкриття	Установлено обов'язок негайного або своєчасного повідомлення про випадкові знахідки та передачі їх компетентному органу; знайдені предмети належать до публічної власності
Регулювання	Спеціальний	Спеціальний	Використання	Спеціально	На

металошукачів / технічних засобів пошуку	контроль за використанням металошукачів та інших технічних засобів пошуку; їх застосування для виявлення предметів, що становлять інтерес для історії або археології, допускається лише за попереднім адміністративним дозволом; на рекламу й інструкції до такого обладнання покладаються інформаційні обов'язки	самостійний режим щодо металошукачів окремо не виокремлюється; ключове значення має загальний дозвільний порядок для будь-яких археологічних пошуків, розвідок і розкопок	металошукачів прямо охоплюється режимом археологічних досліджень; на територіях, де розташовані охоронювані археологічні пам'ятки, їх застосування без дозволу Федерального відомства у справах охорони пам'яток заборонене	врегульовано пошуки рухомих пам'яток із використанням електронних і технічних пристроїв; визначено категорії територій, де такі пошуки заборонені або обмежені, а також передбачено обов'язок повідомлення про намір їх проведення	загальнодержавно му рівні спеціальний режим використання металошукачів прямо не виокремлено; контроль здійснюється через загальний дозвільний режим археологічних розвідок, розкопок, земляних робіт і переміщення ґрунту
Характер відповідальності за незаконні пошуки / розкопки	Штраф до 7 500 євро за розвідки чи розкопки без дозволу, з порушенням його умов або попри відкликання дозволу; штраф до 3 750 євро за порушення обов'язку декларування випадкових знахідок або подання неправдивого повідомлення; за відчуження чи придбання предметів, здобутих унаслідок незаконних розкопок або прихованих у супереч декларування, – до 2 років позбавлення волі та штраф 4 500 євро з можливістю збільшення до подвійної ціни продажу	За самовільні археологічні пошуки, розкопки чи інші роботи, спрямовані на виявлення культурних цінностей, а також за недекларування випадкової знахідки у встановлений строк – арешт до 1 року та штраф від 310 до 3 099 євро; за невиконання індивідуального законного припису органу влади – арешт до 3 місяців або штраф до 206 євро	За умисні незаконні археологічні пошуки без дозволу – адміністративний штраф до 25 400 євро; за неповідомлення або неправильне повідомлення про випадкову знахідку, зміну стану місця знахідки, ненадання предметів для наукової оцінки та документування чи інші порушення охоронного режиму – до 5 000 євро; за умисне знищення або пошкодження охоронюваної пам'ятки – судовий штраф до 360 денних ставок	За несанкціоновані пошуки прихованих або покинутих рухомих пам'яток із використанням електронних чи технічних пристроїв, а також за їх проведення без обов'язкового повідомлення – штраф, обмеження волі або позбавлення волі до 2 років; за знищення чи пошкодження пам'ятки – позбавлення волі від 6 місяців до 8 років, а за необережне вчинення – до 2 років; за незаконне вивезення пам'ятки – від 3 місяців до 5 років, а за необережне вчинення – до 2 років; додатково передбачено адміністративні штрафи від 500 до 500 000 злотих за роботи без	За незаконні археологічні роботи передбачено адміністративні штрафи: якщо шкода піддається грошовій оцінці – від однократної до чотирикратної вартості завданих збитків; якщо ні – до 60 101,21 євро за менш значні порушення, до 150 253,03 євро за порушення середньої тяжкості та до 601 012,10 євро за найтяжчі діяння; за пошкодження археологічних пам'яток або акти розграбування – позбавлення волі від 6 місяців до 3 років або штраф від 12 до 24 місяців; за знесення або істотну зміну особливо охоронюваних будівель – позбавлення волі від 6 місяців до 3 років, штраф від 12 до 24 місяців

				дозволу або з порушенням його умов	та спеціальна заборона на професійну діяльність від 1 до 5 років; за грубу необережність, якщо шкода перевищує 400 євро, – штраф від 3 до 18 місяців
Елементи зарубіжного досвіду, доцільні для імплементації в Україні	Спеціальний контроль за використанням металошукачів та інших технічних засобів пошуку; криміналізація відчуження й придбання предметів, здобутих унаслідок незаконних розкопок; покладення інформаційних обов'язків на виробників і продавців пошукового обладнання	Посадження спеціальних санкцій у сфері охорони культурної спадщини із субсидіарним застосуванням загальної норми про невиконання законних приписів органів влади; встановлення стислого строку повідомлення про випадкову знахідку – 24 години	Можливість конфіскації предметів, здобутих унаслідок правопорушення, та застосування грошового еквівалента вартості відновлення; обчислення строку давності з моменту виявлення правопорушення компетентним органом; посилений митний контроль і тимчасове вилучення предметів	Посадження кримінально-правових і адміністративно-деліктних санкцій; спрямування компенсаційних виплат до спеціального фонду охорони пам'яток; посилений контроль за незаконним імпортом і експортом культурних цінностей	Посадження адміністративних санкцій із кримінальною відповідальністю за розграбування; належність археологічних знахідок до публічного домену; можливість покладення судом на винного обов'язку реконструкції, реставрації або вжиття відновлювальних заходів щодо пошкодженого об'єкта

Джерело: складено автором

Для повноти порівняльно-правового аналізу доцільно зазначити, що поза межами континентальної правової традиції в Англії та Уельсі сформовано іншу модель взаємодії держави, наукових інституцій і приватних шукачів археологічних предметів – Схему обліку переносних археологічних знахідок (Portable Antiquities Scheme, PAS) [163]. Її особливість полягає в тому, що акцент зроблено не стільки на заборонно-дозвільному механізмі, скільки на добровільному декларуванні та науковому обліку археологічних знахідок, виявлених приватними особами. Схема адмініструється Британським музеєм (British Museum) та Музеєм Уельсу (Amgueddfa Cymru – Museum Wales) і спрямована передусім на документування знахідок та збереження інформації про їх походження, а не на їх автоматичне вилучення до публічних зібрань. Знахідки, що відповідають законодавчому визначенню скарбу (treasure),

підпадають під дію Закону про скарби 1996 року (Treasure Act 1996) [164] і Кодексу практики до Закону про скарби 1996 року (Treasure Act 1996: Code of Practice) [165], який регламентує порядок їх обов'язкового заявлення, оцінки, набуття музеями та реалізації прав держави; у передбачених законом випадках такі знахідки переходять у власність Корони. На нашу думку, британська модель репрезентує альтернативний – більш кооперативний та обліково-орієнтований – підхід до охорони археологічної спадщини, тоді як досліджені в цьому підпункті країни континентального права демонструють переважно дозвільно-санкційний тип правового регулювання.

Наведені висновки узгоджуються з позицією О.С. Бісюк та А.І. Суббота, які за результатами порівняльного аналізу законодавства України та окремих держав Європейського Союзу вказують на три ключові проблеми чинної редакції ст. 298 КК України: звуження предмета кримінального правопорушення переважно до нерухомого об'єкта археологічної спадщини, відсутність кримінально-правового механізму реагування щодо юридичних осіб та недостатню врегульованість використання металошукачів й іншого пошукового обладнання [7]. Зазначений підхід підтверджує, що вдосконалення національної моделі охорони археологічної спадщини має здійснюватися не лише шляхом посилення санкцій, а й через уточнення понятійного апарату, розширення предмета кримінально-правової охорони та розвиток дозвільно-контрольних інструментів.

Системне узагальнення матеріалу засвідчує наявність в межах континентального права внутрішньо узгодженої, багаторівневої архітектури охорони археологічної спадщини. Її стрижнем є превентивно-репресивний баланс: жорсткі дозвільні процедури та обов'язки негайного повідомлення про «випадкові знахідки» поєднані з адміністративно-деліктними запобіжниками раннього втручання і кримінально-правовими заборонами, зорієнтованими на найнебезпечніші посягання (нищення, розграбування, незаконні пошуки й тіньовий обіг). Ключову роль виконують: персоніфікований нагляд і процесуально значуща «ланка повідомлення» (обов'язкове декларування

знахідок, фіксація інформаційного (археологічного) контексту, збереження археологічних предметів); спеціальні режими доступу до «чужого ґрунту»; суворий контроль транскордонного переміщення з конфіскаційними й реституційними наслідками; можливість професійної відповідальності посадових осіб за неправомірні рішення щодо об'єктів охорони археологічної спадщини. Економічна складова відповідальності вибудовується як пропорційна: штрафи, що враховують майновий стан правопорушника, «еквіваленти відновлення» вартості зруйнованого, компенсаційні виплати на користь публічних фондів охорони, а також конфіскація знарядь вчинення кримінального правопорушення, транспортних засобів, використаних для його вчинення і пов'язаних вигод зменшують рентабельність «чорної» археології. Процесуальні налаштування – продовжені або «зсунуті» строки давності, спеціальна підсудність, широка компетенція митних та культуроохоронних органів – забезпечують невідворотність реагування і перекривають канали як «польового» видобутку, так і подальшого збуту артефактів.

Досвід Австрії, Іспанії, Італії, Польщі та Франції свідчить про ефективність моделі, у якій превентивні, дозвоільні та репресивні інструменти функціонують як єдиний контур охорони археологічної спадщини. З огляду на належність України до держав континентального права доцільним вважаємо імплементацію наступних рішень, що довели свою результативність в аналізованих країнах:

1. Запровадити спеціальний дозвоільний режим використання металошукачів (детекторів) і технічних засобів проспекції в зонах археологічної чутливості (у т.ч. на підводних об'єктах), із веденням електронного реєстру дозволів та їх просторовою прив'язкою. Встановити обов'язкові застереження в інструкціях і рекламі обладнання щодо правових обмежень і відповідальності; покласти на виробників та продавців інформаційні обов'язки. Порушення режиму типізувати як адміністративні делікти з можливістю конфіскації майна (обладнання та предметів правопорушення).

2. Гармонізувати національні приписи з європейськими вимогами щодо експорту/імпорту культурних (зокрема археологічних) цінностей, інституціалізувавши обов'язок «due diligence» для учасників ринку (аукціони, дилери, онлайн-платформи). Передбачити презумпцію конфіскації предметів із непідтвердженим провенансом та розширити повноваження митних органів на тимчасове вилучення й зберігання до остаточного вирішення питання про правомірність походження. Забезпечити взаємообмін даними між митницею, правоохоронними органами та органами охорони культурної спадщини (включно з використанням національних/міжнародних баз предметів розшуку).

3. Нормативно закріпити спрямування істотної частки стягнень до спеціального цільового фонду консервації та реставрації об'єктів археологічної спадщини. Запровадити можливість солідарного стягнення «еквівалента відновлення» з організаторів і співучасників правопорушення; визначити пріоритетне використання коштів фонду на аварійні консерваційні роботи, наукову документацію та репатріацію незаконно вивезених предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини.

Запропонований блок рішень відповідає системній логіці континентальної моделі охорони археологічної спадщини та підвищує спроможність українського правопорядку протидіяти нищенню та розграбуванню об'єктів археологічної спадщини й тіньовому обігу артефактів.

3.2. Профілактика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини

Останні роки засвідчили стійку тенденцію до поширення незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини. Специфіка цих посягань – висока латентність: дії відбуваються у віддалених місцях, здебільшого вночі, із використанням портативних засобів пошуку, а предмети, що походять із об'єктів археологічної спадщини, швидко потрапляють на тіньові ринки.

Унаслідок цього традиційні каральні інструменти мають переважно постделіктний характер: провадження ініціюється після фактичного посягання, коли археологічний контекст уже безповоротно втрачений. Порушення стратиграфії, змішування археологічних культурних нашарувань і вилучення артефактів без фіксації просторових координат та супровідних матеріалів призводять до знищення наукової інформації, яку неможливо реконструювати методами експертизи. Додатково ускладнює кримінально-правову кваліфікацію та доведення розміру шкоди відсутність первинної фото- та 3D-фіксації, ланцюга провенансу й інвентаризаційних ознак; артефакти швидко «відмиваються» через онлайн-майданчики та транскордонні канали збуту. У результаті санкційні заходи, навіть за умов виявлення винних, мають переважно репресивний, а не відновлювальний ефект: реституція окремих предметів не компенсує втрат нанесених археологічній та культурній спадщині українського народу, а епістемна цінність археологічного об'єкта зазнає невідвратної шкоди. Тому акцент цього підпункту – переведення фокусу з постфактум-притягнення до відповідальності на профілактику як системну діяльність, що мінімізує можливості та привабливість незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини ще до його вчинення.

У кримінологічній традиції поняття «профілактика кримінального правопорушення» уживається у двох взаємодоповнювальних вимірах. У широкому розумінні йдеться про весь комплекс публічної політики й правоохоронної діяльності, спрямованих на недопущення конкретних кримінальних правопорушень і формування середовища, несумісного з їх учиненням. У вузькому – про виявлення причин і умов, що сприяють правопорушенням, визначення груп ризику та проведення точкових превентивних втручань, що охоплюють окремих осіб і ситуації підвищеного ризику. Терміни «попередження», «профілактика», «превенція», «запобігання» у цьому контексті доцільно розглядати як функціональні синоніми, оскільки всі вони позначають одну ціль – зниження криміногенної ймовірності за рахунок своєчасного впливу на фактори ризику. З огляду на підвищену латентність

правопорушень у сфері археологічної спадщини, ефективна профілактика має спиратися на ризик-орієнтований підхід і поєднувати правові, організаційні, технологічні та комунікаційні інструменти. Саме така превентивна модель дозволяє не лише підвищити імовірність виявлення та документування посягання, а й, що суттєвіше, зняти мотивацію до його вчинення.

Наростання так званої грабіжницької «чорної» археології у сучасній Україні має багатофакторну природу. По-перше, цьому сприяє інституціональне оформлення антикварного ринку як сегмента ринкової економіки, де попит на «рідкісні артефакти» стимулює нелегальний видобуток. По-друге, фактична можливість безперешкодно купувати та використовувати металопішукачі створила широкий інструментарій для «пошуку/копу монет та скарбів» поза науковими процедурами. По-третє, суспільний інтерес до старожитностей – прагнення окремих соціальних груп «доторкнутися до минулого» – переріс у культурну моду, яку підживлюють популярні медіа та онлайн-спільноти. Додатковими чинниками стали легка доступність спеціальної археологічної літератури (довідників, періодики, каталогів), якісних картографічних ресурсів і цифрових сервісів, що дозволяє «аматорам» самостійно ідентифікувати перспективні ділянки та планувати виїзди. Обстеження національного сегмента інтернету свідчить: у сфері незаконного обігу археологічних предметів діє цілком організована кримінальна інфраструктура – від польових «видобувачів» до посередників і трейдерів, які забезпечують збут знахідок вітчизняним та іноземним колекціонерам.

У цьому контексті показовою є роль великих онлайн-майданчиків, передусім українського ресурсу «Violity», який у дослідницькій літературі описують як одну з наймасштабніших інтернет-платформ, де обертаються археологічні предмети. За спостереженнями С.Е. Гарді екосистема «Violity» включає аукціон, форум і мережі у соціальних медіа з дуже значними аудиторіями, що забезпечує стале поповнення пропозиції та попиту [156]. Саме конвергенція «польових» спільнот, посередників і покупців у межах єдиного цифрового простору мінімізує транзакційні витрати для продавців і ускладнює

традиційний контроль з боку держави: «оффлайн» ланцюг видобутку плавно переходить в «онлайн» канали збуту, а предмети швидко втрачають простежуваність походження. Ключова вразливість такої моделі – відсутність обов'язкових вимог до провенансу та атрибуції під час продажу: взаємодія продавця й покупця, по суті, зводиться до віртуального контакту, який нерідко доповнюється сервісами внутрішньої доставки в Україні та можливістю міжнародного відправлення. У підсумку створюється «коридор» для легкого виведення речей з археологічного контексту і подальшої їх «відмивки» на зовнішніх ринках. Зазначене вказує на те, що профілактика у цій сфері не може обмежуватися суто каральними засобами, а потребує поєднання правових, організаційних і технологічних механізмів контролю за цифровими каналами збуту. Саме така превентивна конфігурація зменшує рентабельність «чорної» археології і руйнує інфраструктурні умови для її масового збуту.

За оцінками Л.Л. Залізняка в країні сформувався потужний «чорний» ринок археологічних знахідок. Технічний прогрес забезпечив новітніх грабіжників могил потужними металошукачами, що дозволяють точно визначити, на якій глибині який метал лежить, аж до окремої монети. Сезон розкопок закінчується, і грабіжники змінюють археологів на поселеннях та могильниках... В результаті на тому ж Півдні кояться справжні страхіття: могильники трощаться гектарами, насипи степових курганів пробиваються колодязями, городища побиті ямами у пошуках скарбів. Знахідки викопуються, як картопля, масовий археологічний матеріал кидається на місці злочину, а вирвані з археологічного контексту, безпаспортні дорогі речі продаються для домашніх музеїв «новим українцям» або вивозяться за кордон. Чорний ринок Європи нині завалений археологічними раритетами з України [77]. Акцентуємо увагу на тому, що ця діяльність не має жодного відношення до науки: «польові роботи» виконуються без дотримання методики, руйнується стратиграфія, втрачається контекст тощо. Попри це, окремі професійні археологи, на жаль, заради матеріальної вигоди інколи залучаються до таких робіт в якості «консультантів», що надає нелегальним розкопкам оманливого «фахового

лиску». Аналіз сайтів і форумів «чорних» копачів демонструє, що ця субкультура прагне легітимізації та публічного виправдання: нелегали позиціонують себе як «рятівники національної спадщини» на тлі нібито «повільної» та «інертної» академічної археології. Окремою проблемою став романтизований культ «кладошукачів», який відновився в останні довоєнні роки та тиражувався в масовій культурі. Відсутність у широкої аудиторії адекватного уявлення про різницю між науковими розкопками і діяльністю «чорних» копачів, незнання того, в чому полягає цінність археологічних об'єктів для народу України, підживлює незаконний попит і пропозицію.

Загалом поширенню незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини в Україні притаманні ті ж особливості, що і для загальносвітового виміру цього феномену. «Чорні» археологи орудують як на вже розвіданих, легальних розкопках, так і поза ними, ініціативно. Так само вітчизняні археологи, стикаючись в своїй професійній діяльності на етапі польових досліджень з проведенням незаконних археологічних робіт, будучи свідками, очевидцями останніх воліють в більшості своїй не повідомляти до правоохоронних органів. Причинами цього є низький рівень довіри до правоохоронних органів, небажання брати участь у подальшому кримінальному провадженні через пов'язані з ним процедурні обтяження, а також побоювання помсти з боку «чорних» археологів. Також варто відмітити й низький рівень правосвідомості окремих професійних археологів. Поруч з цим і самі правоохоронні органи не виявляють надто високої активності у протидії «чорній» археології. По-перше, цей різновид злочинності ніколи не був і зараз не перебуває в числі пріоритетів оперативно-службової діяльності Національної поліції. По-друге, виявлення ознак цих кримінальних правопорушень, їх припинення об'єктивно пов'язане в більшості випадків з проведенням оперативно-розшукових заходів поза межами населених пунктів. Дається в знаки і кількісний, і якісний брак кадрів у віддалених від обласних центрів районних відділах поліції, їх надмірне службове навантаження, відсутність

належних організаційних умов, транспортних засобів тощо. По-третє, виявлення ознак підготовки до незаконного проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини висуває низку специфічних вимог щодо здійснення оперативно-розшукових заходів, розстановки негласного апарату, компетентності останнього з питань археології тощо. Цілком зрозуміло, що і цей компонент поліцейської діяльності наразі не є розвиненим настільки, аби задовольняти вимогам ефективності в аналізованій сфері [71, с. 133].

Узагальнюючи, маємо справу з поєднанням «попиту» (колекціонерський інтерес і романтизація пошуку), «пропозиції» (доступні технології та знання) і слабких інституційних бар'єрів. Саме ця тріада зумовлює високу латентність правопорушень і обмежену результативність суто каральних механізмів: переважно вони спрацьовують уже після завершення посягання. Відтак логічним продовженням викладеного є перехід до профілактичної моделі протидії – системи цільових, ризик-орієнтованих заходів, що зменшують можливості вчинення правопорушень і мотивацію до них ще на докримінальній стадії, забезпечуючи збереження автентичності та наукової цінності археологічної та культурної спадщини.

Профілактика незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини має здійснюватися як цілісна система взаємопов'язаних правових, організаційних, інформаційних і правоохоронних заходів, спрямованих на зниження як мотивації до таких дій, так і практичних можливостей їх учинення.

Базовим елементом профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини є чітка візуальна ідентифікація таких об'єктів та їхніх охоронних зон. За відсутності належного позначення меж, попереджувальних знаків і режимної інформації істотно ускладнюється як загальна превенція, так і подальше доведення прямого умислу на незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних робіт. Саме тому встановлення стандартизованих інформаційних щитів і табличок із

посиланням на норми кримінального та пам'яткоохоронного законодавства, із зазначенням заборонених дій та коротким алгоритмом реагування для відвідувачів формує необхідний режим правової визначеності. Такі інформаційні носії мають відповідати єдиним вимогам щодо змісту, візуального оформлення та просторової прив'язки, що забезпечить їх не лише комунікативну, а й доказову функцію.

Превентивне значення маркування істотно зростає за умови його поєднання з цифровою інфраструктурою обліку та нагляду. Інтеграція позначень на місцевості з реєстровими сторінками об'єктів, QR-кодами, ГІС-відображенням меж охоронних зон та іншими електронними засобами ідентифікації дає змогу не лише оперативно перевіряти правовий статус конкретної території, а й підсилює доказування усвідомлення порушником існування встановлених заборон. У разі виявлення незаконних пошукових робіт фото- і відеофіксація знака поряд із місцем втручання, геоприв'язка події та співвіднесення її з цифрово зафіксованими межами об'єкта набувають істотного значення для підтвердження умисного характеру дій. У такий спосіб маркування виконує не лише інформаційно-попереджувальну, а й охоронно-довказову функцію, зменшуючи латентність відповідних кримінальних правопорушень і підвищуючи результативність превентивного нагляду.

Регулювання обігу та використання металошукачів є одним із ключових напрямів профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, оскільки саме ці пристрої створюють технічну можливість для швидкого виявлення і вилучення предметів з археологічного культурного шару поза науковими процедурами. Їх широке і фактично неконтрольоване застосування істотно знижує бар'єри входу до протиправної діяльності, робить незаконний «пошук» масовішим і підвищує ризик руйнування археологічного контексту. У цьому сенсі металошукачі, георадари та інші спеціальні засоби пошуку мають розглядатися не як нейтральний побутовий інструмент, а як технічний чинник підвищеного криміногенного ризику у сфері охорони археологічної спадщини.

За таких умов обґрунтованим видається запровадження диференційованого правового режиму використання спеціальних засобів пошуку, який розмежовував би їх побутове застосування поза межами археологічно чутливих територій і будь-які пошукові дії в охоронних зонах, на щойно виявлених об'єктах або на територіях з високим археологічним потенціалом. Для останніх має діяти дозвільний порядок або пряма законодавча заборона, підкріплена обов'язковою ідентифікацією користувача, фіксацією походження техніки та контролем каналів її продажу. Технічним доповненням такого режиму може бути геозонування, яке унеможлиблює або істотно ускладнює використання спеціальних засобів пошуку в межах охоронних зон. Водночас контроль за продажем такої техніки має бути спрямований насамперед на забезпечення простежуваності її обігу, а не на дублювання ширших механізмів контролю ринку старожитностей, які потребують самостійного нормативного врегулювання.

Важливо, щоб така модель поєднувала не лише обмеження, а й стимули до добросовісної поведінки. Порушення правил використання спеціальних засобів пошуку поза охоронними зонами може тягнути адміністративну відповідальність, тоді як роботи в охоронних зонах, на щойно виявлених об'єктах або використання техніки для незаконного вилучення предметів з археологічного культурного шару повинні зумовлювати посилені санкції, включаючи конфіскацію майна (обладнання і транспортних засобів) та, за наявності підстав, кримінальну відповідальність. Поряд із цим доцільно передбачити механізми добровільного повідомлення про випадкові знахідки, базові освітні вимоги для легального використання пошукової техніки та можливість існування контрольованих аматорських практик під фаховим наглядом. Порівняльно-правовий досвід європейських держав свідчить, що найбільш результативною є не повна дерегуляція, а саме поєднання дозволів, обмежень, звітності та обов'язку передавати археологічно значущі знахідки профільним установам. Для України такий підхід є релевантним, оскільки

дозволяє водночас звузити простір для «чорної» археології і не допустити руйнування наукової цінності пам'яток.

Контроль за обігом предметів старовини є ключовою передумовою профілактики незаконних пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини, оскільки саме ринок збуту формує економічний інтерес, що стимулює незаконне вилучення предметів з археологічного культурного шару. За відсутності ефективних обмежень та належної перевірки походження таких речей незаконні пошукові роботи набувають ознак стабільної тіньової діяльності, орієнтованої на подальший продаж знахідок колекціонерам, посередникам і трейдерам. Саме тому правове регулювання у цій сфері має бути спрямоване не лише на вилучення окремих предметів з нелегального обігу, а передусім на зниження рентабельності всієї моделі «чорної» археології.

У цьому контексті обґрунтованим є встановлення жорстких вимог до підтвердження провенансу предметів, що потенційно можуть походити з об'єктів археологічної спадщини. Для окремих категорій речей – нумізматичних матеріалів, зброї, предметів побуту та інших артефактів – комерційний обіг має допускатися лише за наявності документів, що підтверджують законне походження, історію власності, ввезення чи вивезення, а також експертні висновки у разі потреби. Відсутність належного документального супроводу повинна розглядатися як істотний індикатор незаконного походження предмета і бути підставою для його перевірки, вилучення та подальшого експертного дослідження. Такий підхід зміщує акцент з формальної констатації факту продажу на оцінку легальності походження речі, а відтак більшою мірою відповідає охоронній меті законодавства у сфері археологічної спадщини.

Особливе значення у цій системі мають професійні учасники ринку – антикварні крамниці, галереї, аукціони та онлайн-платформи, через які відбувається значна частина обігу предметів старовини. Їхня діяльність має ґрунтуватися на обов'язку належної обачності щодо походження предметів, веденні обліку операцій і збереженні дос'є провенансу на кожний об'єкт

продажу. Для цифрових платформ принципово важливими є механізми своєчасного виявлення та видалення ризикових лотів, а також підвищені вимоги до ідентифікації продавців у випадках, коли йдеться про предмети з потенційно археологічним походженням. Аналогічно митний контроль має спиратися на перевірку документів на право експорту чи тимчасового вивезення, ризик-орієнтований підхід і взаємодію з національними та міжнародними базами викрадених або втрачених культурних цінностей. У сукупності це формує більш прозоре середовище обігу предметів старовини і ускладнює легалізацію археологічних знахідок, здобутих незаконним шляхом.

Водночас превентивна модель контролю ринку старожитностей не повинна обмежуватися лише заборонними засобами. Її доцільно доповнювати інструментами так званої «білої легалізації», які забезпечують можливість правомірного декларування предметів із належним провенансом, стандартизованого підтвердження їх походження, а також добровільної передачі випадкових знахідок до музейних фондів із дотриманням встановлених процедур. Поряд із цим санкційна політика має зберігати невідворотний характер і передбачати штрафи, конфіскацію предметів та обмеження права на здійснення відповідної комерційної діяльності у випадках систематичного порушення правил обігу. У підсумку такий підхід виконує виразну превентивну функцію, оскільки скорочує канали збуту, підвищує простежуваність походження речей, унеможливорює посилення на «добросовісність» набуття без належних документів і тим самим знижує економічний сенс «чорної» археології.

Важливим напрямом профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини є цілеспрямована комунікаційно-просвітницька політика, оскільки романтизація «чорного» копу як нібито безпечного хобі, «порятунку старожитностей» або форми приватної зацікавленості минулим створює сприятливе інформаційне тло для відповідних правопорушень [26; 45; 99; 141]. У публічному дискурсі така нормалізація проявляється через медійні сюжети, блоги, тематичні онлайн-спільноти та

неформальні практики спілкування, в яких незаконні пошукові роботи подаються як майже невинна діяльність, а археологічний контекст – як другорядна або малозрозуміла для широкої аудиторії обставина. За таких умов профілактика повинна бути спрямована не лише на інформування про юридичну заборону, а й на послідовне руйнування хибних наративів, які знижують суспільну чутливість до руйнування археологічної спадщини.

Зміст такої комунікації має ґрунтуватися на доступному поясненні базових наукових положень, без розуміння яких суспільство не сприйматиме небезпеку незаконних пошукових робіт належним чином. Передусім ідеться про роз'яснення того, що головна цінність археологічного об'єкта полягає не лише у матеріальному предметі, а в його контексті – просторовому положенні, стратиграфії, зв'язках із супровідним матеріалом та іншими елементами археологічного культурного шару. Саме тому вилучення навіть зовні «незначної» речі без фахової фіксації означає втрату наукової інформації, яку неможливо повноцінно відновити в подальшому. У комунікаційній роботі важливо чітко показувати відмінність між легальними археологічними дослідженнями, що проводяться за наявності відкритого листа, із дотриманням методики та обліку знахідок, і несанкціонованими «вилазками», метою яких є швидке вилучення предметів із культурного шару без належної документації. Таке пояснення має формувати у громадян не абстрактне уявлення про заборону, а усвідомлення реальної шкоди, що завдається археологічній спадщині українського народу.

Особливої ваги цей напрям набуває у роботі з територіальними громадами, насамперед сільськими, на території яких розміщена значна частина археологічних локацій. Саме на локальному рівні найчастіше формується або толерантне ставлення до діяльності «чорних» копачів, або, навпаки, готовність до раннього виявлення й повідомлення про підозрілу активність. У зв'язку з цим комунікація з мешканцями таких територій має бути постійною і зрозумілою за змістом. Доцільно використовувати короткі листівки-пам'ятки, стендові матеріали, зустрічі у школах, будинках культури та інших місцях

локальної комунікації, у яких наочно показується різниця між легальними і нелегальними роботами. У таких матеріалах варто звертати увагу на найбільш помітні ознаки правомірних археологічних досліджень – наявність розмітки, фіксації шарів, геодезичної та фото-відеоапаратури, обліку знахідок – і, навпаки, підкреслювати характерні риси незаконних втручань – хаотичні шурфи, активне використання металошукачів, відкинуті фрагменти матеріалу, небажання осіб пред'являти документи або повідомляти про характер робіт.

Не менш важливою є організація зрозумілих і доступних каналів швидкого інформування про підозрілі дії на об'єктах археологічної спадщини. Ефективна комунікація у цій сфері повинна забезпечувати не лише передачу знань, а й надання громадянам реального інструментарію для безпечного реагування. Саме тому доцільно поєднувати очні форми роз'яснювальної роботи з цифровим супроводом – через муніципальні сайти, локальні спільноти у Viber або Telegram, QR-посилання на реєстрові сторінки об'єктів, чат-боти чи інші засоби оперативного повідомлення. За наявності підозрілої активності громадянин має чітко розуміти, що від нього не вимагається самостійне втручання у конфліктну ситуацію: його роль полягає в тому, щоб із безпечної відстані зафіксувати обставини події, повідомити поліцію та орган охорони культурної спадщини, а також, за можливості, передати геолокацію та візуальні матеріали. Окремої уваги потребують ті групи населення, які постійно перебувають «у полі» – лісівники, фермери, мисливці, рибалки, єгері, працівники землекористування. Саме для них доцільними є короткі спеціалізовані інструктажі щодо ознак незаконних пошукових робіт, меж охоронних зон та алгоритму термінового сповіщення.

Комунікаційно-просвітницький напрям повинен бути тісно пов'язаний з освітніми, музейними та туристичними форматами роботи зі спадщиною. Йдеться про формування такої моделі суспільної взаємодії з археологічним минулим, у якій інтерес до старожитностей не переходить у нелегальний пошук, а спрямовується в легальні пізнавальні й охоронні практики. У цьому контексті органи місцевого самоврядування, музеї, заповідники та освітні

установи можуть організовувати публічні лекції, шкільні модулі з археологічної грамотності, виїзні зустрічі, відкриті дні легальних розкопок, мобільні виставки предметів із підтвердженням провенансом, а також туристичні маршрути, що акцентують не на «пошуку скарбів», а на збереженні культурного ландшафту та наукової цінності археологічного контексту [25; 142; 145]. Такий підхід дає змогу змінити саму етичну рамку сприйняття археологічної спадщини: від споживацького інтересу до окремого артефакту – до усвідомлення цінності цілісного об'єкта та відповідальності за його збереження.

Не менш суттєво, щоб така комунікація мала двосторонній характер і формувала сталі партнерські відносини між державою, органами місцевого самоврядування та громадою. Мешканці повинні отримувати не лише загальні настанови, а й зворотний зв'язок щодо результатів своїх звернень, інформацію про попереджені інциденти, повернені предмети, проведені консерваційні заходи та інші форми реального реагування. Публічне висвітлення таких результатів зміцнює довіру до державних інституцій і демонструє, що повідомлення громадян не залишаються формальністю. Загалом комунікаційно-просвітницька профілактика виконує значно ширшу функцію, ніж просте інформування про заборону: вона формує нульову толерантність до руйнування археологічного культурного шару, підвищує готовність локальних спільнот до раннього виявлення ризиків і перетворює громаду на реального партнера держави у справі охорони археологічної спадщини.

Підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у сфері охорони археологічної спадщини передбачає перехід від епізодичного реагування на вже вчинені правопорушення до ризик-орієнтованої та аналітично забезпеченої профілактики. У цій сфері результативність превентивного впливу значною мірою залежить не лише від формальної наявності кримінально-правових заборон, а й від здатності правоохоронної системи своєчасно виявляти підозрілу активність, фіксувати її у процесуально придатний спосіб і забезпечувати зв'язок між превентивним наглядом та

подальшим досудовим розслідуванням. Саме тому охорона археологічної спадщини потребує не фрагментарних реагувальних дій, а цілісної моделі правоохоронної профілактики, заснованої на просторовому аналізі ризиків, цифровому моніторингу та міжвідомчій координації.

Важливою умовою результативної профілактики є уніфікація процедур перевірки осіб, які здійснюють пошук у межах або поблизу охоронних зон, із належною фіксацією документів, координат, обставин виявлення та технічних засобів, що використовуються. У практичному вимірі це означає, що превентивна діяльність має спиратися на систематизований облік місць підвищеного ризику, повторюваних маршрутів «копачів», появи нелегальних шурфів та інших індикаторів підготовки або вчинення незаконних пошукових робіт. У цьому контексті особливого значення набуває ГІС-аналітика, яка дає змогу поєднувати дані про розташування об'єктів археологічної спадщини, межі охоронних зон, попередні інциденти, звернення громадян і результати польових перевірок. Таке поєднання формує не лише інформаційну основу для планування патрулювання, а й створює передумови для більш точного документування правопорушень та їх територіальної прив'язки.

Превентивний потенціал правоохоронної діяльності істотно зростає тоді, коли вона є узгодженою з механізмами досудового розслідування. Для цього необхідне застосування стандартизованих підходів до огляду місця події на об'єктах археологічної спадщини, фіксації меж охоронних зон, наявності попереджувальних знаків, слідів земляних робіт, використаного обладнання та інших обставин, що мають значення для доведення умислу й характеру завданої шкоди. Відповідно, профілактика не повинна відокремлюватися від кримінального провадження, оскільки саме належний зв'язок між раннім виявленням, фіксацією події та подальшим процесуальним супроводом забезпечує реальну, а не декларативну дієвість кримінально-правової охорони археологічної спадщини.

Окремим складником сучасної правоохоронної профілактики у цій сфері є цифровий моніторинг маркетплейсів, тематичних форумів, соціальних мереж

та інших онлайн-ресурсів, через які можуть здійснюватися збут археологічних предметів без підтвердженого провенансу, організація «коп-турів» або пошук замовників незаконних робіт. Значення такого моніторингу полягає не лише у виявленні вже розміщених пропозицій, а й у встановленні зв'язку між цифровими каналами збуту та конкретними територіями незаконного вилучення предметів з археологічного культурного шару. Поєднання результатів онлайн-спостереження з польовою аналітикою та ГІС-картографуванням дозволяє вибудовувати більш повну картину протиправної діяльності – від місця первинного посягання до каналів реалізації здобутих предметів. Саме тому цифровий моніторинг має розглядатися не як допоміжний, а як структурний елемент правоохоронної профілактики «чорної» археології.

Не менш важливим є й кадрово-компетентнісний вимір. Результативність правоохоронного реагування у справах цієї категорії прямо залежить від базової археологічної грамотності дільничних офіцерів, патрульних, слідчих та інших працівників, які першими стикаються з ознаками незаконних пошукових робіт. У зв'язку з цим істотне значення мають міжвідомчі тренінги за участю археологів-практиків, експертів установ культурної спадщини, представників музеїв та органів охорони культурної спадщини. Такі форми підготовки дають змогу виробити спільне розуміння природи археологічного контексту, типових слідів нелегальних робіт, особливостей поводження зі знахідками, а також критеріїв, за якими превентивна інформація трансформується у належно задокументоване кримінальне провадження. За наявними оцінками, саме недостатня спеціалізація, кадрові обмеження та низька пріоритетність цього напрямку істотно послаблюють ефективність правоохоронної протидії відповідним правопорушенням.

Загалом правоохоронний компонент профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини повинен розглядатися як інтегрована система, що поєднує просторову аналітику, уніфіковані процедури перевірки і фіксації, цифровий моніторинг каналів

збуту, міжвідомчу професійну підготовку та процесуальну спадкоємність між превентивним виявленням і досудовим розслідуванням. Саме така модель дозволяє зменшити латентність відповідних кримінальних правопорушень і створити реальні передумови для збереження автентичної наукової цінності археологічної спадщини.

Аналіз судової практики за ч. 1 ст. 298 КК України свідчить про критично низьку результативність притягнення до відповідальності за незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини [46-49]. Навіть поодинокі вироки у цій категорії справ залишаються радше винятком, ніж сталою практикою, що об'єктивно формує у правопорушників відчуття безкарності та підтримує тіньову «економіку попиту». За таких умов особливого значення набуває формування позитивних прецедентів – процесуально бездоганних, публічно висвітлених справ, які демонструють невідворотність реагування на незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок та інших земляних чи підводних робіт на об'єктах археологічної спадщини й водночас задають стандарти доказування для наступних кримінальних проваджень.

Побудова таких справ потребує зміщення акценту від випадкових затримань до стратегічного відбору кейсів у зонах підвищеного ризику, де документування порушень можна забезпечити в повному обсязі. На стадії досудового розслідування визначальне значення мають стандартизовані протоколи огляду місця події з геоприв'язкою, панорамною і макрофіксацією, 3D-скануванням профілів шурфів чи розкопів, відбором зразків ґрунту та фіксацією мікрослідів. Ключовим елементом доказування виступає експертиза археологічної шкоди, яка повинна оцінювати не лише ринкову вартість вилучених предметів, а насамперед втрату інформаційного археологічного контексту як самостійну шкоду спадщині українського народу. Саме такий підхід відповідає охоронній меті кримінально-правової норми, яка полягає у збереженні наукової інформації, а не лише у формальному реагуванні на незаконне вилучення артефактів.

Доведення умислу у справах цієї категорії доцільно підкріплювати сукупністю обставин, зокрема наявністю попереджувальних знаків і польового маркування, доступністю реєстрової інформації через QR-коди, публічністю меж охоронних зон у ГІС-середовищі громади, попередніми попередженнями чи інструктажами, маршрутами входу в охоронну зону, а також характером використаних технічних засобів – металошукачів, лопат, магнітних тралів тощо. У цьому контексті конфіскація обладнання і транспортних засобів, використаних для незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини має істотне превентивне значення як додатковий інструмент зниження рентабельності «чорної» археології. З огляду на це доцільним видається доповнення санкції ст. 298 КК України положенням про конфіскацію майна (знарядь вчинення кримінального правопорушення та транспортних засобів, використаних для його вчинення), що посилить невідворотність негативних наслідків для правопорушника.

Щоб такі прецеденти виконували не лише каральну, а й профілактичну функцію, їх результати мають набувати належного публічного й методичного значення. Йдеться про узагальнення судових рішень, підготовку методичних листів для слідчих і прокурорів, розроблення навчальних кейсів для правоохоронців, а також систематичне висвітлення належних практик фіксації подій, конфіскації знарядь та повернення предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини. Не менш обґрунтованою є потреба у створенні уніфікованої методики визначення розміру шкоди, яка б ураховувала втрату археологічного контексту, містила апробовані розрахункові підходи та забезпечувала більш передбачуване правозастосування.

Водночас доцільно зберігати і відновлювальний компонент вироків у таких справах. Йдеться про можливість покладення на винних осіб обов'язку відшкодовувати витрати на консервацію пошкодженого об'єкта археологічної спадщини, фінансування невідкладних рятувних археологічних робіт, проведення археологічної експертизи та інших заходів, безпосередньо пов'язаних із мінімізацією завданої шкоди. У поєднанні з належною

комунікацією та відкритістю інформації така практика знижує рентабельність «чорної» археології, підвищує рівень правового ризику для потенційних правопорушників і формує зрозумілу для суспільства логіку: втручання в археологічний культурний шар тягне не лише репресивні, а й відновлювальні наслідки. Саме послідовне формування якісних прецедентів здатне поступово зменшити латентність правопорушень, пов'язаних із незаконним проведенням пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини.

Завершальним елементом профілактичної моделі мають стати цільові законодавчі зміни, спрямовані на усунення нормативних прогалин у сфері охорони археологічної спадщини та контролю за обігом предметів, що походять із археологічного контексту. Ідеться не про механічне нарощування заборон, а про формування більш цілісного нормативного середовища, у межах якого профілактика незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини поєднувала б кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративні та процедурні інструменти. У цьому контексті доцільною видається ратифікація Конвенції ЮНІДРУА «Про викрадені чи нелегально вивезені культурні цінності» від 24.06.1995 р. [59], оскільки її імплементація посилює б механізми повернення культурних цінностей, закріпила б стандарти належної обачності для учасників ринку та сприяла б більш ефективній транскордонній співпраці у справах щодо незаконного обігу артефактів.

Нормативним ядром такої профілактики має стати оновлення спеціального законодавства про археологічну спадщину. Нова редакція Закону України «Про охорону археологічної спадщини» має усунути дублювання з базовим законодавством про культурну спадщину, уточнити понятійний апарат, закріпити обмеження цивільного обігу археологічних предметів і визначити правовий режим цифрових каналів їх продажу [1, с. 117-118]. У науково-практичному вимірі це дозволило б чіткіше відмежувати археологічні предмети від суміжних категорій культурних цінностей, конкретизувати правовий режим археологічних знахідок та зменшити можливості для легалізації предметів

невстановленого походження через онлайн-платформи та інші канали дистанційного збуту.

Окремого вдосконалення потребує експертне та кримінально-правове забезпечення охорони археологічної спадщини. У цьому зв'язку обґрунтованим видається розширення кола державних спеціалізованих установ, уповноважених проводити експертизу предметів, що походять із об'єктів археологічної спадщини, шляхом внесення відповідних змін до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р. № 4038-XII [105]. Це створило б кращі передумови для належного визначення шкоди з урахуванням втрати археологічного контексту, а не лише ринкової вартості вилучених предметів. Водночас кримінально-правовий блок потребує більшої узгодженості з охоронною метою відповідних норм, зокрема в частині посилення реституційного аспекту та недопущення ситуацій, за яких незаконно вилучені предмети фактично випадають із механізмів реального повернення до публічної сфери охорони.

Самостійним напрямом удосконалення законодавства є врегулювання доступу до спеціальних засобів пошуку та ризикової діяльності, пов'язаної з виявленням археологічно значущих предметів і місць. У Законі України «Про ліцензування видів господарської діяльності» від 02.03.2015 р. № 222-VIII [110] доцільно передбачити ліцензований режим для використання металошукачів, геосканерів та іншої пошукової апаратури у випадках, коли така діяльність пов'язана з пошуком решток людського існування або діяльності віком понад сто років під землею чи під водою. Ідеться не лише про обмеження технічного доступу, а про створення правових запобіжників, які ускладнювали б використання спеціальної техніки поза межами законних процедур і водночас забезпечували б кращу простежуваність потенційно ризикової діяльності.

Цивільно-правові запобіжники доцільно посилити через уточнення ст. 343 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV [143], закріпивши, що скарб, який складається з предметів віком понад сто років на момент виявлення, підлягає розгляду як археологічний скарб із відповідним охоронним

режимом і без можливості його приватизації поза спеціально встановленими процедурами. Поряд із цим потребують удосконалення й організаційні засади професійного доступу до археологічних робіт. Перегляд Порядку формування та діяльності кваліфікаційної ради з питань видачі кваліфікаційних документів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 09.09.2020 р. № 809 [98], має бути спрямований на уточнення критеріїв допуску до таких робіт, забезпечення більшої прозорості рішень і мінімізацію ризиків формального використання кваліфікаційних механізмів як прикриття для нелегальної діяльності.

Не менш важливим є запуск реального механізму державного обліку предметів недержавної форми власності, що походять із об'єктів археологічної спадщини, передбаченого ст. 8 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. № 1626-IV [108]. Такий механізм має визначати строки і процедури добровільного декларування, зміст відомостей, які підлягають поданню, а також правові наслідки невиконання обов'язку щодо заявлення відповідних предметів. У цьому аспекті доцільно виходити з того, що предмети, не заявлені у встановлений строк і не забезпечені належним підтвердженням походження, повинні розглядатися як такі, що перебувають у незаконному обігу, з подальшим вирішенням питання про їх вилучення та зарахування до державної частини Музейного фонду України.

Узагальнюючи наведене, можемо констатувати, що висока латентність посягань на археологічну спадщину, руйнація інформаційного археологічного контексту та обмежена результативність суто постфактум-реагування зумовлюють потребу в істотному посиленні профілактичної складової протидії незаконному проведенню пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. Ефективна профілактика у цій сфері має спиратися на поєднання просторово-правових засобів охорони, контролю за використанням спеціальних засобів пошуку, обмеження незаконного обігу археологічних предметів, системної просвітницької роботи з населенням, підвищення аналітичної та процесуальної спроможності правоохоронних органів, формування належної

судової практики та цільового вдосконалення нормативної бази. Лише така багаторівнева модель здатна знизити латентність відповідних кримінальних правопорушень, ускладнити функціонування інфраструктури «чорної» археології та забезпечити реальне збереження автентичної наукової цінності археологічної спадщини українського народу.

Висновки до третього розділу

1. Встановлено, що зарубіжний досвід охорони археологічної спадщини свідчить про ефективність не ізольованого кримінально-правового впливу, а комплексної моделі, у межах якої дозвільні процедури, обов'язок негайного повідомлення про знахідки, контроль за обігом археологічних предметів, адміністративні санкції та кримінальна відповідальність функціонують як взаємопов'язані елементи єдиної системи. Саме така інтегрована конструкція забезпечує зниження латентності посягань, підвищує імовірність їх раннього виявлення та зменшує економічну привабливість незаконних пошукових робіт.

2. Обґрунтовано, що профілактика посягань на об'єкти археологічної спадщини повинна розглядатися як пріоритетний напрям державної політики у цій сфері, оскільки традиційні каральні механізми переважно спрацьовують уже після руйнування археологічного контексту, коли наукова інформація втрачається безповоротно. У зв'язку з цим основний акцент має бути перенесений із постделіктного реагування на випереджувальне блокування умов, що роблять незаконні пошукові роботи технічно доступними, соціально толерованими та економічно вигідними.

3. Встановлено, що найбільш уразливими ланками у вітчизняній системі охорони археологічної спадщини є неконтрольоване використання спеціальних засобів пошуку, недостатня прозорість обігу предметів старовини, слабка комунікація з локальними громадами, обмежена аналітична спроможність правоохоронних органів та нестача сталої судової практики у справах про

незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. Саме поєднання цих чинників створює сприятливі умови для функціонування «чорної» археології та тіньового ринку археологічних предметів.

4. Обґрунтовано, що найбільш перспективною для України є модель профілактики, побудована на поєднанні просторово-правових, регуляторно-контрольних, інформаційно-просвітницьких, правоохоронних і відновлювально-компенсаційних інструментів. Її зміст має охоплювати: чітке маркування об'єктів археологічної спадщини та їхніх охоронних зон; цифрову інтеграцію реєстрових даних; контроль за використанням металошукачів та іншої пошукової техніки; вимоги до підтвердження провенансу археологічних предметів; моніторинг онлайн-каналів збуту; спеціалізовану підготовку правоохоронців; формування позитивних судових прецедентів; а також механізми спрямування коштів від санкцій на консервацію і відновлення пошкоджених об'єктів.

5. Запропоновано імплементувати у вітчизняне законодавство та правозастосовну практику ті елементи європейського досвіду, які безпосередньо посилюють превентивний потенціал охорони археологічної спадщини, а саме: спеціальний режим контролю за використанням металошукачів і технічних засобів проспекції; підвищені вимоги до простежуваності походження археологічних предметів; розширення повноважень митних і правоохоронних органів щодо тимчасового вилучення предметів із непідтвердженим провенансом; запровадження ефективних компенсаційних і конфіскаційних механізмів; а також створення цільових фондів, кошти яких використовуватимуться на консервацію, реставрацію та повернення предметів, що походять з об'єктів археологічної спадщини.

6. Запропоновано розглядати вдосконалення профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини не як сукупність розрізнених заходів, а як напрям системного реформування законодавства й інституційної практики, що має включати: оновлення спеціального законодавства про археологічну спадщину; ратифікацію

міжнародних актів у сфері повернення культурних цінностей; удосконалення правил цивільного обігу археологічних предметів; запуск державного обліку предметів археологічного походження недержавної форми власності; а також посилення реституційного й конфіскаційного компонентів у межах кримінально-правового реагування. Такий підхід дасть змогу поєднати зарубіжні напрацювання з реальними потребами української системи охорони археологічної спадщини та підвищити її стійкість в умовах сучасних викликів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що одержані висновки мають значення не лише для характеристики окремих елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, а й для переосмислення загальної моделі кримінально-правової охорони археологічної спадщини в Україні. У теоретичному, догматичному, порівняльно-правовому та кримінологічному вимірах це дає підстави сформулювати такі узагальнення:

1. У теоретико-історичному вимірі встановлено, що кримінально-правова охорона археологічної спадщини на українських теренах формувалася не лінійно, а шляхом поступового переходу від захисту сакралізованих речей і релігійних святинь до визнання культурної, а згодом і археологічної спадщини самостійною соціальною цінністю, що потребує спеціального правового режиму. Наукова новизна цього висновку полягає не лише у виокремленні чотирьох історичних періодів розвитку відповідного законодавства, а насамперед у встановленні загальної закономірності його еволюції: предметом охорони поступово стає не просто річ або пам'ятка як матеріальний об'єкт, а історико-культурний та інформаційний зміст, який у ній акумульовано. Саме тому сучасний етап розвитку законодавства слід розглядати як період переходу від переважно речової охорони до моделі охорони археологічного контексту як невідновлюваного джерела знань про минуле.

У догматичному плані це означає, що чинна редакція ст. 298 КК України має тлумачитися не ізолювано, а крізь призму історичного розвитку самого об'єкта охорони. Незаконне проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт посягає не тільки на порядок здійснення відповідної діяльності, а й на публічний інтерес у збереженні археологічного культурного шару, стратиграфії, просторових зв'язків і джерельної бази археологічного знання. Звідси випливає і висновок щодо вдосконалення законодавства: подальший розвиток кримінального та спеціального законодавства має спиратися на нормативне посилення охорони саме

археологічного контексту, а не лише окремих матеріально фіксованих предметів чи формально облікованих пам'яток.

2. У порівняльно-правовому та міжнародно-правовому вимірі встановлено, що сучасна криміналізація посягань на об'єкти археологічної спадщини в національному праві не може бути належно зрозуміла поза системою міжнародних стандартів охорони культурної спадщини. Дослідження показало, що міжнародно-правова основа цієї сфери має не моністичний, а багаторівневий характер: вона складається з комплексу універсальних і регіональних актів, кожен з яких регулює окремий аспект захисту – охорону культурних цінностей у разі збройного конфлікту, запобігання незаконному переміщенню, збереження археологічної спадщини за місцем її знаходження, вимоги наукового контролю за розкопками, повернення незаконно переміщених цінностей, а також кримінально-правову реакцію на відповідні посягання. У цьому полягає міжрозділовий синтез: міжнародні акти не лише визначають загальний ціннісний вектор, а й безпосередньо впливають на побудову національної догматики ст. 298 КК України, особливо в частині розуміння незаконних розкопок, статусу археологічного об'єкта, походження знахідки, контексту її виявлення та незаконного обігу археологічних предметів. Із цього випливає, що для України міжнародні стандарти повинні розглядатися не як зовнішній орієнтир декларативного характеру, а як нормативно значущий критерій подальшої модернізації внутрішнього законодавства. Це зумовлює необхідність подальшого узгодження Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, митного законодавства та спеціальних законів у сфері охорони культурної й археологічної спадщини із сучасними європейськими підходами. Передусім ідеться про запровадження вимог належної перевірки походження археологічних предметів, удосконалення правових механізмів протидії їх збуту через електронні ресурси, посилення інструментів спеціальної конфіскації, а також закріплення більш чітких правил документування та відновлення шкоди, заподіяної археологічній спадщині, з урахуванням воєнного контексту.

3. У догматичному та кримінологічному вимірах доведено, що археологічна спадщина як предмет кримінального правопорушення має особливу правову природу, яка не зводиться до властивостей окремої речі. Її цінність визначається не лише матеріальною формою виявленого предмета, а передусім його зв'язком з конкретним місцем знаходження, археологічним культурним шаром, стратиграфією, сукупністю супровідних даних та історико-природним середовищем. Саме в цьому аспекті отримано один із ключових результатів дослідження: у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, об'єкт археологічної спадщини виконує подвійну функцію – він одночасно є і предметом посягання, і місцем його вчинення. Такий висновок має безпосереднє значення для кваліфікації, оскільки без встановлення просторово-правової прив'язки діяння до об'єкта археологічної спадщини кримінально-правова оцінка за ч. 1 ст. 298 КК України втрачає необхідну визначеність.

Разом із тим дослідження виявило системну невідповідність між реальною криміногенною ситуацією у сфері охорони археологічної спадщини та чинною моделлю кримінально-правового захисту. Чинне законодавство фактично поширює повноцінну охорону лише на ті об'єкти, яким уже надано офіційний правовий статус – через внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Натомість передбачувані та невідомі об'єкти археологічної спадщини, хоча й можуть мати очевидну історико-культурну цінність, залишаються поза дієвим превентивним кримінально-правовим захистом. У кримінологічному аспекті саме ця обставина, у поєднанні з високою латентністю незаконних розкопок, функціонуванням тіньового ринку археологічних предметів, доступністю засобів пошуку та поширеністю поблажливого суспільного ставлення до «чорної» археології, істотно знижує ефективність застосування ст. 298 КК України.

У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність: по-перше, уніфікувати понятійний апарат Законів України «Про охорону культурної спадщини» та

«Про охорону археологічної спадщини» в частині визначення об'єкта археологічної спадщини; по-друге, розширити превентивну охорону на археологічний контекст і на ті об'єкти, щодо яких існують обґрунтовані підстави вважати їх елементами археологічної спадщини ще до завершення формальних процедур обліку; по-третє, розвивати ризик-орієнтовану модель захисту.

4. У теоретико-догматичному вимірі встановлено, що кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини має будуватися не навколо самого лише факту фізичного втручання в культурний шар чи окремий археологічний предмет, а навколо порушення спеціального дозвільно-охоронного режиму археологічних робіт. Саме такий підхід дозволив уточнити зміст усіх елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 298 КК України, та показати, що його суспільна небезпека полягає передусім у створенні реальної загрози втрати наукової інформації, контекстуальної цілісності та культурної інформативності об'єкта археологічної спадщини. У межах цього підходу обґрунтовано, що основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини щодо забезпечення встановленого правового режиму проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт, тоді як додатковим обов'язковим об'єктом виступають майнові відносини щодо відповідних об'єктів, їх частин і предметів, що з них походять. Це дало змогу відійти від спрощеного розуміння аналізованого посягання як такого, що спрямоване лише на «річ» або «пам'ятку», і водночас забезпечило чіткіші критерії відмежування ч. 1 ст. 298 КК України від суміжних складів кримінальних правопорушень.

5. У результаті системного аналізу об'єктивних та суб'єктивних ознак складу доведено, що діяння, передбачене ч. 1 ст. 298 КК України, є кримінальним правопорушенням із формальним складом, яке вчиняється виключно шляхом активної поведінки. Його закінченість пов'язується з моментом фактичного початку незаконних археологічних розвідок, розкопок, інших земляних чи підводних робіт на об'єкті археологічної спадщини, а не з

настанням матеріальних наслідків у вигляді руйнування чи пошкодження такого об'єкта. Водночас доведено, що ознака незаконності має комплексний характер і охоплює не лише повну відсутність дозволу, а й nereєстрацію належно виданого дозволу, вплив строку його дії, порушення меж, строків, методики, складу виконавців, передачу права на виконання робіт іншій особі, а також невиконання обов'язку передачі знайдених предметів, польової документації та звітності у встановленому порядку. Обґрунтовано також, що для правильної кваліфікації визначальне значення мають не загальна історико-культурна характеристика місцевості та не сам по собі факт земляних робіт, а доведення трьох взаємопов'язаних обставин – наявності юридично значущого статусу об'єкта археологічної спадщини, фактичного проведення охоплених диспозицією ч. 1 ст. 298 КК України робіт і порушення встановленого правового режиму їх здійснення. Така конструкція має не лише теоретичне, а й безпосереднє доказове значення для правозастосовної практики.

6. У частині характеристики суб'єкта й суб'єктивної сторони встановлено, що базовий склад незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини вчиняється загальним суб'єктом – фізичною осудною особою, яка досягла шістнадцятирічного віку, а типовою формою вини є умисел, переважно прямий. Особа усвідомлює охоронний статус об'єкта, незаконний характер власного втручання та бажає або свідомо допускає порушення встановленого режиму археологічних робіт. При цьому мотив і мета не є обов'язковими ознаками базового складу, однак їх установлення має важливе значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності. Дослідження показало, що на практиці переважає корислива мотивація, пов'язана з прагненням до незаконного вилучення, подальшого привласнення чи збуту археологічних предметів, тоді як у кваліфікованих формах посягання мета потребує чіткішого нормативного вираження. У зв'язку з цим обґрунтовано доцільність удосконалення кримінального законодавства за трьома напрямками: по-перше, поширення посиленого режиму відповідальності, передбаченого ч. 5 ст. 298 КК України, також на випадки вчинення дій,

передбачених ч. 1 цієї статті, службовою особою з використанням службового становища; по-друге, доповнення ст. 96-3 КК України вказівкою на ст. 298 КК України у випадках, коли кримінальне правопорушення вчиняється уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи; по-третє, уточнення у кваліфікованих складах ст. 298 КК України нормативного формулювання мети шляхом акцентування не на самому «пошуку» предметів, а на їх незаконному заволодінні.

7. У прикладному та кримінологічному вимірі з'ясовано, що чинна модель кримінально-правової охорони археологічної спадщини залишається недостатньо ефективною не лише через окремі нормативні прогалини, а й через особливості правозастосовної практики. Домінування спрощених процедур, значна кількість угод про визнання винуватості, відносна м'якість призначуваних покарань та невисокий рівень фактичного кримінально-правового ризику об'єктивно не створюють достатнього стримувального ефекту й сприяють збереженню тіньового ринку археологічних предметів. В умовах воєнного стану ці проблеми посилюються обмеженням доступом до місць вчинення правопорушень, втратою первинної документації, складністю фіксації меж об'єктів археологічної спадщини, активізацією цифрових каналів збуту та необхідністю відмежування «звичайних» посягань на археологічну спадщину від діянь, що можуть одночасно утворювати склад воєнного кримінального правопорушення. Це дає підстави для висновку, що підвищення ефективності охорони археологічної спадщини потребує не лише коригування окремих кримінально-правових норм, а й нормативного узгодження положень КК України зі спеціальним законодавством про охорону культурної та археологічної спадщини, насамперед у частині чіткого визначення елементів дозвільного режиму, меж правомірного втручання, статусу виконавців робіт, порядку поводження зі знахідками та обов'язкової міжвідомчої взаємодії органів досудового розслідування, органів охорони культурної спадщини, експертних установ і військових адміністрацій.

8. У результаті порівняльно-правового аналізу зарубіжного досвіду відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини встановлено, що в межах континентальної правової традиції сформувалася внутрішньо узгоджена багаторівнева модель їх охорони, у якій дозвільні, наглядові, адміністративно-деліктні та кримінально-правові засоби функціонують не ізольовано, а як єдиний охоронний механізм. Її системоутворюючими елементами є персоніфікований допуск до археологічних робіт, обов'язок оперативного повідомлення про випадкові знахідки, спеціальний контроль за використанням металошукачів та інших технічних засобів пошуку, жорсткий нагляд за обігом і транскордонним переміщенням археологічних предметів, а також застосування конфіскаційних, компенсаційних і відновлювальних заходів. Досвід Австрії, Іспанії, Італії, Польщі та Франції засвідчує, що найбільш результативною є саме превентивно-репресивна модель, яка знижує рентабельність «чорної» археології ще до моменту заподіяння незворотної шкоди археологічному контексту. Це дало підстави обґрунтувати для України доцільність запровадження спеціального режиму використання технічних засобів проспекції в археологічно чутливих зонах, посилення контролю за експортом, імпортом і внутрішнім обігом археологічних предметів із непідтвердженим походженням, розширення повноважень митних і правоохоронних органів щодо їх тимчасового вилучення та перевірки провенансу, а також нормативного закріплення спрямування частини стягнень до спеціального цільового фонду консервації, реставрації та репатріації об'єктів археологічної спадщини. Саме така модель найбільшою мірою узгоджується з належністю України до континентальної правової сім'ї та з потребою побудови цілісної системи охорони археологічної спадщини українського народу.

9. У кримінологічному та прикладному вимірах встановлено, що висока латентність незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини зумовлена поєднанням стійкого попиту на археологічні предмети, технічної доступності їх пошуку, цифровізації каналів збуту та недостатньої ефективності інституційних механізмів раннього

виявлення і припинення таких посягань. Це дало змогу обґрунтувати, що профілактика у цій сфері має розглядатися не як допоміжний, а як пріоритетний напрям державної політики, орієнтований на недопущення правопорушення ще на докримінальній стадії. Ефективна профілактична модель повинна поєднувати просторово-правове маркування об'єктів археологічної спадщини та їх охоронних зон, регулювання використання металошукачів і контролю за продажем пошукової техніки, обмеження незаконного обігу археологічних предметів без належного провенансу, системну комунікаційно-просвітницьку роботу з територіальними громадами, ризик-орієнтовану та аналітично забезпечену діяльність правоохоронних органів, формування належної судової практики й цільове вдосконалення нормативної бази. У зв'язку з цим доведено доцільність ратифікації Конвенції УНІДРУА «Про викрадені чи нелегально вивезені культурні цінності», підготовки нової редакції Закону України «Про охорону археологічної спадщини», розширення кола спеціалізованих експертних установ, уточнення положень цивільного законодавства щодо археологічного скарбу, запровадження державного обліку предметів археологічного походження недержавної форми власності та доповнення санкції ст. 298 КК України положенням про конфіскацію майна (знарядь і транспортних засобів, використаних для вчинення кримінального правопорушення).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний звіт за результатами оцінювання ефективності застосування окремих законодавчих актів України, що регламентують збереження археологічної спадщини та інших культурних цінностей (станом на 19.02.2021). Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики, 2021. 148 с. URL: <https://kompkd.rada.gov.ua/uploads/documents/34247.pdf> (дата звернення: 23.03.2026)
2. Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні. К.: Форум, 2004. 160 с.
3. Археологу російського «Ермітажу» повідомлено про підозру за незаконні розкопки в окупованому Криму. URL: https://suspilne.media/crimea/880761-arheologu-rosijskogo-ermitazu-povidomleno-pro-pidozru-za-nezakonni-rozkopki-v-okupovanomu-krimu/?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)
4. Базелюк В. В. Історія становлення і розвитку законодавства України у сфері охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини. *Теорія і практика правознавства*, 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_56 (дата звернення: 23.03.2026)
5. Базелюк В. В. Особливості суб'єкта злочинів, передбачених ст. 298 КК України. *Проблеми законності*, 2013. № 122. С. 122 – 130.
6. Бандурка О. М., Зелінський А. Ф. Вандалізм. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1996. 198 с.
7. Бісюк О. С., Суббот А. І. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини: порівняльний аналіз законодавства України та держав ЄС. *Наукові перспективи*, 2026. № 3(69). С. 829 – 840.
8. Бісюк О. С., Бовтенко М. М. Організовані групи в структурі кримінальних правопорушень проти культурної спадщини: кримінально-правовий аспект. *Право.UA*, 2026. № 1. С. 139 – 146.
9. Бісюк О. С., Цуман О. Г. Міжнародно-правові стандарти збирання та фіксації доказів для відшкодування воєнних збитків: імплементація у

кримінальне процесуальне законодавство України. *Європейські перспективи*, 2026. № 1. С. 236 – 244.

10. Бойченко В. П. Особливості кримінально-правового впливу на правопорушення проти суспільної моралі. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2022. № 7. С. 545 – 548.

11. Брюссельська декларація про закони і звичаї війни від 01.01.1874 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764#Text (дата звернення: 23.03.2026)

12. Валуєв А. О. Археологічна спадщина як предмет злочинного посягання. *Економіка, фінанси, право*, 2023. № 2. С. 53 – 58.

13. Валуєв А. О. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини: радянський період (1917 р. – 1991 р.). *Аналітично-порівняльне правознавство*, 2024. № 1. С. 480 – 486.

14. Валуєв А. О. Суб'єкт незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО»*, 2025. Випуск 91. Частина 4. С. 27 – 35.

15. Валуєв А. О., Данченко Т. В. Детермінанти злочинних посягань на предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок. *Наукові перспективи*, 2026. № 3(69). С. 919 – 938.

16. Валуєв А. О. Генезис розвитку відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини: імперський період (XVI ст. – 1917 р.). *Проблеми та перспективи реалізації та впровадження міждисциплінарних наукових досягнень: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (2 лютого 2024 р.)*. Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 81 – 88.

17. Валуєв А. О. Суб'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. *Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche: Raccolta di articoli scientifici «ΛΟΓΟΣ» con gli atti della VII Conferenza scientifica e pratica internazionale (6 giugno 2025)*. Bologna-Vinnytsia: Associazione Italiana di Storia Urbana & UKRLOGOS Group LLC, 2025. С. 123 – 130.

18. Валуєв А. О. Співвідношення категорій «суб'єкт кримінального правопорушення» та «особа злочинця». *Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного круглого столу присвяченого 30-річчю Навчально-наукового інституту права (8 жовтня 2025 р.)*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2025. С. 171 – 174.
19. Валуєв А. О. Поняття та зміст категорії «об'єкт кримінального правопорушення». *Modern Challenges in Economic and Technological Innovation: Collection of Scientific Papers with Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference. International Scientific Unity (15-17 October 2025)*. Italy: Bologna, 2025. С. 219 – 223.
20. Валуєв А. О. Іспанський досвід відповідальності за посягання на об'єкти археологічної спадщини. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми кримінального права і процесу та шляхи їх вирішення» (12 грудня 2025 р.)*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2025.
21. Валуєв А. О. Напрями профілактики незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. *Збірник матеріалів XXXI Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки в умовах полікультурного глобалізованого суспільства» (26-27 березня 2026 року)*. К.: КиМУ, 2026. Т.1. С. 273 – 279.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.
23. Волкова Ю. А. Призначення покарання та звільнення від нього на прикладі окремих видів злочинів. *Приватне та публічне право*, 2022. № 2. С. 20 – 27.
24. Волкова Ю. А. Окремі підходи до оцінки кримінальної відповідальності за кримінальний проступок, передбачений ст. 369-2 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2025. № 12. С. 326 – 328.

25. Волонтери для культурної спадщини. URL: <https://rovin.com.ua/index.php/uk/proiektty-4/volontery-dlia-kulturnoi-spashchyny> (дата звернення: 23.03.2026)
26. Гулбіані Д. Хобі – шукач скарбів. Скільки можна заробити на знахідках металошукача. URL: <https://shotam.info/chy-bahato-skarbiv-znaydesh-z-metaloshukachem-shukach-skarbiv-pro-te-skilky-zarobyv-na-znakhidkakh/> (дата звернення: 23.03.2026)
27. Гулкевич В. Д. Об'єктивна сторона незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія: Право / гол. ред. Ю. М. Бисага*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 2. Вип. 50. С. 82 – 85.
28. Гуляков К. В. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса: б. в., 2021. 248 с.
29. Гусєв С. В. Комплексний підхід до вивчення та збереження археологічної спадщини (за матеріалами Берингійської експедиції). *Археологічний фактор у планувальній організації території*, 1997. С. 177 – 188.
30. Данченко Т. В., Валуєв А. О. Детермінанти злочинних посягань на предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок. *Наукові перспективи*, 2026. № 3(69). С. 919 – 938.
31. Данченко Т. В., Хачатурян В. Х. Судові прецеденти в кримінальному судочинстві: особливості формування та застосування. *Європейські перспективи*, 2026. № 1. С. 504 – 510.
32. Данченко Т. В. Кримінальний процес України: конспект лекцій. Київ: КиМУ, 2012. 297 с.
33. Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва от 04.11.1966 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/culture.shtml (дата звернення: 23.03.2026)

34. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року від 26.03.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_001-99 (дата звернення: 23.03.2026)
35. Дяковський О. С. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30 – 36.
36. Європейська Конвенція про охорону археологічної спадщини від 06.05.1969 р. (ETS N 066). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU69K25U> (дата звернення: 23.03.2026)
37. Європейська конвенція про правопорушення, пов'язані з культурною власністю від 23.06.1985 р. (ETS N 119). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU85318?ed=1985_06_23 (дата звернення: 23.03.2026)
38. Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (переглянута) від 16.01.1992 р. (ETS N 143). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_150#Text (дата звернення: 23.03.2026)
39. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2020 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya> (дата звернення: 23.03.2026)
40. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2021 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya> (дата звернення: 23.03.2026)
41. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya> (дата звернення: 23.03.2026)
42. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2023 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya>

kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya (дата звернення: 23.03.2026)

43. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024 року. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya> (дата звернення: 23.03.2026)

44. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2025 року. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 23.03.2026)

45. Захоплюючі пошуки скарбу для початківців: поради, екіпірування, карти для копа. URL: <https://metalloiskateli.com.ua/articles/karty-dlya-kopa?srsltid> (дата звернення: 23.03.2026)

46. Звіт № 6 про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2022 рік. *Судова статистика. Річна звітність*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 23.03.2026)

47. Звіт № 6 про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2023 рік. *Судова статистика. Річна звітність*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 23.03.2026)

48. Звіт № 6 про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2024 рік. *Судова статистика. Річна звітність*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 23.03.2026)

49. Звіт № 6 про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2025 рік. *Судова статистика. Річна звітність*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 23.03.2026)

50. Канцір В. С., Гатала В. В. Окремі питання притягнення до кримінальної відповідальності за злочини проти людяності. *Право.ua*, 2025. № 2. С. 114 – 119.

51. Канцір В. С. Криміналізація посягань на об'єкти археологічної спадщини: доктринальні аспекти. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2026. № 4(46). С. 1921 – 1931.
52. Канцір В. С. Незаконні пошукові роботи на об'єктах археологічної спадщини: кримінально-правова характеристика. *Наукові інновації та передові технології*, 2026. № 4(56). С. 3157 – 3166.
53. Книга Большому Чертежу / подгот. к печати и ред. К. Н. Сербиной. М.; Л., 1950. 229 с.
54. Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни від 18.10.1907 р. (IX Гаазька конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_766#Text (дата звернення: 23.03.2026)
55. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. (IV Гаазька конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_222 (дата звернення: 23.03.2026)
56. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 15.05.1954 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU54K01U> (дата звернення: 23.03.2026)
57. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14.11.1970 р. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_186 (дата звернення: 23.03.2026)
58. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text (дата звернення: 23.03.2026)
59. Конвенція ЮНІДРУА про викрадені чи нелегально вивезені культурні цінності від 24.06.1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_590#Text (дата звернення: 23.03.2026)

60. Конституція Італійської Республіки. Costituzione Italiana Traduzione In Lingua Ucraina Aggiornata Alla Legge Costituzionale (26 Settembre 2023) № 1. Senato della Repubblica, 2023. 82 с.
61. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
62. Концепція сталого розвитку населених пунктів, Схвалена Постановою Верховної Ради України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
63. Криміналістика: навчальний посібник / О. Ф. Кобзар, М. Л. Комісаров, Н. О. Комісарова, О. В. Ткаченко, О. М. Волуйко; Київський інститут Національної гвардії України. Київ: ІВЦ НГУ, 2023. 208 с.
64. Кримінальний кодекс УСРР 1922. *Велика українська юридична енциклопедія*. У 20 т. Т. 17: Кримінальне право. Х.: Право, 2017. 1064 с.
65. Кримінальний кодекс УСРР 1927. *Юридична енциклопедія*. У 6 т. Т. 3: К-М. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. 792 с.
66. Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28.12.1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/ed19960712#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
67. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
68. Кузнецов В. В. Кримінально-правова охорона громадського порядку та моральності: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. 676 с.
69. Курманова Т. Воєнні злочини проти культурної спадщини, 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/voenni-zlochiny-proti-kulturnoyi-spadshchini.html> (дата звернення: 23.03.2026)
70. Львів у UNESCO. URL: www.lviv.ua (дата звернення: 23.03.2026)
71. Максименцев М. Г. Латентність незаконного проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини в Україні. *Кримінально-правові та*

кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку. Харків, 2019. С. 132 – 134.

72. Методика проведення польових археологічних досліджень, затверджена Наказом директора Інституту археології НАН України від 04.01.2016 р. № 4 на підставі Рішення Вченої ради Інституту археології НАН України від 22.12.2015 р. (Протокол № 10). URL: https://iananu.org.ua/images/PolKom/Metod_pol_dosl.pdf (дата звернення: 23.03.2026)

73. Міжнародна хартія з охорони та використання археологічної спадщини (Лозанська хартія, 1990 р.). *Охорона культурної спадщини в Україні: Зб. нормативних документів.* К., 2003. С. 78 – 82.

74. Міщенко М. О. Кримінально-правова охорона культурних цінностей в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 223 с.

75. На Закарпатті судитимуть «чорного археолога», який незаконно знайшов і намагався продати унікальний скарб бронзових кельтів. URL: <https://uzhgorod.net.ua/news/190150> (дата звернення: 23.03.2026)

76. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Вид. 10-е, переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

77. Не стріляйте в археологів. URL: https://zn.ua/ukr/ART/ne_strilyayte_v_arheologiv.html (дата звернення: 23.03.2026)

78. Незаконні розкопки скіфського кургану на Миколаївщині завдали збитків державі на 151 млн. грн. URL: <https://suspilne.media/92499-nezakonni-rozkopki-skifskogo-kurganu-na-mikolaivsini-zavdali-zbitkiv-derzavi-na-151-mln-grn/> (дата звернення: 23.03.2026)

79. Нестор Літописець. Повість минулих літ. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=13465> (дата звернення: 23.03.2026)

80. Нікосійський конвенції – бути! URL: <http://vgosau.kiev.ua/novyny/okhorona-arkheolohichnoi-spadshyny/1249-nikosiiskii-konventsii-buty> (дата звернення: 23.03.2026)
81. О запрещении вывоза за границу предметов искусства и старины: Декрет от 19.09.1918 г. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/95696-dekret-soveta-narodnyh-komissarov-o-zapreschenii-vyvoza-za-granitsu-predmetov-iskusstva-i-stariny-19-sentyabrya-1918-g> (дата звернення: 23.03.2026)
82. О регистрации, приеме на учет и охране памятников искусства и старины, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений: Декрет 05.10.1918 г. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/12532-5-oktyabrya-dekret-o-registratsii-prieme-na-uchet-i-ohrane-pamyatnikov-iskusstva-i-stariny-nahodyaschihsya-vo-vladenii-chastnyh-lits-obschestv-i-uchrezhdeniy> (дата звернення: 23.03.2026)
83. О мерах улучшения охраны памятников культуры: Постановление Совета Министров СССР от 14.10.1948 г. № 3898. URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4718.htm (дата звернення: 23.03.2026)
84. О пресечении надругательства над памятниками, связанными с историей государства и его символами: Указ Президента СССР от 13.10.1990 г. № УП-870. URL: <https://www.libussr.ru/infdoc9.htm> (дата звернення: 23.03.2026)
85. Об учете и регистрации предметов искусства и старины: Декрет от 08.03.1923 г. URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1558.htm (дата звернення: 23.03.2026)
86. Об учете и охране памятников искусства, старины и природы: Декрет от 07.01.1924 г. URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1916.htm (дата звернення: 23.03.2026)
87. Одайник Б. М. Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 19 с.
88. Памятники древнерусского канонического права: Ч. 1 (Памятники XI-XV в.) / ред. А. С. Павлов. 2-е изд. СПб.: [Тип. М. А. Александрова], 1908. 1472 с.

89. Панов М. І. Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України»: лекція. Київ, 2015. 103 с.
90. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том V (1713-1719). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 781 с.
91. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том VI (1720-1722). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 817 с.
92. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том XVI (1762-1764). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 1123 с.
93. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том XIX (1770-1774). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 1082 с.
94. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том XXV (1798-1799). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 935 с.
95. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. 48 т. Том XXXVIII (1822-1823). СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. 1355 с.
96. Положення про пам'ятники культури і природи, затверджене Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16.06.1926 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*, 1926. № 32-33. Ст. 259.
97. Порядок видачі дозволів на проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також досліджень решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою на території України, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 316. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-2002-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.03.2026)

98. Порядок формування та діяльності кваліфікаційної ради з питань видачі кваліфікаційних документів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 09.09.2020 р. № 809. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/809-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
99. Пошук та відпочинок з металошукачем! URL: <https://www.facebook.com/groups/1088995108263525/> (дата звернення: 23.03.2026)
100. Права, за якими судиться малоросійський народ. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 23.03.2026)
101. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; упоряд. К. А. Вислобоков; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ: [б.в.], 1997. 547 с.
102. Про проект Кримінального кодексу України: Постанова Президії Верховної Ради України від 05.06.1995 р. № 339/95-ПВ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339/95-пв> (дата звернення: 23.03.2026)
103. Про ратифікацію Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 10.02.1988 р. № 5396-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5396-11#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
104. Про ратифікацію Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 04.10.1988 р. № 6673-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/6673-11#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
105. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12/ed19940225> (дата звернення: 23.03.2026)

106. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
107. Про ратифікацію Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої): Закон України від 10.12.2003 р. № 1369-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-15#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
108. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 р. № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
109. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 09.09.2010 р. № 2518-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-17#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
110. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
111. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
112. Про приєднання України до Другого протоколу до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року: Закон України від 30.04.2020 р. № 585-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-20#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
113. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України від 23.08.2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
114. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03#Text> (дата звернення: 23.03.2026)

115. Протокол про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14.05.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_722 (дата звернення: 23.03.2026)

116. Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1801-1917 гг.). *История музейного дела в СССР*. М.: Гос. изд-во культ.-просвет. лит., 1957. С. 73 – 128.

117. Резолюция I Всеукраинского съезда Советов о самоопределении Украины от 12(25).12.1917 г. *Съезды Советов в документах. 1917-1936. Т. II*. М., 1960. С. 16 – 17.

118. Росія за чотири роки війни зруйнувала та пошкодила 1685 пам'яток культурної спадщини України – Мінкульт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4094935-rosia-za-cotiri-roki-vijni-zrujnuvala-ta-poskodila-1685-pamatok-kulturnoi-spadsini-ukraini-minkult.html> (дата звернення: 23.03.2026)

119. Русин М. Знайшов і незаконно намагався продати унікальний артефакт: на Закарпатті судитимуть чоловіка. URL: <https://suspilne.media/uzhhorod/1115102-znajsov-i-nezakonno-namagavsa-prodati-unikalnij-artefakt-na-zakarpatti-suditimut-colovika/> (дата звернення: 23.03.2026)

120. Сидоренка О. П. Філософія: підручник / за ред. проф. О. П. Сидоренка. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Знання, 2010. 415 с.

121. Синодальная редакция «Устава Святого Князя Володимира, крестившаго русьскую землю, о церковных судах». *Российское законодательство X-XX веков: в 9 т. Законодательство Древней Руси*. М., 1984. Т. 1. С. 148 – 150.

122. Скарби Чорного моря. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podorozhi/skarby-chornoho-morya> (дата звернення: 23.03.2026)

123. Справа № 483/1893/15-к, провадження № 1-кп/483/189/2015. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/53519243> (дата звернення: 23.03.2026)

124. Справа № 757/33699/17-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67370467> (дата звернення: 23.03.2026)
125. Справа № 317/2236/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75404933> (дата звернення: 23.03.2026)
126. Справа № 752/5469/18, провадження № 1-кс/752/2205/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80278015> (дата звернення: 23.03.2026)
127. Справа № 357/9658/20, провадження № 1-кп/357/686/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94991080> (дата звернення: 23.03.2026)
128. Справа № 522/12204/21, провадження № 1-кп/522/1292/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109980530> (дата звернення: 23.03.2026)
129. Справа № 179/1425/23, провадження № 1-кп/179/98/23. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/114745048/> (дата звернення: 23.03.2026)
130. Справа № 161/24762/25, провадження № 1-кс/161/7145/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/132486467> (дата звернення: 23.03.2026)
131. Суббот А. І., Ткаченко О. В. Порівняльний аналіз правового регулювання археологічної спадщини у сучасних неєвропейських державах. *Наше право*, 2026. № 2
132. Суббот А. І., Ткаченко О. В. Археологічний контекст як складова культурної спадщини: міжнародно-правові засади правового регулювання. *Європейські перспективи*, 2026. № 1. С. 455 – 460.
133. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное уложение 1649 года: учебное пособие для высшей школы. М., 1961. 444 с.
134. Ткаченко О. В., Бісюк О. С., Сапарова А. О. Захист культурної спадщини: міжнародно-правові засади. *Наше право*, 2026. № 1. С. 523 – 529.
135. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / отв. ред. В. И. Зайчук, С. С. Яценко. Киев: Политиздат Украины, 1978. 684 с.
136. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / изд. проф. Н. С. Таганцевым. 5-е изд., доп. СПб: Тип. М. Стасюлевича, 1886. 714 с.

137. Усвідомлення – Психологічний словник. URL: <https://psychology.space/slovnnyk-post/usvidomlennya/> (дата звернення: 23.03.2026)
138. Уставъ строительный. *Свод законов Российской Империи: в 5 кн.: в 16 т. / под ред. и с примеч. И.Д. Мордухай-Болтовского; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг. Неофиц. изд. Кн. 5, т. XXII, ч. 1.* СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. С. 208 – 242.
139. Фальковський А. О. Кримінальна відповідальність за умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини. *Приватне та публічне право*, 2022. № 2. С. 40 – 45.
140. Хачатурян В. Х. Окремі напрямки впровадження зарубіжного досвіду функціонування податкової системи в Україні та шляхи її адаптації в умовах воєнного стану. *Право і суспільство*, 2024. № 4. С. 547 – 554.
141. Хобі пошук з металошукачем! URL: <https://www.facebook.com/groups/1479261575628177/> (дата звернення: 23.03.2026)
142. Центр порятунку української культурної спадщини. URL: <https://reherit.org.ua/operators/tsentr-poryatunku-ukrayinskoyi-kulturnoyi-spadshhyny> (дата звернення: 23.03.2026)
143. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 23.03.2026)
144. Чаплян С. De Profundis: юридичні проблеми археологічних колекцій. *Юридична газета – онлайн*, 2023. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/de-profundis-yuridichni-problemi-arheologichnih-kolekciy-.html> (дата звернення: 23.03.2026)
145. Штаб порятунку культурної спадщини України. URL: <https://reherit.org.ua/operators/shtab-poryatunku-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny/> (дата звернення: 23.03.2026)

146. Action Plan for Culture in Ukraine. May 2024. UNESCO. URL: https://conference.unesco.lt/wp-content/uploads/2024/06/Factsheets_all-6-merged.pdf?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)
147. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Denkmalschutzgesetz, Fassung vom 08.11.2025. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10009184> (дата звернення: 23.03.2026)
148. Call by UNESCO and partners concerning the risk of illicit trafficking of Ukrainian cultural property. URL: https://www.unesco.org/en/articles/call-unesco-and-partners-concerning-risk-illicit-trafficking-ukrainian-cultural-property?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)
149. Code du patrimoine. Version en vigueur au 08 novembre 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074236/LEGISCTA000024241680/#LEGISCTA000024241680 (дата звернення: 23.03.2026)
150. Codice dei beni culturali e del paesaggio. Testo del Decreto Legislativo (22 Gennaio 2004) № 42. URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/11/20/codice-dei-beni-culturali-e-del-paesaggio> (дата звернення: 23.03.2026)
151. Codice Penale. Regio Decreto (19 Ottobre 1930) № 1398. URL: <https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:codice.penale:1930-10-19;1398~art650> (дата звернення: 23.03.2026)
152. Cultural property under enhanced protection Ukraine. UNESCO. URL: <https://www.unesco.org/en/culture/cultural-property-under-enhanced-protection> (дата звернення: 23.03.2026)
153. Due to russian aggression in Ukraine, 902 cultural heritage sites have been affected. URL: https://www.kmu.gov.ua/en/news/cherez-rosiisku-ahresiiu-v-ukraini-postrazhdaly-902-pamiatky-kulturnoi-spadshchyny?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)

154. Due to Russian aggression in Ukraine, 872 cultural heritage sites damaged – Culture Ministry. URL: https://en.interfax.com.ua/news/general/959500.html?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)
155. Frederick Taylor. Dresden: Tuesday, February 13, 1945. Harper Perennial, 2005. 560 с.
156. Hardy S. A. «Black Archaeology» in Eastern Europe: Metal Detecting, Illicit Trafficking of Cultural Objects, and «Legal Nihilism» in Belarus, Poland, Russia, and Ukraine. *Public Archaeology*, 2016. № 15. P. 214 – 237.
157. Kreminskyi O., Omelchuk L., Habrelian A., Matsiuk A., Diakovskiyi O. Legal regime of virtual currency in Ukraine: current state, problems and prospects of regulation. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2024. Vol. 1. № 43. P. 21 – 24.
158. Ley del Patrimonio Histórico Español (de 25 de junio) № 16/1985. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12534> (дата звернення: 23.03.2026)
159. Ley Orgánica del Código Penal (de 23 de noviembre) № 10/1995. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1995-25444> (дата звернення: 23.03.2026)
160. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 23.03.2026)
161. Red List of Cultural Objects at Risk – Ukraine. ICOM, 2022. 8 p.
162. Regulation (EU) 2019/880 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the introduction and the import of cultural goods. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/880/oj/eng> (дата звернення: 23.03.2026)
163. The Portable Antiquities Scheme (PAS) is managed by the British Museum and records archaeological finds discovered by the public. URL:

https://www.britishmuseum.org/our-work/national/treasure-and-portable-antiquities-scheme?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)

164. Treasure Act 1996. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/24?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)

165. Treasure Act 1996: Code of Practice (3rd Revision). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/64c909cb19f5622360f3c14a/Treasure_Act_1996_Code_of_Practice.pdf?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)

166. Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war at \$3.5 billion. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> (дата звернення: 23.03.2026)

167. Ukraine: 20 cultural properties receive enhanced protection by UNESCO's Second Protocol to the 1954 Hague Convention. UN. URL: <https://ukraine.un.org/en/245113-ukraine-20-cultural-properties-receive-enhanced-protection-unesco%E2%80%99s-second-protocol-1954?> (дата звернення: 23.03.2026)

168. Urgent support to preliminary field assessments and rescue surveys on damaged cultural heritage in the areas affected by the Nova Kakhovka dam destruction. URL: <https://www.unesco.org/en/culture-emergencies/heritage-emergency-fund/urgent-support-preliminary-field-assessments-and-rescue-surveys-damaged-cultural-heritage-areas> (дата звернення: 23.03.2026)

169. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdm20031621568> (дата звернення: 23.03.2026)

170. 1,255 cultural heritage sites damaged in Ukraine due to russian aggression as of December 31, 2024. URL: https://mincult.gov.ua/en/news/1255-cultural-heritage-sites-damaged-in-ukraine-due-to-russian-aggression-as-of-december-31-2024/?utm_source (дата звернення: 23.03.2026)